Odile Wattel

POLIROM

Mic atlas istoric al Antichității romane

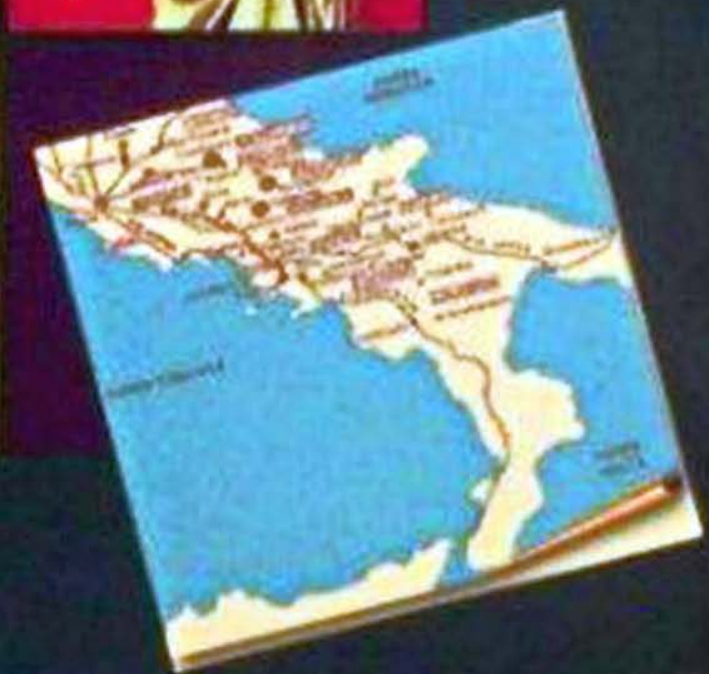

atlase istorice

Odile Wattel

Mic atlas istoric al Antichității romane

Traducere din limba franceză
de Gina Vasiliu

POLIROM
2002

Sumar

Introducere 7

Partea întâi
Originile Romei. Republica romană

Fişa **1.** Începuturile Romei (secolele VIII-VI î.Hr.) 10
2. Republica romană 15
3. Roma şi cucerirea Italiei (509-265 î.Hr.) 20
4. Roma şi Cartagina în timpul primului război punic (264-241) 24
5. Hannibal şi Scipio: al doilea război punic (218-201) 28
6. Imperialismul roman între secolele III şi I î.Hr. 33
7. Religia romană în secolul al II-lea î.Hr. 38
8. Problema agrară între anii 133 şi 59 î.Hr. 43
9. Crizele Republicii între 107 şi 79 î.Hr. 48
10. *„Concordia Ordinum"* în epoca lui Cicero (64-43 î.Hr.) 53
11. Înfăptuirile lui Cezar până în anul 44 î.Hr. 58

Partea a doua
Imperiul timpuriu

Fişa **12.** Octavian şi Principatul 64
13. Roma în anul 14 d.Hr. 69
14. Lumea romană în anul 14 d.Hr. 74
15. Împăraţii din secolul I d.Hr. 79
16. Rezistenţa la romanizare şi asimilarea indigenilor în timpul dinastiei Iulia-Claudia 84
17. Război şi pace în timpul dinastiei Flavia 89
18. Pompei, oraş înfloritor din secolul I 94
19. Ostia: un port comercial în Imperiul timpuriu 98
20. Elitele municipale în epoca Imperiului timpuriu 103
21. Împăraţii romani din secolul al II-lea 108
22. Senatorii şi cavalerii în secolul al II-lea 113

Fişa 23. Glorificarea noţiunii *Virtus* în secolul al II-lea 117
24. Cultura şi preferinţele estetice ale lui Hadrian: *villa* de la Tivoli 122
25. Împăraţii din secolul al II-lea şi religia 127
26. Cultele provinciale în secolul al II-lea 132
27. Roma, centrul imperiului în secolul al II-lea 137
28. Agricultura şi viaţa rurală în lumea romană în epoca Imperiului timpuriu 142
29. Producţia industrială în lumea romană în Imperiul timpuriu 147
30. Oraşele şi comerţul în Imperiul timpuriu 152

Partea a treia
Imperiul târziu

Fişa 31. Dinastia Severilor (193-235) 158
32. Înfăptuirile Severilor 163
33. Originile creştinismului (secolele I-III) 168
34. Criza secolului al III-lea 173
35. Diocleţian şi restaurarea imperiului (284-305) 178
36. Imperiul Roman între 305 şi 313 182
37. Înfăptuirile lui Constantin (324-337) 187
38. Urmaşii lui Constantin (337-395) 192
39. Oraşele imperiului în secolele III-IV 197
40. Sfârşitul Imperiului Roman de Apus 202

Index 207

Introducere

Micul atlas istoric al Antichităţii romane, care se înscrie în colecţia „Atlase istorice", se străduieşte să răspundă obiectivelor specifice ale acestei colecţii. Patruzeci de fişe, cuprinzând documente (hărţi, planuri, surse epigrafice, arheologice, literare) însoţite de un comentariu complementar, prezintă şi analizează mai bine de zece secole de istorie. Scopul lucrării este de a oferi cititorului o sinteză pe cât de actualizată posibil a etapelor importante din istoria romană: originile Romei şi Republica (partea întâi), Imperiul timpuriu (partea a doua) şi Imperiul târziu (partea a treia).

Această carte fiind destinată cu precădere celor interesaţi de istorie şi limbile clasice, s-a urmărit, în cazul fiecărui subiect, relevarea *problematicii* istorice, rămânând ca ideile directoare ale perioadei tratate să conducă la reflecţie şi la un efort personal de aprofundare. Anexele, care conţin biografii, explicaţii de termeni, date arheologice etc., reiau informaţiile de bază indispensabile pentru înţelegerea chestiunii tratate. Bibliografia propusă, în mod voit succintă, are ca scop îndrumarea cititorului către lucrări fundamentale care să-i permită să se documenteze asupra subiectului respectiv.

Micul atlas istoric al Antichităţii romane îşi propune în primul rând să identifice fenomenele, pentru a le înţelege şi a le analiza, dar şi pentru a le corela ulterior. Lucrarea reprezintă o completare a *Micului atlas al Antichităţii greceşti* realizat de Pierre Cabanes.

Un index cu trei tipuri de intrări, tematică, geografică şi onomastică, precum şi trimiteri (*) la explicaţiile lexicale permit o lectură rezumativă a lucrării.

Mulţumim domnului Jean-Pierre Magnier şi doamnei M. Dewez pentru participarea lor la realizarea documentelor care figurează în această lucrare.

Partea întâi

Originile Romei

Republica romană

Începuturile Romei (secolele VIII-VI î.Hr.)

După spusele lui Cicero, situl apărat ales de Romulus era excepțional: coline de tuf „cu pante abrupte pe toate părțile", înconjurate de râpe jilave. „Romulus a ales un loc bogat în surse de apă și salubru, deși regiunea era bântuită de boli; căci colinele de aici atrag vânturile și umbresc văile." (*Despre stat*, II, 6, 11)

1. Întemeierea Romei în anul 753 î.Hr.: o legendă prea frumoasă ca să fie adevărată! (Titus Livius*, *De la fundarea Romei*, I)

Romulus și Remus (descendenți ai lui Enea și ai lui Ascanius) erau originari din Alba. Bunicul lor, Numitor, a fost detronat de către fratele său, Amulius. Uzurpatorul a îndepărtat-o de la succesiune pe nepoata sa, Rhea Silvia, constrângând-o să devină vestală. Dar Marte s-a unit cu Rhea Silvia și aceasta a dat naștere celor doi gemeni. Condamnați la moarte de Amulius, copiii au fost abandonați pe apa Tibrului, apoi salvați de o lupoaică și duși în grota Lupercalului* unde i-a alăptat. De aici, au fost luați de niște păstori (Faustulus și Larentia) și crescuți într-o colibă, denumită mai târziu *casa Romuli*. Când au devenit adolescenți, gemenii l-au ucis pe Amulius, i-au redat Alba lui Numitor și, după ce au consultat augurii*, au purces la întemeierea Romei (Titus Livius, *op.cit.*, I, VI-VII). Această legendă a întemeierii a fost redescoperită în Evul Mediu și în Renaștere, dar adevărul ei a fost pus la îndoială încă de la sfârșitul secolului al XVI-lea. În secolul al XVIII-lea, L. de Beaufort (*Dissertation sur l'incertitude des cinq premiers siècles de l'histoire romaine* [*Disertație asupra incertitudinii primelor cinci secole din istoria romană*], Utrecht, 1738) lua în derâdere „tradițiile fabuloase".

2. Arheologia în sprijinul tradiției literare

Existența istorică a **Romei regilor** a fost confirmată de săpăturile arheologice. La sfârșitul secolului al XIX-lea, au fost descoperite pe solul **forului** două inscripții latine, datând de la finele secolului al VI-lea, care conțineau cuvântul *rex* (→ plan, p. 11).

Roma exista încă înainte de Roma! A fost descoperită o necropolă (urne-colibe) datând de la sfârșitul secolului al IX-lea, situată în fața templului lui Antoninus și al Faustinei (→ plan, p. 11). *Pomoerium*-ul* din vremea lui Romulus a fost degajat în 1987; sub trei incinte din piatră (→ cronologie) era așezat un al patrulea zid făcut din pământ și, după toate aparențele, din lemn (lărgimea, 1,40 m). Datat din anul 730, construirea lui ar putea fi situată mai curând spre sfârșitul secolului al VIII-lea: „Cunoașterea locului de unde a pornit fundarea Romei și a traseului *pomoerium*-ului stabilit de Romulus nu îmi pare în afara subiectului" (Tacitus*, *Anale*, XII, 24).

Palatinul, sit din Roma lui Romulus: un oraș fortificat, cu urme de colibe din secolul al VIII-lea, în partea de sud-vest și în apropierea viitorului templu al zeiței Cybele, *casa Romuli*. O colină sacră: sărbătoarea Lupercaliilor, care se desfășura în fiecare an pe această colină, în luna februarie, ar putea fi considerată ca o acțiune de purificare a locului înconjurat de acest cerc magic.

Cronologia legendară Varro (116-27 î.Hr.)	Cronologia arheologilor H. Müller-Karpe şi R. Peroni
	Perioada I (1000-900) Perioada II A (900-830) Perioada II B (830-770) : necropola templului lui Antoninus şi al Faustinei (*forum*)
753-715 : Întemeierea Romei (Palatin) şi domnia lui Romulus	Perioada III (770-730) : fragmente de ceramică greacă, zidul de incintă al *pomoerium*-ului din vremea lui Romulus
672-640 : Tullius Hostilius (latin)	Perioada IV A (730-630) : primul şi al doilea zid al Palatinului
640-616 : Ancus Martius (sabin) 615-578 : Tarquinius Priscus (etrusc) 578-534 : Servius Tullius (etrusc) 534-509 : Tarquinius Superbus (etrusc)	Perioada IV B (630-570) : al treilea zid al Palatinului Zidul de incintă al Romei

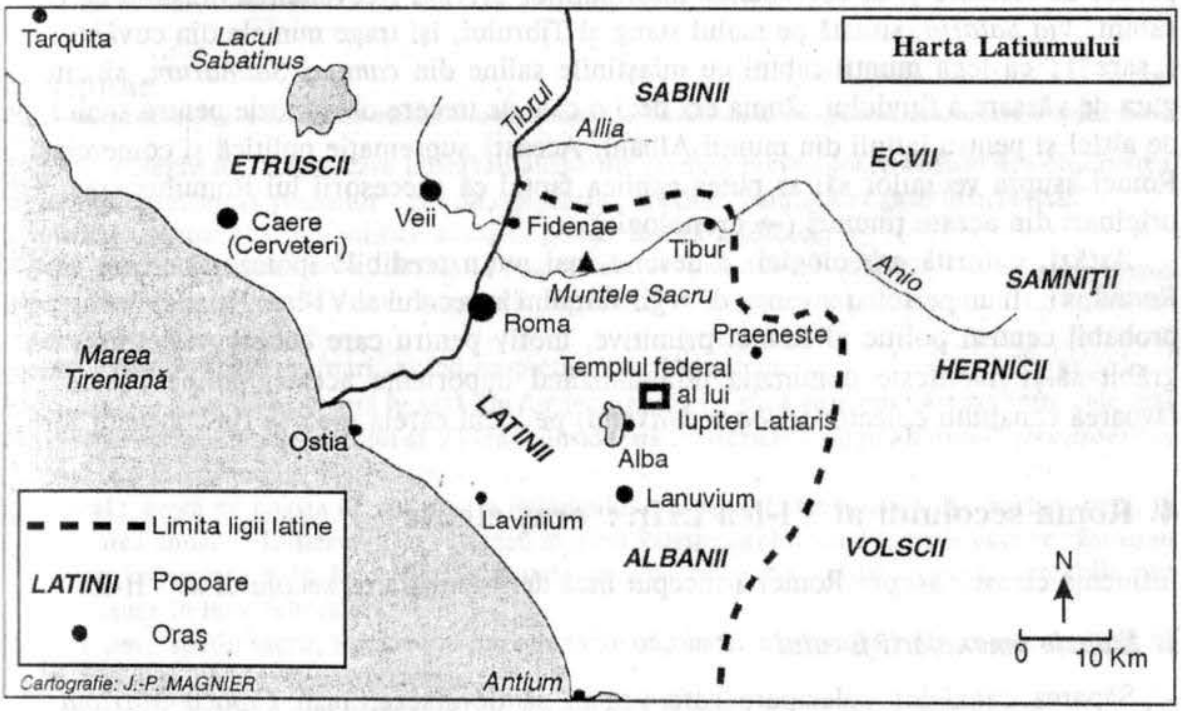

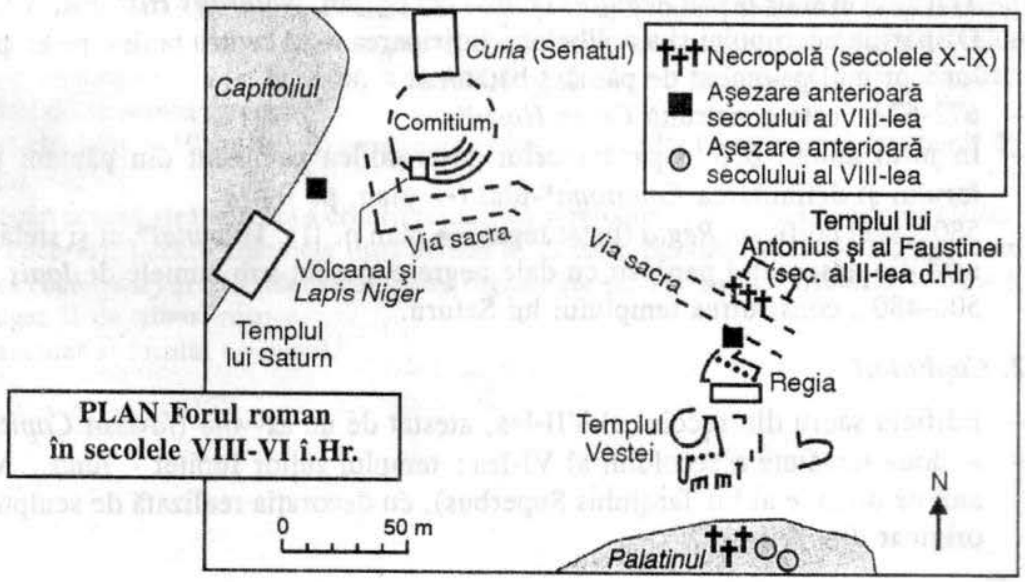

3. Romulus, primul rege al Romei?

A existat într-adevăr şi a domnit între anii 753 şi 715? Sau este vorba despre un supranume generic (cu sensul de „roman") atribuit suveranilor care exercitau o putere monarhică alături de *Patres* de origine aristocratică?

A organizat Romulus ginţile (*gentes**) în trei triburi şi 30 de curii? În definitiv, acest lucru contează prea puţin. În prezent, este dovedit că el a fost fondatorul Romei şi că această legendă nu s-a putut cristaliza decât înainte de secolul al VII-lea, adică într-o epocă anterioară primelor amenajări ale forului*. „Răpirea sabinelor" (Titus Livius, *op.cit.*, I, 9), trădarea Tarpeiei* (I, 11) sunt episoade care ar putea aparţine acestui proces de formare şi ar corespunde informaţiilor privind frecventarea oraşului de către sabini. *Via Salaria*, situată pe malul stâng al Tibrului, îşi trage numele din cuvântul *sal* („sare"); ea lega munţii sabini cu mlaştinile saline din *campus Salinarum*, situate la gura de vărsare a fluviului. Roma era deci o cale de trecere obligatorie pentru sabini, ca de altfel şi pentru latinii din munţii Albani. Această supremaţie politică şi comercială a Romei asupra vecinilor săi ar putea explica faptul că succesorii lui Romulus erau regi originari din aceste ţinuturi (→ cronologie).

Astăzi, datorită arheologiei, a devenit mai puţin credibilă ipoteza conform căreia Romulus ar fi un personaj inventat de regii Tarquini în secolul al VI-lea. Palatinul constituia probabil centrul politic al Romei primitive, motiv pentru care cuceritorii etrusci s-au grăbit să-şi manifeste dominaţia minimalizând importanţa acestei coline „sacre" în favoarea canalului colector (*Cloaca Maxima*) pe locul căreia avea să fie construit forul.

4. Roma secolului al VI-lea î.Hr.: oraş etrusc

Influenţa etruscă asupra Romei a început încă de la jumătatea secolului al VII-lea.

1. Etapele amenajării forului

- Săparea canalelor colectoare care urmau să deverseze, prin *Cloaca Maxima*, în Tibru, în aval de podul *Aemilius* (Pliniu cel Bătrân, *Naturalis Historia*, XXXVI, 108).
- Dispariţia necropolei şi a colibelor; înfiriparea unui centru politic pe amplasamentul lor: primul paviment de pământ bătătorit.
- 672-674: este construită *Curia Hostilia*.
- În jurul anului 625: apariţia celui de-al doilea paviment din pământ bătătorit al forului şi delimitarea *Comitium**-ului (→ plan, p. 11).
- 580: sunt edificate *Regia* (palat regal, → plan p. 11), *Volcanal**-ul şi stela inscripţionată din ansamblul pardosit cu dale negre cunoscut sub numele de *lapis niger**.
- 500-480: construirea templului lui Saturn.

2. Capitoliul

- Edificiu sacru din secolul al VII-lea, atestat de un *ex-voto* (*favissa Capitolina*).
- A doua jumătate a secolului al VI-lea: templul zeilor Iupiter - Iuno - Minerva (în anii de domnie ai lui Tarqinius Superbus), cu decoraţia realizată de sculptorul Vulca, originar din Veii.

3. **Forum Boarium***

- 579-534 : templele închinate divinităţilor *Mater Matuta* şi *Fortuna.*

4. **Circus Maximus** ***(Valea Murcia)***

În secolul al VI-lea î.Hr. Roma devenise deja o cetate vastă, împrejmuită de un zid de incintă, denumit zidul servian. Această construcţie monumentală, care avea o lungime de aproximativ zece kilometri şi cuprindea toate colinele, nu reprezenta decât unul dintre însemnele dominaţiei etrusce. Însă, deşi suferise anumite schimbări în plan material, politic şi social, Roma părea să păstreze o oarecare independenţă în faţa ocupantului în domeniul lingvistic şi în cel religios. Influenţa cea mai paradoxală a civilizaţiei etrusce a fost aceea de a fi favorizat elenizarea Romei, prin vehicularea ideilor şi temelor artistice specifice Greciei.

Dicţionar

Auguri : colegiu de teologi care observau auspiciile (semne prevestitoare deduse din observarea comportamentului păsărilor : zborul, mişcările, apetitul, cântul lor) şi le interpretau.

Comitium : sector al vieţii politice situat în partea vestică a forului.

Forul : piaţă cu caracter civic, situată la poalele colinei palatine (→ plan).

Forum Boarium (târgul de vite) : la poalele Capitoliului, în apropierea Tibrului ; centru portuar şi comercial.

Gentes : familii mari, neamuri, având un pretins strămoş comun.

Lapis niger : dalaj de marmură neagră din for incluzând şi o stelă care poartă una dintre cele mai vechi inscripţii latine (secolul al VI-lea) considerată transcrierea „legii altarului" (*lex arae*) din sanctuarul Volcanal.

Lupercal : grotă pe coasta de sud-vest a Palatinului. **Luperci** („oameni-lupi") : bărbaţi care, la serbarea anuală a **Lupercaliilor**, alergau în jurul Palatinului biciuind femeile care se găseau în calea lor pentru a le face să fie fecunde în anul respectiv (sărbătoarea Lupercaliilor se desfăşura în luna februarie).

Pomoerium : spaţiu sacru, în care era interzis să se pătrundă cu arme, să se îngroape morţii şi să se instaleze culte religioase străine.

Tacitus (55-120 d.Hr.) : *Analele* şi *Istoriile* se referă la evenimente din istoria Romei.

Tarpeia (stânca tarpeiană) : fiică a guvernatorului citadelei Capitoliului, sedusă de conducătorul sabin care asedia Roma. Ea a deschis o poartă asediatorilor şi a pierit ucisă de armele celor cărora le încredinţase Roma. Ulterior, a apărut obiceiul de a-i pedepsi pe cei condamnaţi aruncându-i de pe stânca tarpeiană.

Titus Livius : (59 î.Hr. - 17 d.Hr.) : *De la fundarea Romei* (30 î.Hr.) ; nu s-au păstrat decât 35 de cărţi din 132.

Triburi : grupări umane alcătuite după criterii teritoriale şi religioase. Erau trei la origine (*Tities*, *Ramnes*, *Luceres*), fiecare dintre ele fiind divizat în 10 curii. Servius Tullius le-a adăugat un al patrulea (*Suburane*) şi le-a înlocuit cu patru regiuni geografice. În 241, triburilor urbane li s-au adăugat 31 de triburi rustice.

Volcanal : sanctuar al focului (→ plan).

Genealogie legendară

Cetăţi	Regi	Date
Lanuvium	Enea ∞ Lavinia	1184
	↓ Ascanius (Iulus) 11 regi ↓	
Alba Longa	Numitor-Amulius	
	↓ Rhea Silvia ∞ Marte ↙ ↘	
	Romulus şi Remus	754

Indicaţii bibliografice

A. Grandazzi, *La Fondation de Rome. Réflexion sur l'histoire*, Les Belles Lettres, Paris, 1991.
R. Bloch, *Tite-Live et les premiers siècles de Rome*, Les Belles Lettres, Paris, 1965.
F. Coarelli, *Il foro romano*, I-II, Quasar, 1983-1985.

Republica romană

1. Instaurarea noului regim

Dacă Republica romană şi-a început existenţa, după Titus Livius, în anul 509 î.Hr., „aceasta nu se datorează faptului că puterea regilor ar fi fost diminuată în vreun fel, ci mai cu seamă limitării la un an a puterii consulilor" (*De la fundarea Romei*, II, 7).

Descoperirile arheologice au demonstrat că, pentru cetate, această dată nu a reprezentat momentul unei rupturi brutale. Prosperitatea economică a continuat până la începutul secolului al V-lea şi s-a reflectat în special în lucrările de amenajare a forului (construirea de temple).

În schimb, în jurul anului 480 î.Hr., s-a înregistrat o recesiune economică (penurie de grâu, întreruperea construcţiilor urbane); s-ar părea că aceasta a coincis cu criza lumii etrusce* căreia Roma îi rămăsese asociată şi că a corespuns introducerii noilor **instituţii republicane**.

Magistratura colegială a lui Lucius Tarquinius şi Lucius Brutus a pus capăt monarhiei. Dar, în opinia lui Cicero, în noul regim republican „poporul* era ţinut de-o parte şi nu avea putere decizională în afacerile publice" (*Despre stat*, II, 56-57).

Cetatea era condusă de **senatori** de origine patriciană şi nu avea nici un fundament democratic, în măsura în care **poporul**, de origine **plebeiană**, nu beneficia de egalitatea în drepturi civile şi politice.

Au fost necesare tulburările şi revoltele din anii 494-493 (secesiunea de pe Aventin*) pentru a fi investiţi magistraţi însărcinaţi cu apărarea intereselor plebeilor (**tribuni**), iar apoi să se impună un *habeas corpus* (prin **legea celor XII Table***) şi să fie legitimat dreptul de *provocatio* (un drept de apel), pentru a contracara excesul de putere judiciară sau politică al magistraţilor superiori (***imperium****). Dar abia în 367 î.Hr. (prin legile liciniene) s-a atribuit plebeilor dreptul de a accede la consulat, în timp ce comiţiile tribute au fost eliberate de sub tutela juridică a Senatului abia în 288-287 (prin legile hortensiene).

2. Inovaţiile instituţionale

Roma era o republică oligarhică; responsabilităţile militare şi politice erau rezervate celor mai înstăriţi.

- **Consulii** erau aleşi de către **comiţiile centuriate** (adunarea poporului).
- **Dictatorul** era proclamat de consul „în tăcerea nopţii" (Titus Livius, *op.cit.*, VIII, 23, 5).
- **Pretorii** erau desemnaţi prin consultarea auspiciilor. De fapt, ei erau aleşi (cu excepţia dictatorului) prin votul cenzitar care îi privilegia pe cetăţenii din prima categorie (→ organigrama), în defavoarea celor mai săraci.
- ***Imperium****-ul acestor magistraţi nu se întemeia pe vreun text organic, ci pe o „lege curiată", votată de comiţiile curiate, adică de 30 de lictori, reprezentanţi ai magistraţilor superiori (→ tabelul).

„Magistraturile populare" nu aveau deci nimic democratic, ci desemnau funcţii a căror exercitare se raporta la ansamblul populaţiei romane. Aceste funcţii puteau fi clasificate în trei categorii:

- sarcinile inferioare: **chestura** (finanţele), **edilitatea curulă** (administraţia drumurilor publice);
- magistraturile superioare învestite cu *imperium*: **pretura şi consulatul**;
- magistraturile superioare fără *imperium*: **cenzura** (18 luni, o dată la cinci ani) şi funcţiile extraordinare, precum **dictatura** (6 luni).

Cronologia politicii interne (494-204 î.Hr.)

494-493	Secesiunea plebeiană şi alcătuirea unui tribunal al plebei.
457	Zece tribuni ai plebei.
451-450	Legea celor XII Table.
449	Legile *Horatia* şi *Valeria*: sunt legitimate tribunatul şi *„provocatio ad populum"*.
443	Crearea cenzurii.
367-366	Legile „liciniene": acordarea, pentru plebei, a dreptului de a accede la consulat (*L. Sextius*, primul consul plebeu); crearea preturii şi a administraţiei drumurilor publice.
343	Obligativitatea împărţirii consulatului între un patrician şi un plebeu.
336	Accesul plebei la pretură.
318	*Lex Ogulnia*: cenzorii alcătuiesc lista senatorilor o dată la 5 ani.
300	*Lex Valeria* cu privire la *provocatio ad populum*.
278	*Lex Hortensia* dă caracter de lege plebiscitelor.
241	35 de triburi.
218	Interzicerea, pentru senatori, a practicării comerţului maritim.

Tabelul instituţiilor romane din secolul al III-lea î.Hr.

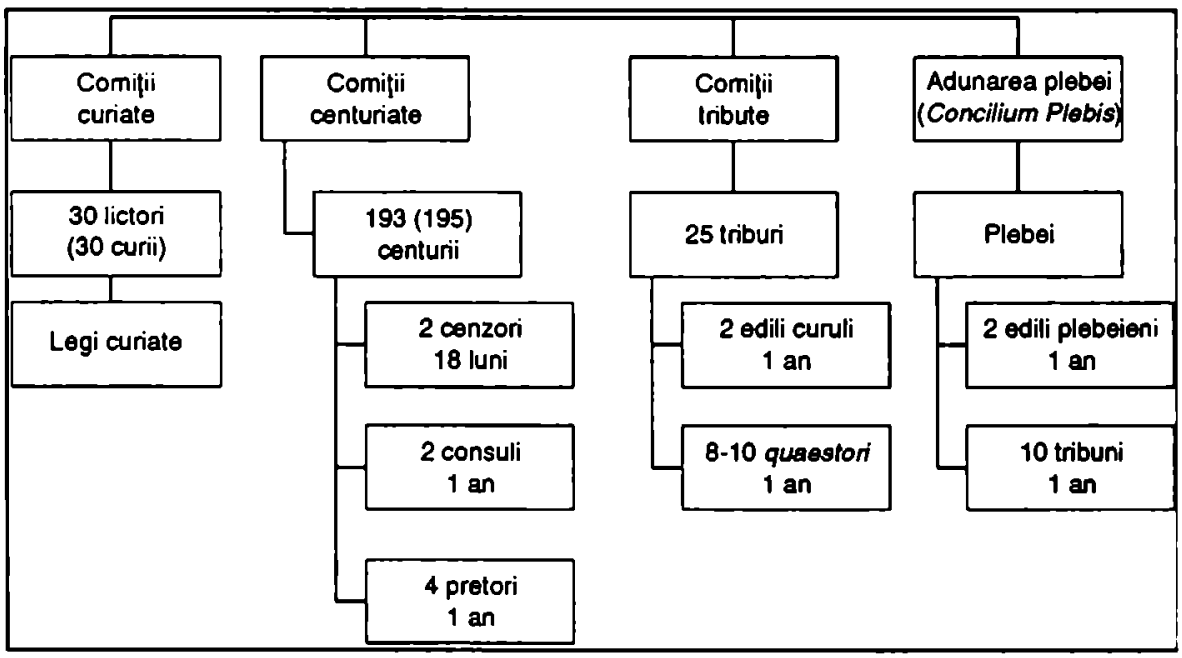

Ius suffragii (Dreptul de vot) în secolul al III-lea î.Hr.

Categorii	Cens	Centurii
Cavaleri	1 milion de aşi	18
Clasa I	125 000 de aşi	80
A doua clasă	75 000 de aşi	20
A treia clasă	50 000 de aşi	20
A patra clasă	25 000 de aşi	20
A cincea clasă	11 000 de aşi	30
Fabri (meşteşugari)	/	2
Muzicieni	/	2
Infra classem	/	1

Magistraturile plebeiene (edilii, tribunii) apăreau ca subordonate, pentru că ele erau lipsite de *potestas**, de *imperium* şi de *auspicium*. Dar ele aveau totuşi un caracter revoluţionar, în măsura în care erau considerate inviolabile, iar responsabilii lor beneficiau de imunitate (➔ tabel).

3. *Ius suffragii* şi limitele sistemului reprezentativ

Cetăţenii Romei îşi puteau exercita dreptul de vot în cadrul a patru adunări:

• **Comiţiile curiate**: o ficţiune moştenită din timpul regalităţii, în cadrul căreia 30 de lictori, reprezentând întregul popor, păstrau atribute cu caracter religios sau onorific.

• **Comiţiile centuriate**: atribuite lui Servius Tullius (➔ fişa 1), constituiau adunarea aristocratică prin excelenţă. Ele adunau populaţia înarmată, motiv pentru care întrunirile lor se desfăşurau în afara *pomoerium*-ului, pe Câmpul lui Marte. Cetăţenii, recenzaţi o dată la 5 ani, erau repartizaţi în cinci clase cenzitare şi 195 (193) de centurii, fiecare fiind obligată să furnizeze armatei un contingent de 100 de bărbaţi. Dar, „dacă nimeni nu era lipsit de dreptul de vot (...), în momentul votului, majoritatea aparţinea celor care aveau un interes mai mare în privinţa prosperităţii statului" (Cicero, *Despre stat*, II, 59).

Într-adevăr, prima clasă cuprindea nu mai puţin de 80 de centurii, cărora li se adăugau cele 18 centurii ecvestre; din aceste raţiuni de ordin cantitativ, ea obţinea majoritatea chiar înainte ca a doua categorie să se fi pronunţat.

Aceeaşi inegalitate se regăsea şi între grupările pe vârste din interiorul fiecărei clase cenzitare: *iuniores* (17-46 de ani) aveau tot atâtea centurii cât şi *seniores* (rezervişti între 46 şi 60 de ani), care erau mult mai puţin numeroşi. Prin urmare, dreptul de vot era mai degrabă teoretic decât exista în realitate.

• ***Concilia plebis* şi comiţiile tribute** erau, aparent, ceva mai democratice, pentru următoarele motive:

- *concilia plebis* nu reuneau decât plebea* şi puteau edicta **plebiscite**, adică legi valabile doar pentru plebe, înainte de a deveni valabile pentru toţi, începând cu 287 î.Hr. (*lex Hortensia*);
- adunarea tribută reunea în for pe toţi cetăţenii, nu după criterii de avere, ci în funcţie de domiciliu (35 de triburi);

- totuşi, repartiţia populaţiei era de aşa natură, încât cei mai săraci erau împărţiţi în cele 4 triburi urbane, în vreme ce patricienii erau înscrişi cu prioritate în cele 31 de triburi rustice şi deţineau astfel majoritatea. Dar lărgirea *Comitium*-ului în 338 (→ fişa 1) şi instalarea, în faţa Curiei (Senatul), a unei tribune - *rostres* - destinată cuvântărilor, ornată cu pintenii galerelor cucerite în bătălia de la Antium*, lăsau să se prevadă o participare mai largă a publicului la dezbaterile politice.

Dacă exerciţiul „democraţiei directe" nu părea deloc adaptat politicii de cucerire a Romei din secolele III-II î.Hr., instituţiile republicane au supravieţuit totuşi până în ultimul sfert al veacului I î.Hr., în mare parte datorită influenţei Senatului.

4. Senatul

O adunare moştenită din vremea regalităţii: **300 de membri**, proveniţi în majoritate dintre *gentes*, dar şi dintre plebeii bogaţi (*patres conscripti*, „cei care li s-au adăugat, au fost alăturaţi").

Desemnarea lor cădea în sarcina **cenzorilor** care, o dată la 5 ani, revizuiau lista senatorilor. Senatul nu se putea întruni din proprie iniţiativă, ci doar la solicitarea unuia dintre magistraţii în funcţie. Teoretic, dispunea de **puteri restrânse**: putea să formuleze ***senatus-consulta****, fără putere de decizie, în schimb deţinea *auctoritas**.

În realitate, Senatul dispunea de prerogative însemnate în domeniile **financiar**, **religios** şi în cel al **politicii externe**. El era cel care decidea în privinţa războiului sau a păcii, dirija operaţiunile militare, conducea diplomaţia şi administraţia în ţările cucerite. Din acest motiv, magistraţii superiori depindeau strict de acest organism în ceea ce privea atât cariera, cât şi mijloacele lor de acţiune.

În fond, dacă ar fi să ne raportăm la aprecierile lui Polybios* asupra constituţiei romane, am avea „...anumite motive de perplexitate. Fiindcă, văzută sub aspectul puterii consulilor, constituţia părea un regim eminamente monarhic. Privită prin prisma Senatului, părea aristocratică. În fine, analizând puterile de care dispunea poporul, părea evident că era vorba despre un regim democratic" (*Istorii*, VI, II, 5, 11).

Dicţionar

Antium: bătălie navală din 338 î.Hr., câştigată de C. Maenius.

Auctoritas: autoritate superioară care dădea senatorilor puterea de a sancţiona o lege sau de a valida o alegere.

Aventin: colina pe care se afla templul zeităţilor *Ceres*, *Liber* şi *Libera*, construit în secolul al V-lea î.Hr. ca replică a templului triadei capitoline.

Etrusc: în 480 î.Hr., victoria grecilor din Siracuza asupra cartaginezilor, aliaţii etruscilor. În 474 î.Hr., bătălia de la *Cumae*: victoria grecilor asupra etruscilor.

Imperium: putere de conducere şi coerciţie a magistraţilor superiori în interiorul Romei (*domi*) şi în afara *pomoerium*-ului (*militiae*). Această putere era simbolizată de *fascii* (mănunchi de nuiele) şi se baza pe consultarea auspiciilor.

Legea celor XII Table: legi redactate între 451-450 î.Hr. de un colegiu de *decemviri* (10 magistraţi extraordinari). Expusă pe 12 table de bronz în *forum*. Cod juridic (drept public şi privat).

Popor (*populus*): populaţia romană formată din patricieni şi plebei (*Senatus populusque Romanus*).

Plebe: poporul de rând, oameni simpli, de origine urbană şi rurală.

Polybios: om politic şi militar grec, născut în 204 şi mort în 121 î.Hr. Luat ostatic la Roma, în 168, a devenit prietenul lui Scipio Aemilianus. Lucrarea sa, *Istoria universală*, prezintă evenimentele lumii mediteraneene între 221 şi 146.

Potestas: putere administrativă a magistraţilor; dreptul de a consulta auspiciile, de a edicta, de a convoca Senatul şi comiţiile.

Senatus-consultum: act scris care reproduce o decizie a Senatului: în caz de pericol major, un *senatus-consultum* conferea puteri depline consulilor.

Indicaţii bibliografice

R. Combes, *La République à Rome*, col. „Sup", PUF, Paris, 1972.
F. Hinard, *La République romaine*, col. „Que sais-je?", nr. 686, PUF, Paris, 1992.
Cl. Nicolet, *Les Idées politiques sous la République*, col. „U", A. Colin, Paris, 1964.
J. Rougé, *Les Institutions romaines*, col. „U^2", A. Colin, Paris, 1969.

Roma şi cucerirea Italiei (509-265 î.Hr.)

1. În secolul al VI-lea î.Hr. „Italia nu era decât o formulă geografică"

1. Un mozaic de popoare italice. Între Tibru şi munţii Albani, latinii ocupau singura câmpie din Italia centrală:
- la nord, zona celtică (câmpia Padului);
- în centru: umbrii (de la Adriatică până la Tibrul superior);
- la est şi la sud-est: sabinii şi samniţii;
- la sud: apulii, iapigii, mesapii (coasta adriatică); lucanii şi brutii (coasta tireniană).

Dar rivalităţile economice şi politice dintre aceste popoare ale Italiei primitive s-au aflat la originea conflictelor dintre Roma şi vecinii săi, de la 496 până la 265 î.Hr.

2. Roma îşi impune hegemonia asupra Latiumului (496-448)

• O acţiune de lungă durată realizată în patru etape:
- **496**: latinii învinşi la lacul Regillus* încheie un tratat de alianţă cu Roma pe picior de egalitate, formând **liga latină** (*foedus cassianum*).
- **488-486**: înfrângerea volscilor.
- **458-457**: înfrângerea ecvilor.
- **448**: sfârşitul incursiunilor sabine.

• Roma îşi impune autoritatea asupra Latiumului şi intră în conflict cu **etruscii** din motive economice.
- **437-435**: împotriva oraşului *Veii*, miza conflictului fiind oraşul *Fidenae*, care controla *via Salaria* (→ fişa 1) şi comerţul de grâu dintre Etruria şi Campania.
- **409-396**: împotriva oraşului *Veii* (Camillus).
- **398-390**: împotriva oraşelor Volsinia şi Tarquinia.

3. Rezistenţa Romei în faţa invaziilor celtice (390-343)

• **390-387**: Brennus cucereşte Roma (ca urmare a bătăliei de la Allia), cu excepţia Capitoliului (Camillus). Jefuirea oraşului, lipsa de *fides** a ocupantului (episodul „aurului cântărit"*) au marcat pentru multă vreme mentalitatea romană şi au generat o duşmănie legendară împotriva gallilor.
- **358-354**: întoarcerea gallilor (*Felsina* - Bologna), întreruptă de Camillus.
- **347-329**: ultimele intervenţii ale gallilor, spre Roma (347-343), apoi Latium (332-329). Roma le impune gallilor o pace de 30 de ani.

2. Începuturile imperialismului roman: războaiele samnite (343-290)

Începând de la cucerirea Latiumului, romanii au devenit vecini cu samniţii şi au încheiat, în 354, un acord cu statul campanian.

Şi totuşi, în **341** (şi nu în 343, potrivit tradiţiei), a fost declanşat **primul război samnit**, având ca pretext rebeliunea de la **Capua**, care a devenit un municipiu federat al Romei, în 334. În acelaşi moment, ca urmare a revoltei latinilor, **Roma a dizolvat liga latină în 338** şi a implantat colonii romane în Latium (Ostia în 335).

Regimul administrativ al Italiei

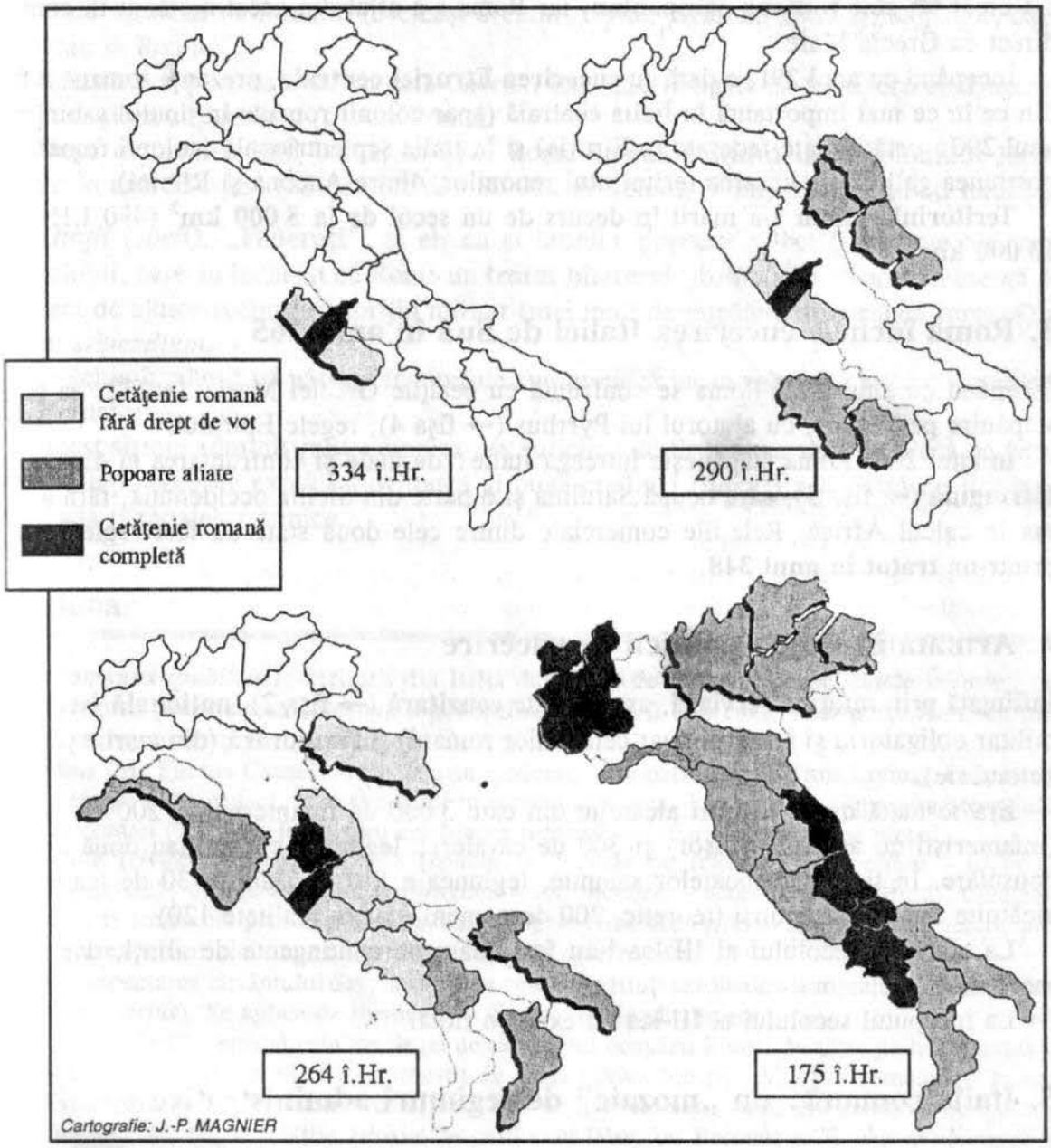

Cronologia politicii externe (499-265 î.Hr.)

496	Bătălia de la lacul Regillus.	**340-338**	Războiul dintre Roma şi latini.
493	Liga latină.	**338**	Dizolvarea ligii latine.
396	Cucerirea oraşului *Veii* de către romani.	**326-304**	Al doilea război samnit.
387 (381)	Cucerirea Romei de către galli.	**298-290**	Al treilea război samnit.
348	Tratatul dintre Roma şi Cartagina.	**272**	Cucerirea oraşului Tarent.
343-341	Primul război samnit.	**265**	Cucerirea Italiei de Sud.

Între 327 şi 304 s-a desfăşurat **cel de-al doilea război samnit**, care a confirmat supremaţia Romei în Campania : este creată *via Appia* de la Roma la Capua.

Al treilea război samnit, desfăşurat între **298** şi **291**, întăreşte această hegemonie: s-a creat **un stat romano-campanian**, iar Roma s-a aflat din acest moment în contact direct cu Grecia Mare.

Începând cu anul **291**, o dată cu **cucerirea Etruriei centrale**, prezenţa romană a fost din ce în ce mai importantă în Italia centrală (apar colonii romane în ţinutul sabin, din anul 290; cetăţi aliate-federate în Etruria) şi în Italia septentrională (colonii romane în porţiunea gallică şi anexarea teritoriului senonilor, dintre Ancona şi Rimini).

Teritoriul roman s-a mărit în decurs de un secol de la **5 000 km²** (490 î.Hr.) la **13 000 km²**.

3. Roma încheie cucerirea Italiei de Sud în anul 265

Începând cu anul 282, Roma se confruntă cu cetăţile Greciei Mari: în 272, ea pune stăpânire pe **Tarent**, cu ajutorul lui Pyrrhus (→ fişa 4), regele Epirului.

În anul 265, Roma stăpâneşte întreaga Italie: de unde şi confruntarea ei directă cu **Cartagina** (→ fişa 3), care ocupă Sardinia şi o parte din Sicilia occidentală, fără a mai lua în calcul Africa. Relaţiile comerciale dintre cele două state au fost reglementate printr-un **tratat în anul 348**.

4. Armata în slujba politicii de cucerire

Înfiinţată prin reforma serviană, armata este **cenzitară** (→ fişa 2), **naţională** (serviciul militar obligatoriu şi rezervat doar cetăţenilor romani) şi **temporară** (din martie până în octombrie).

Era formată din **4 legiuni** alcătuite din câte 3 000 de infanterişti, 1 200 de *velites* (infanterişti cu armament uşor) şi 300 de cavaleri; legiunile constituiau două armate consulare. În timpul războaielor samnite, legiunea a fost divizată în 30 de manipule, alcătuite din două centurii (teoretic, 200 de oameni, dar în realitate 120).

La sfârşitul secolului al III-lea i-au fost adăugate contingente de **aliaţi**, dar nu şi mercenari.

La începutul secolului al III-lea nu exista o flotă.

5. Italia romană: un „mozaic" de regimuri administrative

Înainte de anul 23 î.Hr. nu s-a efectuat o amenajare a teritoriului; între timp, Roma impune trei tipuri de statute popoarelor şi cetăţilor cucerite:

1. Cetăţenii romani locuiesc pe teritoriul roman (*ager romanus**), adică o cincime din Italia: Etruria meridională, Sabinia, Umbria, Picenum (→ hărţile).

- Cetăţile **anexate** îşi păstrează o autonomie internă, în schimbul **cetăţeniei romane* depline** (*optimo iure*), sau fără drept de vot (*sine suffragio*).
- **Coloniile romane**, create după 338 (dizolvarea ligii latine), sunt exclusiv compuse din **cetăţeni romani**, însărcinaţi cu misiuni de supraveghere: acestea sunt în număr de douăsprezece în 218.
- ***Oppida***: statut al colectivităţilor de italici care nu aveau o cetate organizată înaintea anexării (samniţii) şi care au obţinut cetăţenia fără drept de vot.

2. Latinii. Ansamblu de popoare integrate în liga latină (493), care beneficiau de un statut de egalitate cu romanii (aceleaşi drepturi civile, juridice) şi de *ius suffragii*, dacă emigrau la Roma.

Cetăţile lor păstrau o autonomie internă, dar erau obligate să furnizeze contingente militare şi un *stipendium* (tribut) Romei.

După dizolvarea ligii latine, în 338, Roma acordă **statutul latin** coloniilor latine create în anii 334-184 (25 de colonii; 80 000 de coloni, latini, romani, aliaţi italieni).

3. Aliaţii (socii). **„Federaţi"**, şi ei, ca şi latinii: popoare şi cetăţi victime ale legii războiului, care au încheiat cu Roma un **tratat bilateral** (*foedus*). Era vorba în esenţă de un pact de ajutor reciproc: sprijin militar (mai mult de jumătate din armata romană) şi de un *stipendium*.

În schimb, aliaţii îşi păstrau instituţiile autohtone şi jucau rolul de „state clientelare" ale Romei.

Acest sistem administrativ complex era suficient de flexibil ca să îi satisfacă pe latini şi pe aliaţi, ceea ce explică fidelitatea şi buna-credinţă (*fides**) a lor faţă de Roma în perioada războaielor punice.

Dicţionar

Ager romanus (publicus): teritorii din Italia dobândite de Roma de la popoarele învinse; ele reprezintă proprietatea colectivă a poporului, dar pot fi concedate unor particulari, cu titlu definitiv sau temporar (*possessio*).

Camillus (M. Furius Camillus): patrician moderat, erou naţional (*cf.* Titus Livius), care i-ar fi învins pe galli, volsci, ecvi şi etrusci în secolul al IV-lea. I se atribuie construirea templului Concordiei (367) din for pentru celebrarea reconcilierii dintre patricieni şi plebei.

Cetăţenie (*civitas*): drepturi civile (*conubium* - căsătorie legală; *commercium* - drept de proprietate); drepturi politice (*suffragium* - vot; *honores* - acces la magistratură). Cetăţenia poate fi dobândită prin naştere (*ingenuitas*), prin eliberare (sclavii) sau în mod colectiv, prin anexarea teritoriului unor comunităţi întregi la *ager romanus*.

Fides: respectarea cuvântului dat; una dintre cele trei virtuţi cardinale ale moralei romane (*fides*, *pietas*, *virtus*). Se aplica de asemenea şi în raporturile clientelare.

„Aurul cântărit": episod celebru, legat de momentul ocupării Romei de către gallul Brennus în anul 390 (mai plauzibil, 381), povestit de Titus Livius (*op.cit.*, V, 48): romanii îşi puteau răscumpăra libertatea contra sumei de 1 000 de livre de aur; suma era cântărită cu ajutorul unei balanţe, dar greutăţile folosite de galli erau false, iar Brennus ar fi avut neruşinarea să adauge pe talerul cu aceste greutăţi şi sabia lui.

Regillus: bătălie câştigată de Roma, în 499, împotriva latinilor, aliaţii regelui Tarquinius. Templul lui Castor şi Pollux din for ar fi fost înălţat în semn de recunoştinţă faţă de aceşti zei cavaleri pentru că i-au sprijinit pe romani în timpul acestei bătălii (templul a fost consacrat în 484).

Indicaţii bibliografice

J. Heurgon, *Rome et la Méditerranée occidentale jusqu'aux guerres puniques*, col. „Nouvelle Clio", PUF, Paris, 1993.

M. Le Glay, *Rome. Grandeur et déclin de la République*, col. „Histoire et décadence", Perrin, Paris, 1990.

M. Humbert, *Institutions politiques et sociales de l'Antiquité*, Dalloz, Paris, 1994.

Roma şi Cartagina în timpul primului război punic (264-241)

O criză majoră în Mediterana occidentală: confruntarea a două imperialisme, a două civilizaţii.

1. Cele două puteri

1. Roma şi Cartagina stabiliseră contacte încă din secolul al VI-lea şi semnaseră un tratat de neagresiune în 348 (→ fişa 3). În 279, s-a semnat un nou pact, în momentul intervenţiei lui Pyrrhus* la Tarent: cele două părţi se angajau să nu încheie alianţe cu regele Epirului. Între Roma şi Cartagina exista o neîncredere reciprocă a cărei miză rămânea controlul asupra Siciliei.

2. Talasocraţia cartagineză: „noul Tyr", fundat în jurul anului 814 î.Hr., de emigranţii fenicieni, îşi impune supremaţia, **începând din secolul al VII-lea**, asupra fostelor colonii feniciene din Africa de Nord (*Utica*) şi din Spania (*Gades*).

În secolul al VI-lea, „noul Tyr" deţine controlul asupra rutelor mediteraneene către Occident, de la golful Syrta (Libia) până la coloanele lui Hercule (strâmtoarea Gibraltar), asupra coastei orientale a Spaniei, a Balearelor, Sardiniei, extremitatea occidentală a Siciliei şi a Corsicii (bătălia de la Alallia, 535).

Secolul al V-lea marchează o stagnare a imperialismului cartaginez, ca urmare a bătăliei de la ***Himera***, în 480, câştigată de siracuzani. Tot astfel, înfrângerea etruscilor la ***Cumae***, în 474 (→ fişa 3), a dus la prăbuşirea coaliţiei etrusco-cartagineze.

În secolul al IV-lea, Cartagina încearcă să se implanteze în Sicilia elenică unde luptă împotriva Siracuzei, apoi împotriva lui Pyrrhus (279-275).

În **264**, puterea cartaginezilor în Mediterana occidentală continuă să fie preponderentă, dar nu mai este hegemonică.

3. Roma, „oraş deschis"; Cartagina, „citadelă inexpugnabilă"

- Roma (→ fişa 1).
- Cartagina: o **citadelă** protejată de ziduri cu o lungime de 32 km; trei rânduri succesive de ziduri de apărare împrejmuiau colina Byrsa; avea o populaţie de 400 000 de locuitori la începutul secolului al III-lea (200 000 în 149), şi două porturi (unul militar, celălalt comercial). Un **sistem politic de tip oligarhic** destul de apropiat de sistemul politic roman, dominat de un **senat** alcătuit din familii aristocratice şi însărcinat cu politica externă, relaţiile diplomatice şi problemele militare. Senatul era asistat de un consiliu permanent (numit „consiliul celor treizeci") şi de doi magistraţi anuali, **sufeţii***. O adunare populară deţinea probabil un rol legislativ, dar existenţa ei nu a putut fi dovedită.

4. Două sisteme militare diferite

- Armata romană era o armată de **cetăţeni** (→ fişa 3).
- Armata cartagineză era o armată de **mercenari**: soldaţii erau grupaţi în funcţie de apartenenţa etnică şi purtau echipamentul ţării lor de origine (berberi, spanioli, baleari,

galli). Infanteria grea (falanga de aproximativ 15 000 de oameni) constituia unitatea de luptă ; infanteria uşoară proteja coloanele, iar cavaleria, formată din recruţi din Numidia, se afla pe flancuri. Elefanţii, numeroşi în acea epocă, dar utilizaţi mai puţin în războaiele

Primul război punic

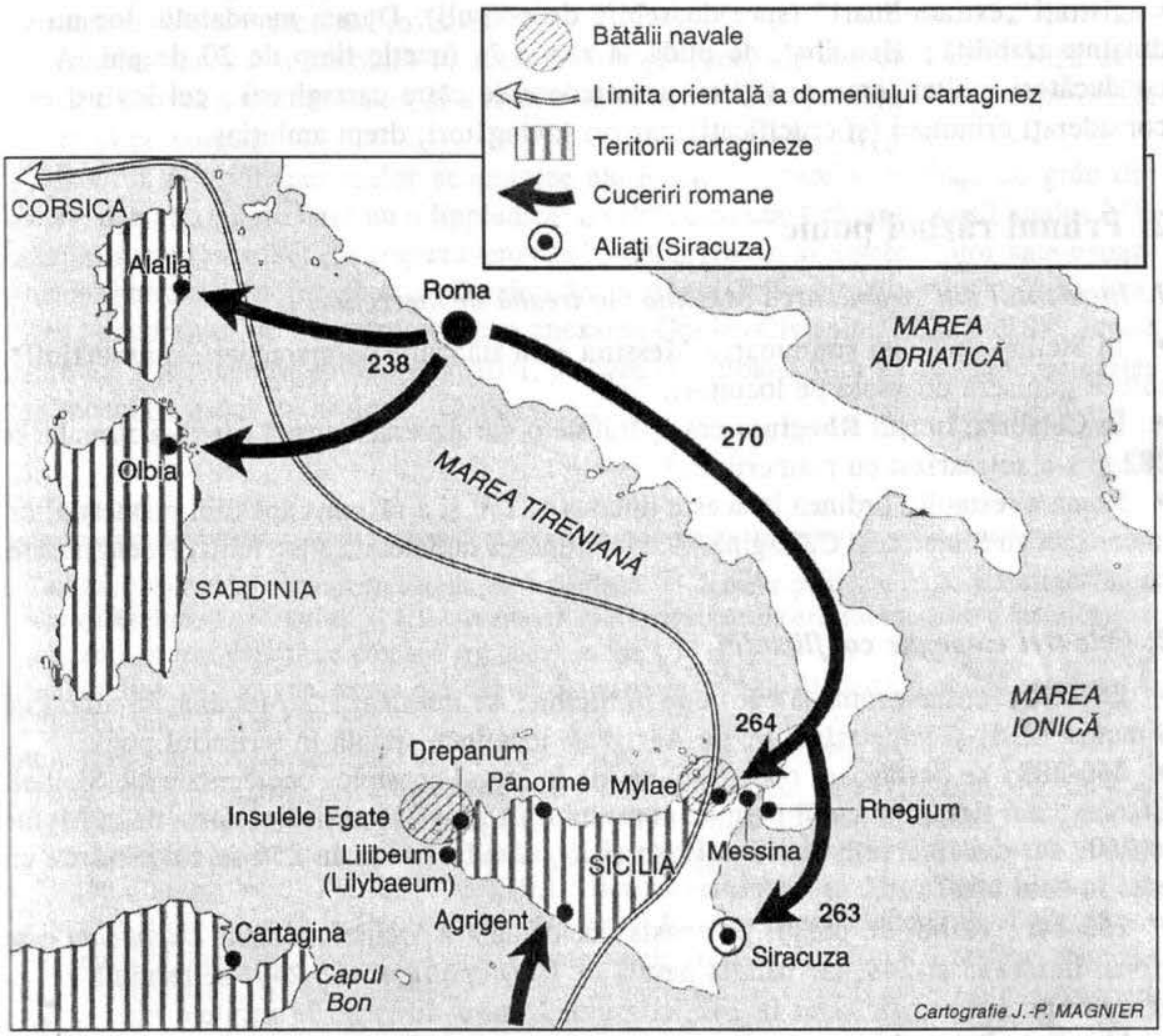

Cronologie

264-241	Primul război punic.
241	Tratat de pace şi anexarea Siciliei.
238	Cartagina cedează Sardinia şi Corsica.
229-219	Intervenţia Romei în Adriatica împotriva piraţilor iliri şi trecerea sub protectorat a oraşelor greceşti.
228	Roma invitată la jocurile istmice la Corint.
225	Intervenţia lui C. Flaminius în ţinutul celţilor, în câmpia Padului şi ultima invazie gallică în Italia.
222	Victoria lui Cl. Marcellus la Clastidium : Gallia Cisalpină trece sub controlul roman (coloniile latine de la Cremona şi de la Piacenza).
220	Construirea *via Flaminia*.

punice (Hannibal avea 37 înainte de trecerea Alpilor), erau plasaţi pe flancuri, pentru a înfricoşa cavaleria adversă, sau în centru, pentru a rupe rândurile infanteriei.

• **Marina** cartagineză trecea drept una dintre cele mai bune din acea vreme până la mijlocul secolului al III-lea (150 până la 200 de unităţi).

• **Comandanţii** militari erau aleşi din rândurile aristocraţiei după criteriul averii : erau magistraţi „extraordinari" (spre deosebire de consuli). Durata mandatului lor nu era dinainte stabilită; Hannibal, de pildă, a rămas în funcţie timp de 20 de ani. Aceşti conducători militari erau priviţi cu neîncredere de către cartaginezi : cei învinşi erau consideraţi criminali (şi crucificaţi), iar cei învingători, drept ambiţioşi.

2. Primul război punic

1. Incidentul din strâmtoarea Messina : o treabă de mercenari !

• În Sicilia, oraşul şi strâmtoarea **Messina** erau stăpânite de mercenari, **mamertinii***, care îi goniseră de acolo pe locuitori.

• În Calabria, oraşul **Rhegium** era apărat de o garnizoană romană care s-a răsculat în 282 şi s-a solidarizat cu mamertinii.

• Roma a restabilit ordinea în aceste ţinuturi în 270 şi a răspuns apelului mamertinilor, în conflict cu Siracuza şi Cartagina. Are loc ruperea unilaterală a pactului de neagresiune cu cartaginezii.

2. Cele trei etape ale conflictului

• **264-261** : armata romană pătrunde în **Sicilia** ; se instalează la Messina, se aliază cu Siracuza (263) şi pune stăpânire pe Agrigent, localitate situată în teritoriul punic.

• **260-255** : se desfăşoară operaţiuni navale în largul coastelor occidentale ale Siciliei. Crearea unei flote romane îi permite consulului *Duilius** să obţină victoria de la **Mylae** în 260, dar debarcarea consulilor *Vulso* şi *Regulus* în Africa în 256 se soldează cu un eşec în anul următor.

• **255-241** : război de poziţii pe coasta occidentală a Siciliei ; oraşul *Lilybaeum* este blocat între 255 şi 248, iar bătălia navală de la ***Drepanum***, din 249, se termină cu un dezastru pentru romani. Dar în 242, consulul *Lutatius* învinge, în insulele **Egate**, flota lui Hamilcar Barcas*.

3. Război şi strategie

• Din punct de vedere **tactic**, războiul a fost dus fără un plan prestabilit, într-o manieră esenţialmente defensivă.

• Din punct de vedere **tehnic**, superioritatea romanilor s-a impus în luptele terestre, în ciuda superiorităţii cavaleriei cartagineze. Dar Roma s-a iniţiat în războiul de asediu şi şi-a constituit o marină militară (20 de vase în anul 310 ; 700 în anul 241).

• **Aspecte psihologice** : la Roma, cei rămaşi acasă au susţinut frontul (Senatul, poporul şi aliaţii şi-au dovedit loialitatea). În Cartagina, Senatul s-a divizat susţinând opinii divergente în privinţa modului de a purta războiul, iar mercenarii nu erau întotdeauna demni de încredere.

3. Armistiţiul, nu pacea

• Prin tratatul din 241, Sicilia devenea prima provincie romană (cu excepţia Siracuzei). Cartagina era obligată să plătească timp de zece ani o despăgubire de 3 200 de talanţi şi să nu mai înroleze mercenari în Italia.

• Cartagina nu a fost zdrobită în acest război şi, începând din anul 237, după ce a înăbuşit o revoltă a mercenarilor, şi-a format un imperiu ibero-punic, bazat pe exploatarea minieră şi pe comerţ.

• Războiul a servit intereselor economice ale Romei (ogoarele cultivate cu grâu din Sicilia), dar afluxul de bani nu a împiedicat o criză financiară chiar în jurul anului 241. Războiul a avut ca efect încurajarea imperialismului roman şi a veleităţilor sale expansioniste (anexarea Sardiniei şi a Corsicii în prezenţa flotei de război din Adriatica, în 229; incursiuni în teritoriul celtic şi anexarea Galliei Cisalpine în 225-220). Aceste acţiuni au trezit nemulţumirea populaţiei, pe care Hannibal a ştiut să o câştige de partea sa la începutul celui de-al doilea război punic.

Dicţionar

C. Duilius: consul învingător în bătălia de la Mylae: 45 de nave punice au fost scoase din luptă datorită tehnicii „corbului" (cârlig, crampon cu ajutorul căruia era abordată nava inamică), iar pintenii au fost expuşi pe coloana tribunei din for.

Hamilcar Barcas: general punic din familia Barcizilor, tatăl lui Hannibal. În 237, a plecat în Spania, unde a murit în 231.

Mamertinii: foşti mercenari osci ai tiranului siracuzan Agatocle (359-285).

Pyrrhus: prinţ din Epir, crescut la curtea Iliriei, a fost recunoscut rege către anul 312. De două ori exilat în tinereţe, a fost repus în drepturi în 296. Mare comandant militar, urmaş al lui Alexandru cel Mare. Armata lui era celebră pentru falanga şi elefanţii săi. A intervenit în Italia în 280 (Tarent), în Sicilia (278-275 î.Hr.): victorii epatante, dar fără viitor („victorii à la Pyrrhus"). Se întoarce în Orient în 274, după ce a fost învins de romani la Benevent. Moare în anul 272, la asedierea cetăţii Argos, ucis de o ţiglă aruncată de o bătrână de pe un acoperiş.

Sufeţi: cei doi magistraţi cartaginezi aleşi pentru un an; asimilaţi de către autorii latini consulilor. Ei convocau şi prezidau senatul, adunările populare şi dispuneau de puteri judiciare.

Indicaţii bibliografice

B. Combet-Farnoux, *Les Guerres puniques*, col. „Que sais-je?", nr. 888, PUF, Paris, 1962.

Cl. Nicolet, *Rome et la conquête de la Méditerranée 264-27 av. J.-C.*, II, col. „Nouvelle Clio", PUF, Paris, 1989.

Hannibal şi Scipio: al doilea război punic (218-201)

1. Hannibal

1. Iconografie: bustul unui bărbat purtând cască (Muzeul naţional din Napoli) şi monede anepigrafice de origine spaniolă.

2. Biografie: născut în 247-246 î.Hr. Primii zece ani ai vieţii au coincis cu anii sumbri ai primului război punic. Tatăl său, Hamilcar, a plecat în Spania în 237; i-a crescut pe cei trei fii ai săi insuflându-le ura faţă de Roma şi l-a făcut pe Hannibal să jure „că va fi un duşman al poporului roman" (Titus Livius, *op.cit.*, XXI). În anul 221, Hannibal preia comanda armatelor cartagineze din Spania. De aici, organizează marea expediţie în Italia. În 203, se întoarce în Africa; este ales sufet în 200, cu sprijinul partidului războinic; denunţat la Roma, este nevoit să fugă în Bitinia, la regele Prusias, unde se sinucide în anul 183.

3. Omul: cu excepţia lui Polybios, nu există în jurul lui Hannibal decât o tradiţie negativă: Titus Livius, Horaţiu, Lucian l-au potopit cu invective (*„perfidia plusquam punica, nihil veri, nihil sancti, nulla religio"*, *cf.* Titus Livius, *op.cit.*, XXI). **Perfidie, cruzime, cupiditate, nelegiuire, desfrâu**. Faptele contrazic însă aceste prejudecăţi: faima lipsei de onestitate a lui Hannibal ar fi pornit, se pare, de la afacerea Sagonta, din 219. Nu există însă nici o probă pentru cruzimea şi nici pentru cupiditatea lui: responsabilitatea faptelor condamnabile le incumbă subalternilor săi; a fost unul dintre puţinii şefi militari care nu şi-au rezervat nici o parte din pradă.

2. Strategul celui de-al doilea război punic (218-215)

1. Planul operaţiunilor

- Cartagina nu poate învinge singură; trebuie să se coalizeze cu „aliaţii" Romei: gallii cisalpini, grecii din Italia de Sud, Siracuza, sarzii şi Filip al V-lea al Macedoniei.
- Pentru a întări această coaliţie sunt necesare victorii rapide şi strălucitoare.
- Roma trebuie atacată pe propriul său teren şi nu mai trebuie aşteptat în Spania sau în Africa.
- Pentru a ajunge la Roma, trebuie folosită calea terestră, deoarece Cartagina nu mai are nici un cap de pod asigurat în Italia, şi, în drum spre Roma, populaţiile trebuie îndemnate să se răscoale, păstrând în acelaşi timp legătura cu Spania.

2. „Războiul fulger" (218-216)

- Anul **218**: în primăvara acestui an, Hannibal trece Ebrul* (încălcând tratatul din 226) cu 80 000 de oameni şi 37 de elefanţi: patru zile mai târziu ajunge pe malul drept al Ronului; la sfârşitul lui septembrie, a traversat Alpii (urcuşul a durat nouă zile, coborârea douăsprezece), dar cu efective reduse (26 000 de oameni şi 12 elefanţi). Marşul lui Hannibal i-a luat prin surprindere pe *Publius* şi *Cneius* **Scipio***, veniţi să îl aştepte la *Arelate* (Arles): unul dintre cei doi consuli pleacă în Spania, pentru a tăia

calea pe care veneau întăririle, iar celălalt îl aşteaptă la coborârea din Alpi, la **Ticinus**, unde a fost rănit şi învins. Consulul *Sempronius Gracchus* a avut aceeaşi soartă o lună mai târziu (sfârşitul lui decembrie 218), la **Trebia**.

Hannibal a reuşit ceea ce îşi propusese: **atragerea gàllilor de partea sa**.

Hannibal şi al doilea război punic

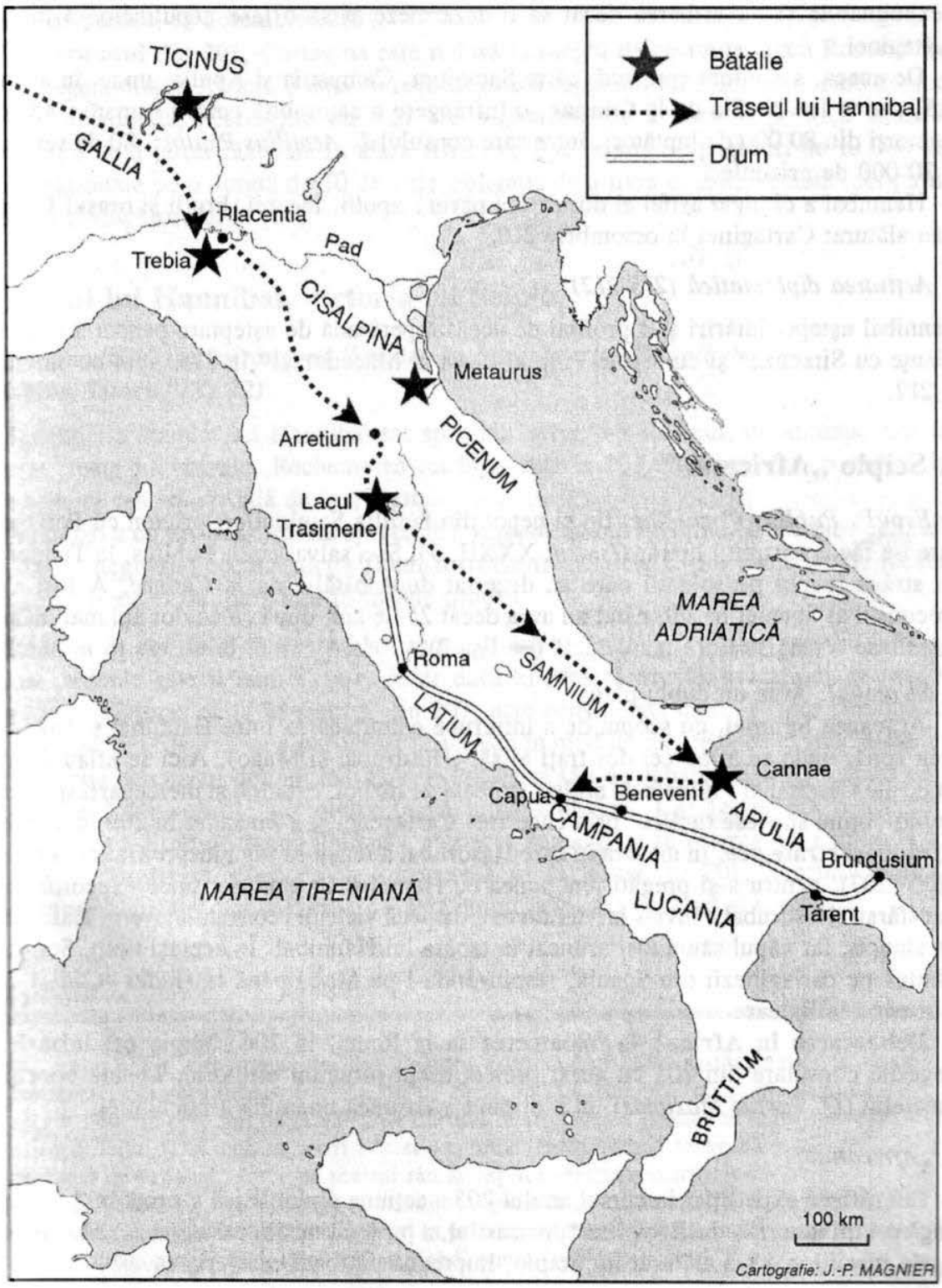

• Anul **217** a fost marcat de noi succese: Hannibal pătrunde în Italia Centrală pe drumul *Cassia* şi îl surprinde pe *Flaminius* pe malul lacului **Trasimene** (iunie): au fost ucişi 30 000 de romani, printre care şi consulul (Hannibal a pierdut între 2 000 şi 3 000 de oameni). Circula zvonul că în curând **avea să cucerească Roma**. Acest fapt a justificat numirea la Roma a unui **dictator**, *Q. Fabius Maximus*. Dacă i-ar fi stat în putinţă să distrugă Roma, Hannibal ar fi făcut-o, dar el ştia că această cetate era inexpugnabilă şi nu urmărea decât să o dezarmeze şi să o lase neputincioasă în faţa Cartaginei.

• De aceea, s-a întors spre sud, către Samnium, Campania şi Apulia, unde, în august **216**, a avut loc bătălia de la **Cannae**, o înfrângere memorabilă pentru romani: 45 000 de morţi din 80 000 de luptători, între care consulul *L. Aemilius Paullus*, 80 de senatori şi 20 000 de prizonieri.

Hannibal a câştigat astfel al doilea său pariu: apulii, lucanii, brutii şi oraşul **Capua** s-au alăturat Cartaginei în octombrie 216.

3. Acţiunea diplomatică (215-212)

Hannibal aştepta întăriri şi a profitat de această perioadă de aşteptare pentru a negocia alianţe cu Siracuza* şi cu regele Filip al V-lea al Macedoniei* în 215, apoi cu Tarentul în 212.

3. Scipio „Africanul"

1. Eroul: ***Publius Cornelius***, fiu şi nepot din familia Scipionilor, prieten cu Polybios, care i-a făcut portretul literar (*Istorii*, XXXII, 9). Şi-a salvat tatăl, Publius, la Ticinus şi i-a strâns înapoi pe soldaţii care au dezertat după bătălia de la Cannae. A fost ales proconsul al Spaniei în 210, când nu avea decât 25 de ani, după ce cu doi ani mai înainte exercitase o magistratură municipală (→ fişa 2).

2. Strategul. Avea un dublu plan:

• **Atacarea Spaniei**, cu scopul de a întrerupe comunicarea între Hannibal şi baza din acea zonă, unde se aflau cei doi fraţi ai săi (Hasdrubal şi Mago). Aici se aflau forţele vitale ale Cartaginei: minele de argint, trofeele de război, ostaticii şi mercenarii spanioli. Scipio obţinu **succese tactice**, prin cucerirea Cartagenei şi a *Baeculei* în 209, dar suferi **înfrângeri strategice**, în măsura în care Hasdrubal a reuşit să fugă înspre Gallia, a trecut Alpii (207), pentru a-şi pregăti joncţiunea cu Hannibal în Umbria, unde expediţia sa a luat sfârşit (Hasdrubal e învins la **Metaurus**), datorită vicleniei consulului *Nero*. Hasdrubal s-a sinucis, iar capul său a fost aruncat în tabăra lui Hannibal. În acelaşi timp, Scipio îi elimină pe cartaginezii din Spania, respingându-l pe Mago până la *Gades* (Cádiz), iar apoi până la Baleare.

• **Debarcarea în Africa**: la întoarcerea sa la Roma, în 206, Scipio candidează la alegerile consulare din 205 cu acest proiect drept program electoral. În faţa opoziţiei Senatului (*Q. Fabius Maximus*), el a obţinut adeziunea unanimă a populaţiei.

3. „Africanul"

• **Pregătirea expediţiei** în cursul anului 205: acţiune diplomatică secretă în Africa pe lângă prinţii numizi; dacă **Syphax***, masesilul, a preferat tabăra cartagineză, **Masinissa**, regele masililor, i s-a alăturat lui Scipio, împreună cu toată cavaleria sa.

• În **primăvara anului 204** are loc debarcarea având ca ţintă **Utica**: soarta Cartaginei era pecetluită; armata cartagineză, împreună cu Syphax, a fost învinsă la „marile câmpii" (*Campi Magni*), în aprilie **203**. Syphax e luat prizonier, iar între cei doi adversari încep negocierile.

• **În toamna anului 203**, Hannibal este chemat înapoi în Africa de către partizanii forţei şi războiul se reia în primăvara anului 202. Bătălia de la **Zama** pune un capăt ambiţiilor punice, în octombrie 202.

• Prin **tratatul din 201**, Cartagina este redusă la rangul de cetate vasală a Romei; îşi pierde hegemonia în Africa, o dată cu reconstituirea regatului lui Masinissa, care devine protectorat roman; Cartagina nu mai are mijloacele de a duce o politică externă (interdicţia de a purta războaie în afara Africii); i se impun despăgubiri de 10 000 de talanţi eşalonate pe o durată de 50 de ani; obligaţia de a livra elefanţi şi flotă (cel puţin 10 nave) învingătorului.

4. Eşecul lui Hannibal, victoria lui Scipio

1. Responsabilitatea înfrângerii îi revine în întregime lui Hannibal (Polybios, Istorii, *IX, 22)*

• Senatul i-a acordat lui Hannibal tot sprijinul cerut, i-a susţinut, de aproape sau de departe, toate iniţiativele. Rechemarea lui în Africa în 203 nu reprezenta o cădere în disgraţie, ci o nouă dovadă de încredere.

• Hannibal a comis trei erori de apreciere: supraestimând sprijinul popoarelor „aliate" din Italia, neglijând reconstrucţia flotei distruse în insulele Egate (→ fişa 4), făcând dovada unui exces de încredere în forţele proprii.

2. Izbânda în cel de-al doilea război punic îi revine lui Scipio. Începând din 209, în Spania, trupele sale îl numesc *rex*, chiar dacă el preferă acestei apelaţiuni pe cea de *imperator*. Victoria de la Metaurus, din 207, este considerată ca un succes personal al tânărului Scipio, deşi el nu a participat la aceasta în mod direct, ceea ce explică alegerea sa în funcţia de consul doi ani mai târziu. Proiectul său de debarcare în Africa era de o cu totul altă anvergură: el înţelesese că lupta împotriva Cartaginei era o aventură mediteraneană şi nu doar una italiană; că pacea romană nu se referea doar la Italia, ci la întregul **Occident**. Încă de la întoarcerea sa la Roma, în 201, a primit porecla „**Africanul**", iar doi ani mai târziu a fost numit *princeps Senatus* şi cenzor.

Dicţionar

Ebru: tratatul din 226, impus de Roma pentru a limita înaintarea cartaginezilor în Spania le recunoştea acestora teritoriile de la sud de Ebru. În 219, Hannibal cucereşte Sagonta, care se afla la 160 km spre sud de la vărsarea Ebrului. Dar afacerea rămâne obscură, întrucât, după afirmaţiile lui J. Carcopino, ar fi existat o confuzie între Ebru şi Jucar, care se situa la 45 km spre sud de Sagonta: trecerea acestui râu ar explica reacţia romană.

Masinissa: (238-148), numid, rege al masililor; gonit de pe domeniul său de Syphax în 205, se aliază cu Scipio. În 203, îşi reia regatul în primire şi începe cucerirea teritoriilor masesile. El a fost protagonistul celui de-al treilea război punic (149-146 î.Hr.).

Filip al V-lea : rege al Macedoniei. Încununat de glorie în lumea greacă. Se aliază, după pacea de la Naupacto, cu Cartagina, în 215, în schimbul unor compensaţii teritoriale pe coasta adriatică.

Scipionii (Publius şi Cneius) : cei doi fraţi, consuli în 218, debarcă la Massilia pentru a-l prinde pe Hannibal, apoi *Cneius* pleacă în Spania, iar *Publius* în Italia de Nord, unde e rănit la Ticinus. **Fiul său**, *Publius*, învingătorul lui Hannibal (234-183) a dominat viaţa politică a Republicii până în 186 şi a devenit victimă a ostilităţii lui Cato cel Bătrân (cenzor în 184), care pune capăt carierei sale politice.

Syphax : rege al masesililor, se căsătoreşte cu o cartagineză, Sophonisbe, şi rupe alianţa cu Scipio.

Siracuza : în 215, moartea lui Hieron al II-lea ; succesorul său, Hieronymos, preferă alianţa cartagineză celei romane ; Hieronymos a fost asasinat în 214, iar alianţa a fost repusă în discuţie.

Indicaţii bibliografice

G. Ch. Picard, *Le Monde de Carthage*, Paris, 1956.

P. Grimal, *Le Siècle des Scipions. Rome et l'hellénisme au temps des guerres puniques*, Aubier, 1975.

Imperialismul roman între secolele III şi I î.Hr.

„Căci ce om poate să fie aşa de nechibzuit sau de nepăsător încât să nu dorească să cunoască în ce chip şi prin ce fel de politică a fost biruită aproape toată lumea în mai puţin de cincizeci şi trei de ani şi a căzut sub o singură stăpânire, aceea a romanilor?" (Polybios, *Istorii*, I, 1)

Există o dezbatere istoriografică privind natura acestui **imperialism**[1]: va fi fost el unul defensiv sau unul voluntar şi metodic? Ambele ipoteze au fost susţinute din Antichitate (Polybios) şi până în zilele noastre. Tendinţa actuală constă îndeosebi în a considera existenţa a trei etape în evoluţia imperialismului roman.

1. Stabilirea de zone de securitate în Mediterana orientală (200-150)

• În **197**, la ***Cynoscephales***, Roma eliberează Grecia de sub tutela lui Filip al V-lea (al doilea război cu Macedonia, 200-197) şi proclamă „libertatea Greciei" (*T. Quinctus Flaminius*), la jocurile istmice (Corint).

• **Arbitrajul** roman dintre anii **192** şi **188**: nu are loc nici o anexiune teritorială, ci se obţine doar un angajament militar împotriva lui **Antiochos al III-lea***, suveran seleucid (sirian) şi împotriva **etolienilor** în Grecia şi în Asia Mică. Prin pacea de la **Apameea din 188**[2], Antiochos a fost obligat să se retragă în statele sale, să plătească un tribut de 15 000 de talanţi, să livreze elefanţi şi să îl extrădeze pe Hannibal, aflat în exil în regatul său (→ fişa 5).

• **Dezmembrarea regatelor Macedonia şi Iliria** – a fost impusă de Roma după al treilea război cu Macedonia (171-168), fără compensări teritoriale. **Perseu**, fiul lui Filip al V-lea, s-a aliat cu barbarii iliri împotriva Romei şi a fost învins la ***Pydna***, în anul 168, de către consulul ***Lucius Aemilius Paullus*** (fiul consulului din 216). Cele două monarhii au fost abolite, statele respective au fost transformate în districte, supuse la plata unui tribut, dar au rămas independente.

• Drept pedeapsă pentru atitudinea lor ambiguă faţă de Roma, **aheii** au fost obligaţi să ofere 1 000 de ostateci (Polybios), iar **Rhodos** a trebuit să suporte concurenţa unui nou porto-franco[3], stabilit la **Delos** în anul 166.

În concluzie, în această primă etapă nu se poate vorbi despre provincii romane, ci despre state clientelare şi de vectori pentru imperialismul economic roman din a doua jumătate a secolului al II-lea.

---

1 În privinţa acestui subiect controversat, vezi articolul lui Paul Veyne, „Y a-t-il eu un impérialisme romain?", în *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité* [*MEFRA*], 87, 1975, 2, pp. 793-855 (n.red.).

2 Despre consecinţele tratatului de la Apameea: A.H. McDonald, F.W. Walbank, „The Treaty of Apamea (188 B.C.): The Naval Clauses", în *The Journal of Roman Studies*, 59, 1969, pp. 30-39 (n.red.).

3 Port care beneficiază de un statut administrativ şi fiscal special (n.t.).

2. Imperialismul ofensiv (150-133)

O decizie politică impusă de Senat (Cato*) şi de către partizanii forţei, precum consulii *Scipio Aemilianus** şi *L. Mummius*.

1. Trei focare

• ***„Delenda est Carthago"***[2] **(149-146)**

- O **decizie politică** motivată de factori economici şi comerciali. Cu ocazia unei vizite făcute la Cartagina în 153, Cato a fost uimit de fertilitatea pământului şi de succesul revenirii Cartaginei la agricultură (anecdota smochinelor), într-un moment în care, în Italia, acest sector intrase în criză. Concurenţa punică pe piaţa romană fusese semnalată de Plaut, în comedia *Poenulus* (*Cartaginezul*) din 190, în care îl evoca pe negustorul Hannon ce „duhneşte a usturoi" şi vine să-şi vândă produsele la Roma.
- Un **pretext**: incursiunile lui Masinissa în teritoriul cartaginez începute în anul 174; în 150, represaliile Cartaginei şi încălcarea tratatului din 201, justificând declararea celui de **al treilea război punic** de către Scipio Aemilianus. Intenţia Romei nu mai era doar aceea de a învinge Cartagina, ci de a o lichida: **rezistenţa** locuitorilor săi a durat trei ani (**149-146**) şi s-a terminat cu anihilarea unui oraş, a unui popor şi a unei civilizaţii.

• În acelaşi an, **146, Corintul a fost distrus în întregime**, iar locuitorii săi masacraţi sau deportaţi de consulul *L. Mummius*. La originea acestui masacru a stat un incident diplomatic între ahei şi ambasadorul roman la Corint. Dar alţi factori, cum ar fi agitaţia grecilor (Liga aheeană) începând cu 147, precum şi presiunea exercitată de *negotiatores* italici cu scopul de a-şi asigura monopolul comercial, au justificat ocuparea Greciei.

• **Incendierea oraşului Numantia**, în Spania (între Ebru şi Duro), de către Scipio Aemilianus în 133, pentru pedepsirea celtiberilor, care opuseseră rezistenţă romanilor.

2. Primele provincii romane:

• **Africa** (25 000 de km^2), cu capitala la Utica, separată printr-o *fossa* (*fossa regia*) de regatul numid.

• **Ahaia**, cu capitala la Corint.

• **Macedonia**, cu capitala la Tesalonic, înglobând **Epirul** şi **Tesalia**. A devenit în anul 146 **prima provincie din Orient**.

• **Asia**, oferită Romei prin testament de ultimul dinast elenistic al **Pergamului**, Attalos al III-lea, în 133: capitala la Efes, în 126.

În această epocă, Roma domină lumea mediteraneană de la Pergam până la *Gades* (Cádiz).

2. „Cartagina trebuie distrusă": cuvinte cu care Cato cel Bătrân îşi încheia toate discursurile, indiferent de subiectul lor. (Expresia este folosită în vorbirea curentă pentru a sublinia o idee fixă, a cărei realizare este urmărită cu îndârjire.) (n.t.)

Cuceririle romane din secolele II-I î.Hr.

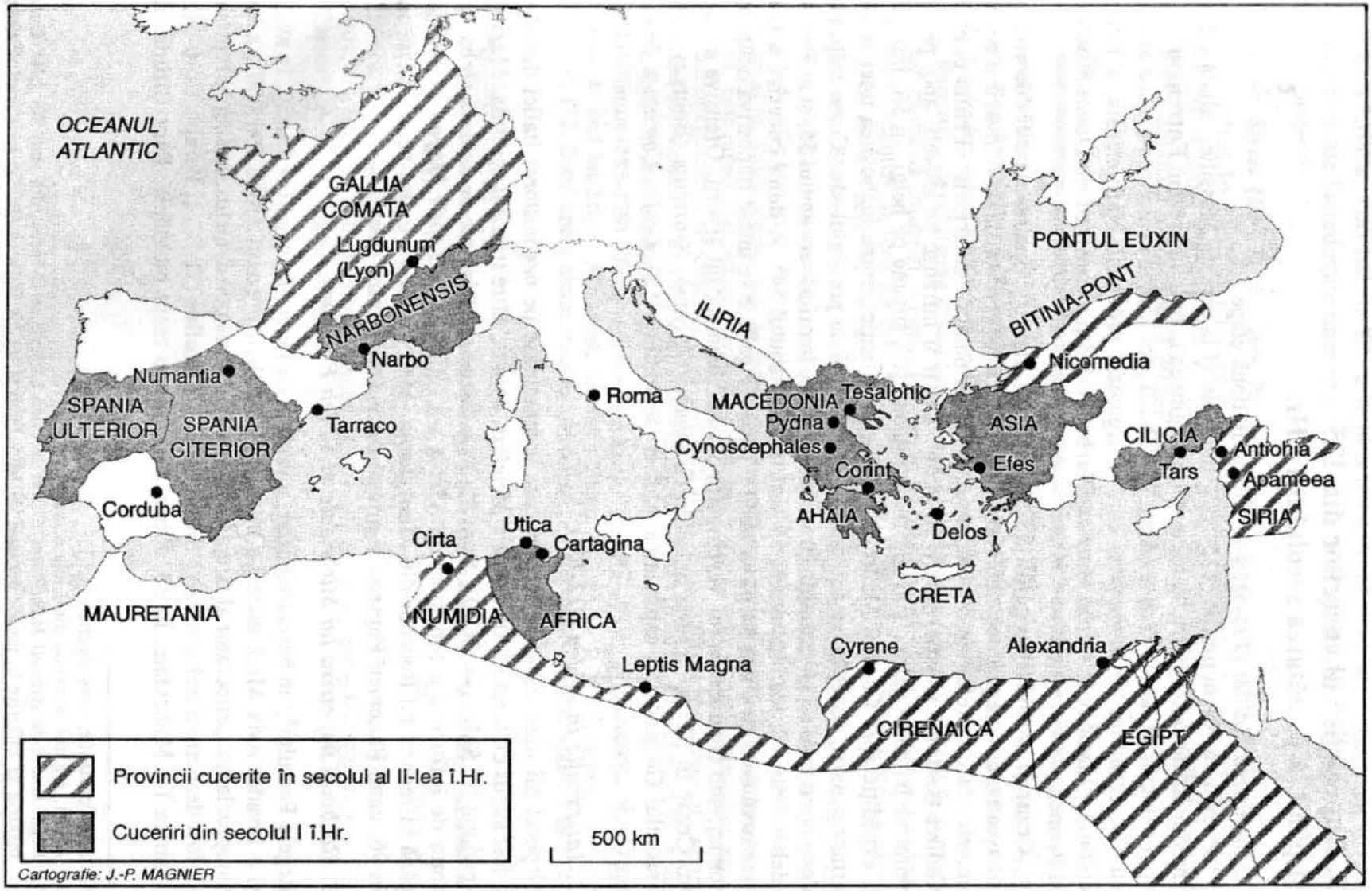

Cartografie: J.-P. MAGNIER

3. Imperialismul cuceritor din 125 şi până la jumătatea secolului I î.Hr.

1. Cucerirea Galliei (125-51) s-a realizat în două etape:

• **Provincia Narbonensis** (125-118). Intervenind la cererea Massiliei, aliată a Romei, ameninţată de celto-liguri, Roma a anexat regiunea numită în prezent **Entremont** în 125, apoi a întemeiat *Aquae Sextiae* (**Aix**). În 122-121, confruntarea alobrogilor şi a arvernilor cu *Cn. Domitius Ahenobarbus*, care a organizat provincia Narbonensis, a întemeiat colonia romană de la *Narbo Martius* (**Narbo**) în 118 şi a construit *via Domitia*, între Ron şi Pirinei.

• **Cezar şi războiul cu gallii**, 58-51 (→ harta, fişa 11): înainte de a fi cuceriţi, gallii nu aveau o unitate politică. Intervenţia lui Cezar a fost provocată de o invazie a triburilor helvete, care se refugiau din cauza suevilor (germanici) lui Ariovist. **Prima cucerire a Galliei (sectorul nordic), între 58 şi 56**: Cezar îi înfrânge pe helveţi, apoi pe suevi, reuneşte triburile gallice sub autoritate romană şi îi supune pe belgi. În 56, întreprinde o expediţie spre Canalul Mânecii şi Oceanul Atlantic pentru înăbuşirea unei revolte a armoricanilor, veneţilor şi aquitanilor. Încurajat şi de prestigiul său, Cezar iniţiază alte două operaţiuni: în **Germania** (trecerea Rinului), în primăvara anului 55, şi în **Britannia** (debarcările din toamna anului 55 şi primăvara anului 54). **A doua cucerire a Galliei (sectorul central), din 54 până în 51**: triburile gallice se unesc împotriva ocupantului roman, sub conducerea lui **Vercingetorix**, tânăr comandant arvern. Ofensiva armatelor lui Cezar în 52: cucerirea oraşelor *Genabum* (Orléans), *Avaricum* (Bourges), eşecul asediului Gergoviei şi capitularea Alesiei (septembrie 52). *Gallia Comata* a devenit o provincie romană.

2. Intervenţia în Africa (112-105)

Nepotul lui Masinissa, **Iugurtha**, care îi masacrase pe *negotiatores* italici din **Cirta**[3], a fost supus cu forţa în 105 de către *Metellus*, apoi de către trimisul acestuia, **Marius**, cu sprijinul lui **Sulla** (→ fişa 9). Numidia nu a fost anexată înainte de anul 46 (Iuba I), dar **zona de influenţă** a romanilor în **Africa** s-a întins de la ***Leptis Magna*** (Tripolitania) până în regatul lui Bocchus din **Mauretania** (Maroc). Ea s-a extins până în **Cirenaica**[4] în 96, când Ptolemeu Physkon şi-a lăsat regatul moştenire Romei.

3. Războiul împotriva lui Mithridate al VI-lea Eupator

Regele Pontului[5], un barbar elenizat, a profitat de războiul social (→ fişa 9), în anul 88, şi a invadat **Asia Mică** unde i-a masacrat pe italicii prezenţi (circa 100 000), apoi s-a autoproclamat „eliberator al Greciei" după ce a distrus portul Delos. În scopul represiunii au fost desemnaţi trei generali: **Sulla** (88-82), **Lucullus** (71-70) şi **Pompei*** (66-64). La moartea lui Mithridate, în 63, Roma a câştigat o mare provincie, **Pont-Bitinia**, care,

3. Azi Constantie, oraş algerian (n.t.).
4. Astăzi, regiune orientală din Libia actuală (n.t.)
5. Regat fondat de satrapul *Mithridates Ctistes* în urma bătăliei de la Ipsos, din anul 301 î.Hr. Cunoaşte maxima sa înflorire în timpul domniei lui Mithridate al VI-lea Eupator (112-63 î.Hr.), când ajunge să înglobeze Paflagonia, Capadocia, Crimeea şi o parte din Bitinia şi din Colchida (n.t.).

împreună cu **Cilicia**, cucerită în 101, a împins hotarele până în vecinătatea imperiului parţ; statele vasale încredinţate unor regate clientelare (Capadocia, Armenia) au servit ca zonă de protecţie.

4. Cucerirea Siriei (64-63) de către Pompei a pus capăt Imperiului Seleucid. Noua provincie a intrat în conflict cu Iudeea, stat evreu, independent din 63 (cucerirea Ierusalimului). Ultima etapă a acestei politici de cucerire rămânea **Egiptul Lagid**; aceasta a fost amânată până în anul 30 (→ fişa 12).

Biografii

Antiochos al III-lea: a debarcat în Grecia în 192 pentru a-i sprijini pe etolieni împotriva Romei. Romanii l-au forţat să plece înapoi în 191 şi au câştigat victoria de la Magnesia din Sipil[6] în 180. Regele Antiochos a trebuit să se retragă la sud de Taurus.

Cato (M. Porcius): zis cel Bătrân (234-149); *homo novus*, cenzor în 184, adversar al Scipionilor. A luptat împotriva corupţiei, a impus idei noi în politica externă, dar a fost un neînduplecat apărător al tradiţiei. A scris un tratat de agricultură *(De re rustica)*. Toată viaţa sa a rămas apropiat de ordinul ecvestru din care, de altfel, provenea.

Pompei (106-48): fiul consulului *Cn. Pompeius Strabo*. Mare proprietar de pământ în regiunea *Picenum*, şi-a atras o clientelă formată din italici şi provinciali. A fost supranumit *Magnus*, dar nu a fost de talia lui Cezar. A fost militar toată viaţa, de la vârsta de 17 ani. După ce a devenit partizan al lui Sulla, a contribuit la îndepărtarea acestuia. Devine consul în 70, împreună cu Crassus. Este numit comandant al armatelor din Orient (67-63) şi e însărcinat cu organizarea provinciilor cucerite. Este victorios în 61. Membru al primului triumvirat împreună cu Crassus şi Cezar (60). Consul unic în 52, a intrat în conflict cu Cezar: învins la Pharsalus în 49, a fost ucis în Egipt în anul următor.

Scipio Emilianus (185-129): *Publius* era fiul lui Lucius Aemilius Paullus, ucis la Cannae: a fost adoptat de fiul lui Scipio Africanul. Roman filoelen, prieten cu Polybios. Consul în 146, cenzor în 142. Soţul uneia dintre surorile Gracchus; moare, fără îndoială, asasinat în 129.

Indicaţii bibliografice

M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *Histoire romaine*, col. „Premier cycle", PUF, Paris, 1994.
F. Lot, *La Gaule*, Marabout, Bruxelles, reeditare, 1967.
A. Piganiol, *La Conquête romaine*, col. „Peuples et civilisations", PUF, Paris, 1974.
M. Sartre, A. Tranoy, *La Méditerranée antique (IVe siècle av. J.-C.-IIIe siècle apr. J.-C.)*, col. „Cursus", A. Colin, Paris, 1990.

6. Oraş din Asia Mică (Lidia) (n.t.).

Religia romană în secolul al II-lea î.Hr.

1. Panteonul roman

Selecţia şi clasificarea zeilor sunt într-un anumit sens artificiale, în măsura în care numărul divinităţilor romane putea fi nelimitat, iar multe dintre ele nu aveau atribuţii şi competenţe strict delimitate.

1. Triada capitolină (Iupiter, Iuno, Minerva) rămânea trinitatea poliadică protectoare nu numai a Romei (→ fişa 1), ci şi a latinilor şi a multor italici, ceea ce i-a conferit un caracter politic. Templul, având un plan dreptunghiular, înălţat pe un *podium*, la care se accedea pe scări, măsura 57 × 61,50 m (dimensiuni superioare mediei). Înăuntru se găseau trei camere de cult (*cellae*), adăpostind fiecare câte o statuie. Camerele de cult erau precedate de un peristil (*vestibulum*). Acest plan a fost reprodus întocmai, până într-o epocă târzie, în multe dintre oraşele romane, în general în acelea în care templul era situat la una dintre extremităţile forului (Ostia, Pompei).

2. Vechile divinităţi ale Forului

• **Vesta** era o divinitate aparte: nu beneficia decât de un singur sanctuar, un *tholos* (templu rotund), situat în apropiere de *regia* (→ fişa 1). În acest templu nu exista nici o statuie de cult, ci doar o vatră, unde ardea focul sacru pe care şase preotese îl întreţineau în permanenţă, cu o singură excepţie pe an, de 1 martie, când îl stingeau pentru ca apoi să îl reaprindă în mod ritual.

• **Castor şi Pollux**: intraţi în panteon în 496 cu ocazia bătăliei de la lacul Regillus (→ fişa 3), erau veneraţi într-un templu înălţat în 484 din care astăzi mai există doar trei coloane datând din epoca augustană.

• **Saturn**: divinitate care a fost uitată la sfârşitul Republicii; probabil că avea un caracter htonian* înainte de a fi elenizată. În 497, i-a fost dedicat în extremitatea vestică a Forului un templu, din care s-au păstrat doar coloanele peristilului; sub *podium*-ul acestui templu se păstrau averea statului şi arhivele.

• **Ceres, zeiţa agrară**: asimilată zeiţei greceşti Demeter, a fost de asemenea asociată cu *Liber* şi *Libera*, divinităţi ale fertilităţii şi ale vinului. Din momentul în care plebea a adoptat-o ca divinitate protectoare, a dobândit un rol în viaţa politică. Templul său, situat pe Aventin, consacrat triadei *Ceres - Liber - Libera* adăpostea tezaurul plebeilor.

• **Marte** nu era „zeul războiului", ci al „confruntărilor". Sanctuarul său se afla în afara *pomoerium*-ului, pe Câmpul lui Marte: în anul 138 î.Hr., pe locul altarului său a fost construit un templu.

• **Portunus**: zeu protector al portului fluvial situat în *forum Boarium*. Aici i-a fost înălţat un templu în epoca lui Sulla (121-80).

• **Asklepios-Aesculapius**: divinitate nouă, adusă din Grecia (Epidaur) în secolul al III-lea, în urma unei epidemii de ciumă. Cultul său a fost instalat pe insula Tibrului (281) şi l-a înlocuit pe cel al lui **Apollo**, venerat ca zeu taumaturg din 453 (templul acestuia se afla la sud de Câmpul lui Marte).

2. Ritualul şi funcţiile sacerdotale

*1. **Ritualul*** a fost sistematizat şi structurat după **calendarul lunar** (→ anexa cuprinzând Calendarul sărbătorilor) : 45 de sărbători anuale, ordonate în funcţie de **calende** (prima zi a lunii), **none** (a cincea sau a şaptea zi din lună) şi **ide** (a treisprezecea sau a cincisprezecea zi din lună). Sărbătorile erau ordonate în trei cicluri. Ciclul „războinic" era corespunzător campaniilor militare şi ţinea din martie până în octombrie. Ciclul „funerar şi purificator" se desfăşura în februarie (ultima lună a anului), martie şi mai. Ciclul „agrar" se deschidea primăvara şi se încheia în august-decembrie, o dată cu recoltatul şi semănăturile.

*2. **Corpul sacerdotal*** supraveghea organizarea sărbătorilor religioase şi respectarea lor. Funcţiile sacerdotale aveau rolul unor magistraturi, echivalente celor din domeniul civil ; ele se împărţeau în trei categorii :

- **Preoţii** erau sacerdoţii însărcinaţi cu oferirea sacrificiilor ; ei erau organizaţi ierarhic : pe treapta cea mai înaltă se afla *rex sacrorum* (care oficia cultul lui Ianus) ; urmau apoi cei trei *flamines maiores*, aflaţi în serviciul lui Iupiter (*flamen Dialis*), al lui Marte (*flamen Martialis*) şi al zeului Quirinus (*flamen Quirinalis*) ; în fine, cei zece *flamines minores*, fiecare însărcinaţi cu celebrarea cultului unei anumite divinităţi.
- **Colegiile**

- Cele şase **vestale**, preotese aflate sub autoritatea directă a Marelui Pontif ; sacerdoţiul lor era limitat de vârstă (copile sau tinere având între 6 şi 30 de ani).
- **Pontifii** : 15 preoţi, cărora li s-au mai adăugat trei pontifi „minori" de rang ecvestru. Erau conduşi de *Pontifex Maximus* (Marele Pontif) ales de o adunare specială alcătuită din reprezentanţii a 17 triburi. Autoritatea acestuia s-a extins treptat asupra întregii vieţi religioase romane.

Calendarul sărbătorilor

Calendar lunar : lunile aveau 29 sau 31 de zile (28 în februarie), iar anul avea 355 de zile ; pentru corectare, se intercala o lună o dată la doi ani. Cezar a pus capăt acestui sistem calendaristic în 46 prin introducerea calendarului „iulian".

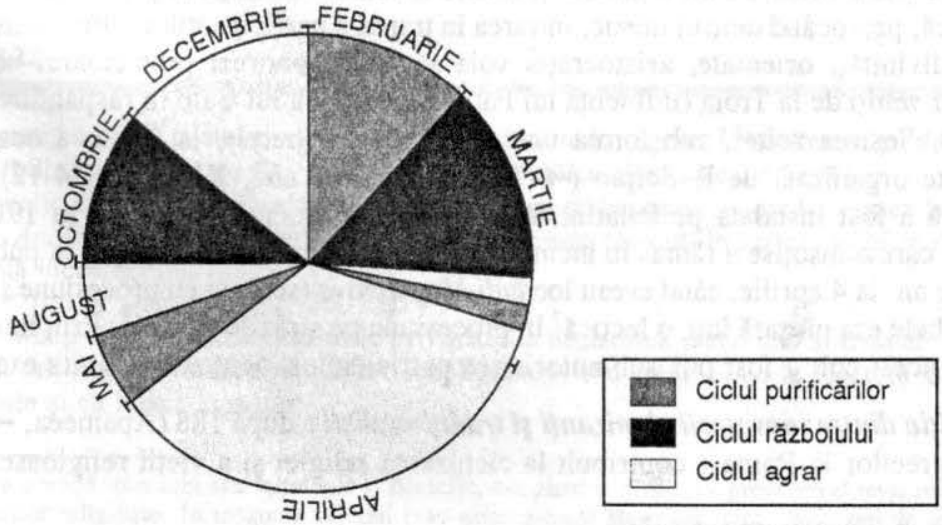

Tabelul principalelor sărbători

Zile	FEBRUARIE	MARTIE	APRILIE	MAI	AUGUST	OCTOMBRIE	DECEMBRIE
5		SALIENII (Marte)					
10				Fantomalia			
15	LUPERCALIA PARENTALIA (Defuncţi)	LIBERALIA	TELLUS Ceres Vinul nou FLORALIA			Sacrificarea unui cal zeului Marte Purificarea armelor	CONSUALIA SATURNALIA
20					CONSUALIA OPS (Belşugul)		
25							
29							

- **Augurii** nu erau clerici, ci specialişti în interpretarea auspiciilor.
- *Decemviri sacris faciundis*: cei zece preoţi însărcinaţi cu interpretarea Cărţilor Sibiline* şi cu introducerea cultelor religioase străine.
- *Septemviri*: cei 7 preoţi care organizau banchetele sacre (iniţiate în 196).

• ***Sodalicia*** erau confrerii specializate în organizarea riturilor anuale colective: **Lupercii (Lupercaliile,** → fişa 1), **Salii***, **Fraţii Arvali***, **Feţialii (*Fetiales*)***.

3. Evoluţia religiei romane în secolul al II-lea

Atmosferă religioasă marcată de tulburare şi nelinişti provocate de cel de-al doilea război punic.

1. Senatul introduce cultul Cybelei în 205-204: Marea Mamă a Zeilor originară din Pessinunt (Asia Mică). Cult orgiastic şi mistic (ritualuri de iniţiere şi purificare, însoţite de muzică, provocând delirul mistic, intrarea în transă a participanţilor). Prin introducerea acestei divinităţi orientale, aristocraţia voia să aducă onoruri protectoarei naturale a eneazilor veniţi de la Troia (influenţa lui Fabius Pictor şi a lui Cato în răspândirea acestei legende). Sosirea zeiţei, sub forma unei pietre negre (betyl), la Ostia, a ocazionat o festivitate organizată de P. Scipio (→ Titus Livius, *op.cit.*, XXIX, 10, 4-12). Statuia aniconică a fost instalată pe Palatin, unde i-a fost consacrat un templu în 191. Clerul „exotic" care o însoţise a rămas în incinta templului. Divinitatea nu apărea în public decât o dată pe an, la 4 aprilie, când aveau loc *ludi Megalenses* (serbare cu procesiune şi jocuri; zeiţa Cybele era purtată într-o lectică[7] în procesiune pe străzile Romei). Prin intermediul edililor, acest cult a fost pus sub autoritatea patricienilor, pentru a se evita excesele.

2. Opoziţia dintre inovatorii elenizanţi şi tradiţionalişti: după 188 (Apameea, → fişa 6), afluxul grecilor la Roma a contribuit la elenizarea religiei şi a vieţii religioase.

7. Ovidiu, *Fastele*, IV, 182-187 (n.t.).

• **Influenţele „negative"** : **euhemerismul***, expus de Ennius* (239-169), critică religia panteistă şi instaurează un fel de raţionalism mistic.

Epicurismul pretindea realizarea unei eliberări de superstiţiile religioase în favoarea unei aderări ştiinţifice la ideea de Natură. Nu s-a dezvoltat decât la sfârşitul secolului al II-lea, prin opera lui Lucretius (*De Natura rerum*), dar încă din 174-173 doi filosofi au fost exilaţi din Roma pentru că erau epicurieni. **Stoicismul** a exercitat, datorită lui Panetios din Rhodos, o influenţă pozitivă asupra vieţii civice (prin elogiul noţiunii de *mos*), dar nocivă pentru religia romană, prin introducerea concepţiei despre un zeu unic şi universal.

• **Revalorizarea vechilor zei. Elenizarea** persistentă a cultului zeiţei Ceres, creşterea popularităţii zeiţei Artemis din *Circus Maximus* (179) în defavoarea Dianei de pe Aventin. Influenţa spiritualităţii **pitagoreice*** (nemurirea sufletului, exaltarea mistică) asupra lui Cato, Ennius şi Scipio Africanul. Acesta din urmă a fost unul dintre primii politicieni care şi-a pus convingerile religioase în slujba ambiţiilor sale politice.

• Dar, începând cu anul 180, conservatorii s-au străduit să reia controlul asupra religiei tradiţionale (distrugerea „scrierilor pitagoreice" în 179 ; expulzarea a trei filosofi atenieni în 156-155) şi să restaureze riturile după *mos maiorum* (Cato, *De re rustica*).

3. *„Afacerea Bacanalelor" din 186* : un scandal ilustrativ pentru atmosfera religioasă de la Roma după al doilea război punic. O anecdotă, povestită de Titus Livius (*op.cit.*, XXIX, 8-19), care se baza pe surse ostile : iniţierea fiului unui cavaler, *Publius Aebutius*, în misterele bahice a fost divulgată în piaţa publică de către amanta sa, *Hispala*. Senatul a întreprins o anchetă şi a luat măsuri de reprimare : Bacanalele au fost introduse fără o aprobare oficială, participanţii formau o asociaţie secretă şi, prin urmare, s-a considerat că au pus în pericol securitatea statului. Atmosferă de delaţiune şi teroare : 7 000 de persoane au fost compromise, 6 000 arestate. Printr-un *senatus-consultum* (*CIL*, I, 581), care a fost aplicat în toată Italia, s-a ordonat distrugerea lăcaşurilor de cult şi interzicerea celebrării de *sacra* (misterele bahice). Persecuţiile s-au prelungit până în 179, în special în Grecia Mare, de unde pornise erezia. O manifestare împotriva elenismului familiei Scipio, dar şi voinţa de a proteja cultul oficial al lui *Liber*, asimilat mai degrabă zeului grec Dionysos decât cultului lui Bacchus, zeu orgiastic şi cu un caracter mai curând privat, mai puţin social.

Dicţionar

Arvali : preoţi a căror misiune era îndeplinirea ceremoniilor agrare în cinstea zeiţei *dea Dia*.
Cărţile Sibiline : păstrate pe Capitoliu în epoca Republicii şi completate în 213.
Ennius : italic din regiunea Tarentului ; după al doilea război punic, a predat greaca la Roma şi a scris *Analele* istoriei romane în limba latină, care s-au pierdut. În cartea sa *Euhemer*, Ennius prezintă ideile acestui filosof.
Euhemer : filosof grec (c. 340-c. 260 î.Hr.)[8].
Fetiales : preoţi însărcinaţi cu ritualurile privitoare la declararea războiului şi tratatele de pace.
Htonian : calificativ atribuit divinităţilor subpământene sau celor aflate în legătură cu puterile infernale şi cu lumea morţilor.

8. *Istoria greacă*, romanul său mitologic şi filosofic, s-a pierdut. Euhemer propunea o revizuire raţională a miturilor religioase. În teogonia sa, zeii erau nişte oameni superiori, eroi, divinizaţi de teama şi de

Pitagora: filosof grec izgonit din Samos şi refugiat la Crotona (Grecia Mare) la sfârşitul secolului al VI-lea şi în prima jumătate a secolului al V-lea.

Salii: colegiu de doisprezece preoţi ai lui Marte care la 1 martie dansau şi purtau în procesiune prin Roma scutul lui Marte.

Indicaţii bibliografice

J. Le Gal, *La Religion romaine de l'époque de Caton l'Ancien au règne de Commode*, col. „Regards sur l'Histoire", SEDES, Paris, 1975.

M. Le Glay, *La Religion romaine*, col „U²", A. Colin, Paris, 1997.

admiraţia contemporanilor. Utilizat de apologeţii creştini ca argument împotriva politeismului, sistemul lui Euhemer a dat naştere unei doctrine raţionaliste despre originile religiei (euhemerism)." (*cf. Petit Robert* II, n.t.)

Problema agrară între anii 133 şi 59 î.Hr.

1. Bogăţie şi sărăcie în Italia

Cuceririle (→ fişa 6) au reprezentat un factor de accelerare a evoluţiei economice şi sociale.

1. Factorii creşterii economice

• **Prada de război** enormă obţinută de legiuni, dar mai cu seamă afluxul de **sclavi**. Ei reprezintă de acum înainte 32 până la 50% din populaţia totală a Italiei şi constituie mâna de lucru ieftină pentru munca agricolă, meşteşugărit şi pentru necesităţile casnice.

• Creşterea **marii proprietăţi funciare**, datorată sărăcirii micilor proprietari. Pământurile necultivate ale soldaţilor, concurenţa grâului de origine străină pe piaţa italiană, imposibilitatea micilor proprietari agricoli de a transforma modul de exploatare a pământului din lipsă de mijloace financiare – toate acestea au dus la exodul rural şi transformarea ţăranilor în militari de profesie, muncitori agricoli „paraziţi ai societăţii" etc. *Nobilitas* (familiile consulilor), precum şi *negotiatores* au profitat de această situaţie pentru a acapara aceste mici proprietăţi, a-şi mări domeniile şi a se implica în economia agricolă de piaţă. Însă, pe lângă această proprietate privată, care era integrată în *ager Romanus*, exista un domeniu public, *ager publicus*, inalienabil, din care se putea beneficia (*possessio*), ca titular, gratuit sau în schimbul plăţii unei taxe (*vectigal*). Între anii 200 şi 133, se pare că au fost atribuite de către stat 1 milion de iugăre (250 000 de hectare). Terenurile puteau fi ocupate de plebei, veterani, perceptori (*publicani*), latini, aliaţi, dar cu timpul *nobilitas* a uzurpat şi aceste pământuri, pe care le-a integrat în domeniul privat: acest fapt a stat la originea **problemei agrare**.

• **Capitalismul financiar**: dacă moneda* romană a apărut încă de la începutul secolului al III-lea, ea nu a fost folosită ca instrument de schimb decât în a doua jumătate a secolului al II-lea. În această perioadă se înregistrează enorme transferuri de capital, precum şi progresele comerţului susţinut de **bănci** (bunicul lui Augustus era *argentarius*, „bancher") şi se constată generalizarea sistemului de impozitare indirectă încredinţată perceptorilor (*publicani*). Prezenţa oamenilor de afaceri (importatori) italici (*negotiatores* sau *Rômaioi* în bazinul oriental al Mediteranei) pe toate marile pieţe comerciale ale epocii: Delos, Rhodos, Corint.

2. Evoluţia societăţii romane prezintă două aspecte principale:

• Apariţia unei noi clase, cea a **cavalerilor**. La origine, o categorie militară ai cărei membri se recrutau dintre primele 18 centurii (→ fişa 2). În a doua jumătate a secolului al III-lea, sunt deja 2 400 şi constituie categoria **„oamenilor noi"** (*homines novi*) care pătrund în rândurile senatorilor, perceptorilor, *negotiatores*, proprietarilor de pământuri bogaţi cu ajutorul cenzorilor şi pentru care censul a fost fixat la **400 000** de sesterţi. Cum *lex Claudia*, din anul 218, le interzicea senatorilor să desfăşoare activităţi comerciale, cavalerii s-au putut consacra comerţului, perceperii de impozite, afacerilor băneşti în general. Ei nu formează o categorie socială, ci una economică, distinctă de cea a proprietarilor funciari care proveneau din *nobilitas* şi aveau interese politice diferite.

***Ager campanus*: parcelarea**

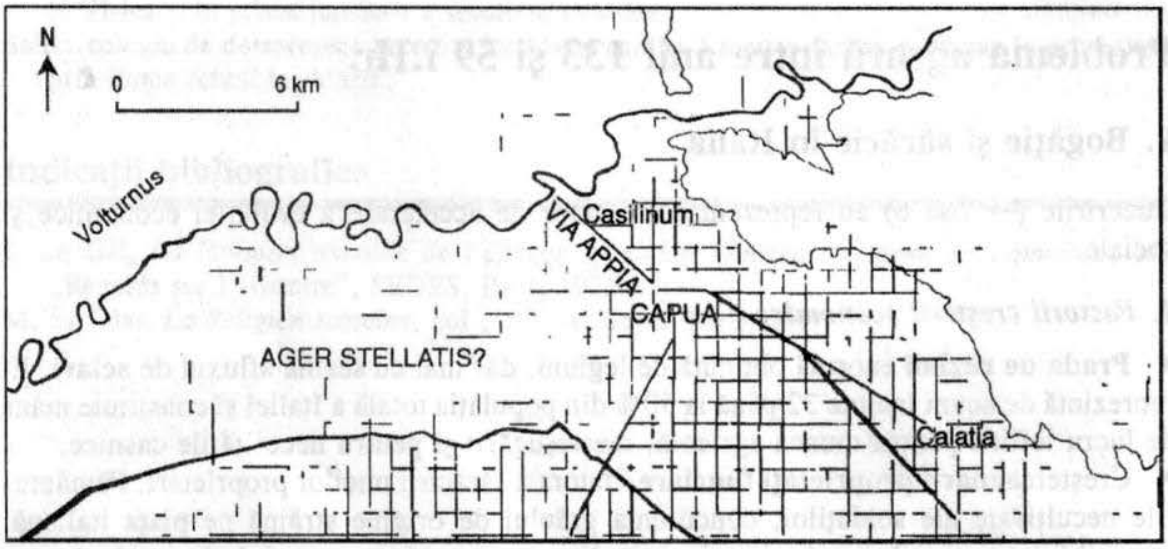

Două anomalii faţă de schema obişnuită: aici *cardo* este orientat V-E (în loc de N-S), iar *decumanus* N-S (în loc de E-V). Cadastrul nu acoperea marile căi de comunicaţie (*via Appia*).

Fraţii *Gracchi*: nobili descendenţi ai lui Scipio Africanul, prin mama lor, *Cornelia*. Tatăl lor, *Tib. Sempronius Gracchus*, de origine plebeiană, a fost cenzor de două ori. *Tiberius* s-a căsătorit cu una dintre fiicele lui *Appius Claudius*, care era *princeps Senatus*, şi a fost foarte influenţat în opţiunile sale politice („socialismul stoic") de maeştrii săi stoici. *Caius*, mai tânăr cu 9 ani, a fost fondatorul „partidului" popular.

Planul-tip al centuriei

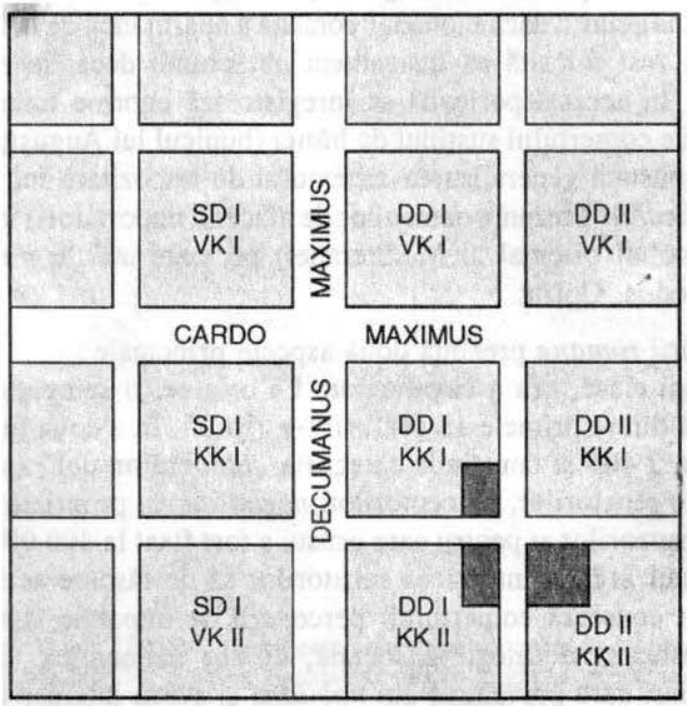

• **Agravarea antagonismelor sociale** la jumătatea secolului al II-lea, preludiu al războaielor civile din secolul I.

- Absenţa unei **categorii intermediare** a accentuat opoziţia dintre **senatori şi cavaleri**: primii doresc să păstreze doar ei puterea (exclusivismul nobililor - *nobiles* -, descendenţi ai foştilor consuli), în timp ce ceilalţi vor să deţină şi ei puterea judiciară care, prin *lex Calpurnia* (149), le aparţinea doar senatorilor.
- Ostilitatea dintre **bogaţi şi săraci**: în linii mari, ostilitatea dintre acaparatorii terenurilor care făceau parte din *ager publicus* şi ţăranii datornici. Ca urmare, în secolul al II-lea, censul minimal pentru cei înrolaţi în armată nu a încetat să descrească, iar criza recrutării militare a justificat reforma lui Marius din 107. Conflict între **stăpâni şi sclavi**: masele de sclavi, din ce în ce mai numeroase, s-au revoltat de trei ori, în Sicilia (135-132), în Campania (103) şi în Italia, sub conducerea lui **Spartacus*** (73-72). Opoziţia dintre **romani, latini şi aliaţi** a stat la originea **războiului social** (91-88 î.Hr.; → fişa 9).

3. ***Schimbările din viaţa cotidiană*** a celor bogaţi. Luxul material ar exista, după Polybios, din 168, anul victoriei împotriva lui Perseu, fiul lui Filip al V-lea (→ fişa 6): luxul caselor, de tipul celei a lui Paullus Aemilius sau al vilei „faunului" din Pompei (→ fişa 18), imitaţii ale locuinţelor elenistice; abundenţa covoarelor din Orient; mulţimea de artişti alexandrini (pictori, sculptori), ataşaţi pe lângă atelierele romane pentru a-şi pune în practică măiestria. Evoluţia distracţiilor: teatrul lui Terenţiu, inspirat după modele literare greceşti; banchete rafinate în genul celor date de *Lucullus*. Schimbările din cadrul familiei: emanciparea de sub tutela lui *pater familias*, emanciparea moravurilor. O „revoluţie culturală" şi morală, denumită de Pierre Grimal „fenomenul generaţiei anilor 160". Aceste transformări ale vechii societăţi rustice romane prefigurează sfârşitul Republicii aristocratice.

2. Criza gracchiană* (133-121)

1. ***Rogatio*[9] *Sempronia (133)***, un proiect de lege al lui **Tiberius Gracchus*** (→ p. 44), aristocrat influenţat de *populares** şi ideile lor, care a fost ales tribun al plebei pentru a impune proiectul său de **reformă agrară**: limitarea suprafeţei parcelelor din *ager publicus* puse în exploatare la 500 de iugăre (125 ha), cu o bonificaţie de 250 de iugăre (62,5 ha) de copil şi un plafon fixat la maximum 1 000 de iugăre (250 de ha pentru o familie; limitarea numărului cornutelor mari la 100 de capete şi a celor mici la 500. Exploatările funciare de mai sus urmau să devină proprietăţi private, atribuite fără nici o taxă, cu obligaţia beneficiarului de a angaja oameni liberi. Un colegiu de triumviri, aleşi de popor, trebuia să se ocupe de repartizarea loturilor şi de recuperarea proprietăţilor private ilegale. Pământurile deţinute ilegal, restituite statului, aveau să fie atribuite ţăranilor celor mai săraci, câte 30 de iugăre (7,5 ha) de teren inalienabil de persoană.

O reformă „**malthusiană**"[10] (protejarea micii proprietăţi în defavoarea economiei de piaţă), **modernă** (spor de natalitate), dar având şi un caracter **revoluţionar**: dacă

9 *Rogatio*, „proiect de lege" (n.t.).

10 „Malthusianism: doctrina lui Malthus, care preconiza limitarea naşterilor (pentru prevenirea pericolului suprapopulării). Malthusianism economic: restrângere, limitare voluntară a producţiei." (*cf. Petit Robert* II, n.t.)

principiul **ajutorului dat de către stat** avea antecedente în lumea elenistică, cel al **împărţirii pământului** corespundea programului politic susţinut de un secol de *populares* (*lex Licinia* din 376). *Tib. Gracchus* nu urmărea deposedarea marilor proprietari, ci impunerea de noi reglementări în sistemul proprietăţii. În schimb, retragerea *ager publicus* din administrarea Senatului, recrutarea a 3 membri ai colegiului din familia sa (*Appius Claudius Pulcher*, socru, *Caius*, frate) şi apartenenţa sa la acest colegiu au fost percepute ca provocatoare. În plus, propria candidatură pentru un al doilea mandat de tribun a fost privită de mulţi ca o **lovitură de stat** (*iteratio* era interzisă). În fine, prin destituirea unuia dintre tribuni, *M. Octavius*, care a făcut uz de dreptul său de veto suspensiv, *Tiberius* şi-a semnat condamnarea la moarte (a fost asasinat în vara anului 133).

2. Reformele lui Caius Gracchus (123-121)*

• *Rogatio Sempronia* a fost modificată: restituirile pământurilor din *ager publicus* au fost abandonate şi a fost întreprinsă o nouă împărţire a pământului o dată cu fundarea **coloniilor** din Italia şi Cartagina.
• Criza din anii 138-120, legată de revolta siciliană şi de războiul sard, a limitat posibilităţile de aprovizionare cu grâu: de aceea a fost dată o **lege a grâului** *(lex Sempronia frumentaria)* prin care se acorda o „măsură" de grâu pe lună, la un preţ redus, celor mai săraci cetăţeni ai Romei.
• O **reformă judiciară** a abolit legea *Calpurnia* şi a introdus egalitatea numerică între cavaleri şi senatori în tribunale.
• Alte două legi în favoarea cavalerilor priveau monopolul exploatării **provinciei Asia** şi atribuirea de bilete de **teatru**.
• Candidând pentru trei mandate succesive la demnitatea de tribun, *Caius* a comis aceeaşi greşeală ca şi fratele său. Senatul a supralicitat opoziţia tribunului *M. Livius Drusus* printr-un *„senatus-consultum* ultim" (→ fişa 2): a urmat masacrul ale cărui victime au fost *Caius* împreună cu 3 000 dintre partizanii săi, în aprilie 121.

3. Continuarea reformei agrare (111-59)

• ***Lex Thoria***, din anul 111, făcea o distincţie între terenurile libere, care nu puteau fi „ocupate", şi loturile din *ager publicus* privatizate fără *vectigal* (impozit provenit din arendă).
• Legea agrară din anul 91 a lui *M. Livius Drusus* (fiul tribunului din 122) acorda cetăţenia romană italicilor şi o nouă distribuire de terenuri publice cu ocazia fundării de noi colonii în Sicilia şi Italia; această operaţiune de distribuire de pământuri era încredinţată unei comisii de *decemviri* (zece bărbaţi): ea a stat la originea războiului aliaţilor (→ fişa 9).
• Împărţirea de pământuri în Etruria şi Campania, de către **Sulla**, în **82**, în beneficiul a 120 000 de veterani, s-a făcut în detrimentul proscrişilor şi al italicilor „marianişti" (→ fişa 9).
• Proiectul de lege (*rogatio*) revoluţionar al lui **Rullus**, din **64**, denunţat de Cicero (*De lege agraria*), prevedea o împărţire integrală a *ager publicus*, exceptând teritoriile veteranilor lui Sulla; de noua distribuţie a pământului ar fi beneficiat toţi cetăţenii săraci, iar loturile lăsate în paragină ar fi fost puse în vânzare. Această lege nu a fost

votată, pentru că în aplicarea ei rolul Senatului ar fi fost anihilat şi pentru că i-ar fi lăsat pe cavaleri fără comisionul pe care-l obţineau în calitatea lor de perceptori de impozite indirecte (având în vedere că Rullus abolea taxa de arendare, *vectigal*).

• **Reforma agrară a lui Cezar,** în 59 (*lex Iulia*), intra în categoria **atribuirilor**: loturile din *ager publicus* din Campania, de 10 până la 12 iugăre[II], erau atribuite prin tragere la sorţi la 5 000 de veterani având trei sau mai mulţi copii. Pământurile cumpărate de stat prin înţelegere (amiabil, fără procedură judiciară) erau atribuite cu titlu individual (*viritanes*) la 20 000 de cetăţeni.

• **Bilanţul** acestor atribuiri de terenuri: **parcelarea** (cadrilajul care delimita centuriile de 200 de iugăre = 50 de hectare), deplasări de familii întregi (10% din populaţie la începutul secolului I î.Hr.), răspândirea limbii latine şi a civilizaţiei romane.

Dicţionar

Monedă: asul de bronz era moneda curentă; denarul (*denarius*), din argint, a fost creat în 214 şi valora zece aşi; *aureus* (din aur) valora 12 denari (monedă de rezervă).

Spartacus: Trac, şeful şcolii de gladiatori din Capua; a condus revolta sclavilor din 73, în proximitatea Vezuviului, apoi, împreună cu gallul Crixus, a ridicat la luptă Italia meridională şi centrală. După moartea gallului, în nordul peninsulei, a fost ucis în 71.

Indicaţii bibliografice

D. De Cazanove, Cl. Moatti, *L'Italie romaine d'Hannibal à César*, col. „U", A. Colin, Paris, 1994.

C. Nicolet, *Les Gracques. Crise agraire et révolution à Rome*, col. „Archives", 1967.

J.-P. Vallat, *L'Italie et Rome, 218-31 av. J.-C.*, col. „U", A. Colin, Paris, 1995.

II. 2,5-3 hectare (n.t.).

Crizele Republicii între 107 şi 79 î.Hr.

Între uciderea fraţilor Gracchi şi bătălia de la *Actium* (31), viaţa politică a fost marcată de un lung şir de violenţe care au ruinat instituţiile republicane.

1. Războiul aliaţilor, aşa-numitul război „social" (*socii*) (91-89)

În 91, proiectul de lege al lui *M. Livius Drusus* (→ fişa 8) care prevedea acordarea cetăţeniei romane latinilor şi aliaţilor a suscitat opoziţia Senatului, ceea ce a declanşat războiul „social". Întreaga peninsulă s-a răsculat, au fost create două state independente (cel al marsilor şi cel al samniţilor). Represiunea a fost condusă de **Marius** şi **Sulla**, dar în 90, legea *Iulia* a acordat **cetăţenia romană latinilor şi aliaţilor**, fideli sau supuşi. În 84, ei au fost repartizaţi în cele 35 de triburi. Romanizarea Italiei avea să ducă la reînnoirea categoriilor conducătoare.

2. Introducerea armatelor în viaţa politică

1. C. Marius şi reforma armatelor (107-89). Cavaler din *Arpinum* (157-86), client al *Metellilor*, care l-au introdus în ordinul senatorial, era un *homo novus*. Bun militar: s-a remarcat în războiul împotriva lui Iugurtha între 107 şi 105 (→ fişa 6), apoi în lupta împotriva teutonilor - învinşi la *Aquae Sextiae* (Aix), în 102 - şi a cimbrilor - învinşi la *Vercelae* (Vercelli), în Gallia Cisalpină, în 101. Aceste victorii i-au favorizat ascensiunea politică: ales **consul**, în 107, Marius a înfăptuit o **reformă militară** decisivă (→ anexa), chiar dacă la acea epocă nu s-a folosit de armată pentru a parveni. Între anii 105 şi 100 a fost reales consul de 5 ori consecutiv, ceea ce era **ilegal**, fiind susţinut de şefii *populares**, tribunii *Saturninus* şi *Glaucia*; dar, când aceştia au reluat proiectul reformelor gracchiene, Marius i-a nimicit prin forţă pe foştii săi aliaţi (100). Apoi s-a îndepărtat de Roma acceptând o ambasadă în Orient (98), iar mai târziu s-a angajat în războiul împotriva aliaţilor.

2. Rivalitatea dintre Marius şi Sulla (88): după ce a servit în cadrul statului-major al lui Marius între 104 şi 103, apoi între 91 şi 88, *P. Cornelius Sulla** (138-78) a obţinut de la Senat comanda războiului împotriva lui Mithridate al VI-lea Eupator (→ fişa 6), comandă pe care o revendica şi Marius. Un conflict între generaţii: Marius, bolnav, în vârstă de 72 de ani, Sulla, în vârstă de 50. O luptă între clientelele lor: Marius şi cavalerii sperau să obţină noi anexiuni asiatice pentru a se îmbogăţi de pe urma lor; aristocraţia seniorială prefera să recruteze un patrician, chiar şi ruinat, cum era Sulla. Roma a devenit miza rivalităţii lor.

3. Războiul civil (88-82)

• **Sulla** a deschis seria **loviturilor militare**, intrând în 88 cu legiunile sale în capitală după ce a aflat că îi fusese retrasă comanda de către partizanii lui Marius. Instituţiile îşi asumau acest risc, întrucât ele confereau unor magistraţi *imperium*-ul asupra legiunilor pe care li le atribuise Senatul. Sulla s-a îmbarcat îndreptându-se spre Grecia după ce a obţinut exilarea rivalului său.

Războiul social (91-89 î.Hr.)

(*apud* J.-P. Vallat, *L'Italie et Rome, 218-31 av. J.-C.*, col. „U", A. Colin, Paris, 1995, p. 119)

• **A doua lovitură de stat** îi aparţine lui **Marius (87)** : el a recâştigat Roma, a fost ales consul împreună cu **Cinna** (şeful grupului de *populares*) şi i-a exilat pe susţinătorii lui Sulla. A murit la puţină vreme după aceea (86), lăsându-i puterea lui Cinna.
• **Lovitura de forţă de la „poarta Colina"**, la 1 noiembrie **82** : după succesul campaniei sale din Orient, care s-a încheiat printr-o pace cu Mithridate fără anexări de teritorii, Sulla a devenit şeful natural al patricienilor (*patres*). El a debarcat la Brundisium în 83, cu o armată îmbogăţită şi în consecinţă mai devotată, ceea ce i-a permis să întreprindă „marşul către Roma", să-i zdrobească pe „marianişti" în drumul său şi să ia puterea cu forţa.

3. Dictatura lui Sulla (82-79)

1. Noul regim a fost fondat prin *lex Valeria* (decembrie 82). Dictatura nu mai avea nimic în comun cu magistratura „extraordinară" din 217 (→ fişa 5). Sulla a fost numit de către popor, **puterile** sale erau **nelimitate**, iar mandatul său avea o **durată nedeterminată** : era o adevărată „monarhie absolutistă", un veritabil pre-cezarism.

2. Proscrierile din 82 : s-a început printr-o „epurare" căreia i-au căzut victime 80 de senatori şi 440 de cavaleri, cu afişarea numelor lor în locurile publice şi interdicţia de a li se acorda drept de azil. Ea se aplica la Roma şi în Italia şi a fost urmată de o *lex de maiestate*, prin care era condamnat la moarte orice cetăţean ce se făcea vinovat de acte care aduceau atingere autorităţii statului.

3. Reforma instituţiilor

• *Întărirea Senatului* prin mărirea efectivelor sale (s-a ajuns la **600** de membri) ; Sulla le-a dublat, desemnând el însuşi candidaţii (*adlectio*), pe care i-a recrutat dintre cavaleri şi pe care i-a supus sufragiului comiţiilor tribute. Din acestea făceau parte 10 000 de sclavi care se număraseră printre proscrişi şi pe care îi eliberase Sulla.
• *Mărirea numărului de magistraţi* se datora în parte şi înmulţirii provinciilor (10) : ***quaestorii*** au trecut de la 8 la **20**, **pretorii** de la 6 la **8**. În ceea ce priveşte **consulii**, dacă numărul lor a rămas acelaşi (2), succesorii lor au fost aleşi mai devreme în cursul anului, astfel încât timp de şase luni au coabitat magistraţii în exerciţiu şi consulii „desemnaţi" : toţi erau creaţii ale dictatorului.

Au fost luate **măsuri preventive** de limitare a puterii **magistraţilor ambiţioşi** : atât consulii, cât şi pretorii îşi exercitau misiunea timp de un an la Roma, unde nu mai dispuneau de legiuni, după care plecau ca guvernatori într-o provincie. De asemenea, li s-a retras **cavalerilor** puterea judiciară, în favoarea exclusivă a senatorilor. **Tribunilor plebei** li s-a interzis accesul la magistraturile curule. Sulla s-a străduit să menţină ordinea îndepărtând cauza instituţională a tulburărilor şi sediţiilor.

4. Sulla „**Felix**" („Fericitul") sau, în greceşte, *Epaphroditos* : i-a fost acordat acest supranume după căderea ultimului bastion marianist, *Praeneste* (Palestrina), în 82. El însuşi îşi atribuia reuşita **protecţiei Afroditei** (**Venus**), reînnodând astfel tradiţia legendară a originilor troiene ale Romei. Probabil că i-a înălţat Afroditei un templu la Roma şi că a instituit jocurile anuale în cinstea Victoriei în 81. Prin strădania lui, puterea sa a dobândit fundamente religioase ; deţinând şi funcţia de **augur**, a extins *pomoerium*-ul

din vremea lui Romulus şi implicit limitele pe care le aveau înainte *auspicia domi*. Când i-a fost atribuită dictatura, *flamen Dialis* (➔ fişa 7) era un tânăr patrician, Cezar, nepot al soţiei lui Marius.

5. ***Aspectele pozitive ale dictaturii***: Sulla a menţinut pacea la hotare, a decretat „legi somptuare"[12] privind banchetele, jocurile, a luptat împotriva luxului şi a suprimat alocaţiile de grâu, considerându-le prea costisitoare. A contribuit la înfrumuseţarea Romei şi a Italiei, mărind suprafaţa forului şi construind temple în perimetrul acestuia (Venus, Hercule), ca şi la Praeneste (templul Fortunei).

Abdicarea sa din 79 s-a datorat unei decizii personale. A murit un an mai târziu. Titus Livius susţine că Sulla a „întărit Republica". Demisionarea l-a făcut poate să evite un episod de genul „Idelor lui Marte". Ea a prevestit, în acelaşi timp, începutul încercărilor dificile în urma cărora autoritatea patricienilor (*patres*) avea să se năruie.

Dicţionar

Populares: „Cei care guvernau cu sprijinul poporului" (Titus Livius, *op.cit.*, III, 39, 9). Proveneau în general din clasele conducătoare, şi nu din popor; se defineau prin opoziţia lor faţă de *optimates* (nobilii, aristocraţia) şi faţă de *patres* (senatorii, patricienii). Nu au format niciodată un partid democratic şi nici nu aveau un program social sau politic.

Sulla - portretul realizat de Sallustius: „Sulla, aşadar, făcea parte dintr-o gintă patriciană nobilă, dintr-o familie aproape uitată, din cauza păcatelor strămoşilor; instruit deopotrivă, şi foarte temeinic, în litere greceşti şi latine, foarte mare la suflet, însetat de plăceri, dar şi mai însetat de glorie, era desfrânat în timpul lui liber; cu toate acestea, plăcerile niciodată nu l-au împiedicat de la treburi. [...] Şi lui, cel mai fericit dintre toţi înainte de biruinţa din războiul civil, norocul nu i-a fost niciodată mai presus de vrednicie şi mulţi au stat la îndoială dacă el a fost mai mult viteaz sau norocos"[13]. (*Războiul cu Iugurtha*, XCV, 3-4) Cariera sa strălucită i-a reliefat valoarea: bun soldat, diplomat abil, bun administrator, dar încă din Antichitate Sulla trecea drept un om plin de contradicţii; Seneca spune despre el: „Să lăsăm răspunsul la întrebarea ce fel de om a fost Sulla între lucrurile care nu pot fi înţelese şi judecate". În 79, s-a retras în Campania, în mijlocul coloniilor veteranilor săi, unde şi-a scris memoriile.

Anexă

Reforma militară a lui Marius

1. **Crearea unei armate de profesionişti**

Abolirea recrutării după criteriul cenzitar şi introducerea în **legiuni a voluntarilor proletari.**

2. **Reforma tactică**

Legiunea, formată din **6 000 de oameni**, a devenit unitatea de bază.

- **Divizată** în 10 cohorte (30 de manipule)
- Acvila a devenit semnul specific acestei unităţi.

3. **Unificarea armamentului**

Suprimarea infanteriei uşoare (*hastati*) şi a cavaleriei legionare în beneficiul **infanteriei grele.**

12 Din lat. *sumptuarius* (adj.), relativ la cheltuieli. *Lex sumptuaria*, lege prin care erau reglementate cheltuielile; lege prin care se restrângeau cheltuielile de lux (n.t.).

13 Sallustius, *Opere*, traducere de Nicolae Lascu, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1969 (n.t.).

4. O armă politică redutabilă

Soldaţii se consideră a fi oamenii generalului lor, care se îngrijeşte să le asigure: soldă, pradă de război, armament, terenuri agricole.

Indicaţii bibliografice

J. Carcopino, *Sylla ou la monarchie manquée*, Paris, 1950.
F. Hinard, *Sylla*, Fayard, Paris, 1985.
Y. Le Bohec, *L'armée romaine*, Picard, Paris, 1989.
R. Syme, *The Roman Revolution*, traducere în franceză de R. Stuveras, col. „Tel", Gallimard, Paris, 1978.

„*Concordia Ordinum*"[14] în epoca lui Cicero (64-43 î.Hr.)

Societatea romană este o **societate a ordinelor**, în care statutul unei persoane depinde de capacitatea sa de a participa la serviciul public: distincţiile sociale nu se întemeiază numai pe criterii economice, ci şi pe origine (naştere), originea averii (funciară sau comercială), clientelă politică şi, uneori, pe talent (Cicero). Apartenenţa la un ordin conferă o „demnitate", un rang în societate.

1. Declinul ordinului senatorial şi al Senatului între 79 şi 44 î.Hr.

1. ***Apusul unei oligarhii***: „Inflaţia" de senatori din epoca lui Sulla (600), apoi a lui Cicero (900), proveniţi din ordinul ecvestru, din provincii, din armată l-a făcut pe Cicero să afirme că „era mai uşor să faci parte din Senatul Romei decât din consiliul municipal al oraşului Pompei". Noii senatori erau îndepărtaţi sistematic de la accesul la magistraturile superioare şi marginalizaţi în Curie de către *nobilitas*. Aceste familii „nobile" se grupau în *factiones* (partide) cu tendinţe politice mai mult sau mai puţin moderate; Fabii erau cei mai conservatori, Cornelii, cei mai deschişi ideilor înnoitoare, îndeosebi elenismului, Claudii, Fulvii, Sempronii reprezentau un „al treilea partid", de tendinţă moderată. Dar aceste clanuri rivale ştiau să facă front comun pentru monopolizarea posturilor: din 218 până în anul 108 î.Hr., 74 dintre cei 220 de consuli proveneau din aceste familii; de aceea, *homines novi* au ajuns rareori la magistraturile curule până la această dată. Între 78 şi 49 î.Hr., ei reprezentau un sfert din Senat, dar numai doi dintre ei, printre care şi Cicero (64), au ajuns la demnitatea de consul. Dar încă de la începutul secolului I, ***nobilitas*** s-a aliat cu clanul Metellilor, împotriva *equites* îmbogăţiţi şi a „nobililor" trecuţi în slujba cauzei susţinute de *populares*: *nobilitas* a devenit cu timpul mai curând o facţiune mobilizată în apărarea puterilor sale **politice**, decât o clasă socială.

2. ***Pierderea influenţei Senatului***: În primul secol, Senatul nu mai era acel mare corp politic a cărui *auctoritas* conducea statul roman, ci un „sindicat de interese", de un conservatorism îngust şi corporatist. El nu a ştiut să-şi protejeze avantajele pe care i le conferise regimul lui Sulla şi s-a precipitat, încă din 78, sub consulatul lui Lepidus*, patrician demagog – să distrugă ceea ce reuşise să facă dictatura. Senatul a fost incapabil să propună cea mai modestă personalitate dinamică, încredinţând apărarea statului unor generali precum **Pompei** (din 77) sau **Crassus*** (72), care au făcut o alianţă cu tribunii. De aceea, consulatul revendicat în 70 şi de Pompei (care-l învinsese pe Sertorius*) şi de Crassus (care l-a înfrânt pe Spartacus) a fost acordat de Senat unui cavaler partizan al *populares*, care nu putea aspira la această magistratură, împotriva „nobililor", care ieşiseră pătaţi, în acel moment, din scandalul lui **Verres** (guvernator al Siciliei, între 73 şi 71). La sfârşitul Republicii, Senatul „apare ca un loc al vorbăriei goale şi inutile" (J.-P. Vallat), în care Iugurtha, regele numid, îi cumpăra pe cei mai influenţi senatori, în care Crassus le împrumuta bani lui Catilina, lui Cezar...; aceste efecte trebuie însă analizate în contextul crizei de credite, care făcea ravagii încă din 67 şi care a ruinat pe mulţi tineri nobili, ajunşi mai apoi „declasaţi", pradă uşoară pentru agitatorii „anarhişti".

14. Reconcilierea ordinelor (n.t.).

Cronologie

80	Urzelile lui Pompei şi ale Metellilor împotriva lui Sulla.
78-70	Presiunile făcute de *populares* pentru abrogarea măsurilor lui Sulla (privind tribunii şi tribunalele).
73-71	Revolta condusă de Spartacus.
70	Consulatul lui Crassus şi Pompei: restabilirea tribunalului; *lex Aurelia* cu privire la tribunale. Procesul lui Verres.
67	*Lex Gabinia*: i se acordă lui Pompei *imperium* nelimitat împotriva piraţilor.
66	I se acordă lui Pompei comanda extraordinară în războiul împotriva lui Mithridate; prima conjuraţie a lui Catilina.
64-63	Alegerea lui Cicero la consulat; conjuraţia lui Catilina şi *Catilinarele*. Reforma agrară a lui *Rullus*. *Concordia ordinum* a lui Cicero. Cezar, mare pontif. Naşterea lui Octavian.
60	Alianţa dintre Crassus, Cezar şi Pompei, „triumviratul" oficios.
59	Consulatul lui Cezar.
58	Tribunatul revoluţionar al lui *Clodius Pulcher**. Exilul lui Cicero în Grecia. Cezar în Gallia.
57	Întoarcerea triumfală a lui Cicero organizată de Pompei; lui Pompei i se atribuie responsabilitatea „annonei".
56	Reînnoirea primului „triumvirat" (acordurile de la Luca).
55	Al doilea consulat al lui Pompei şi Crassus; plecarea acestuia din urmă în războiul împotriva parţilor.
53	Dezastrul de la *Carrhae* şi moartea lui Crassus.
52	Asasinarea lui *Clodius Pulcher*. Pompei, consul unic.
50	Declanşarea războiului civil, datorită candidaturii lui Cezar la consulat.
49	Cezar trece Rubiconul, iar Pompei se refugiază în Italia.
48	Bătălia de la *Pharsalus*, moartea lui Pompei. Consulatul şi dictatura lui Cezar.

Principalele personalităţi istorice

L. Sergius Catilina (108-62): fost adept al lui Sulla, după ce a pierdut alegerile pentru consulat în 66, a pus la cale o revoluţie politică cu tendinţe anarhiste denunţată de Cicero în 63 (*Catilinarele*); a fost ucis la Pistoria în 62.

M. Licinius Crassus (116-53): patrician roman a cărui familie a fost ucisă de susţinătorii lui Marius (marianişti). Îmbogăţit de pe urma exilărilor ordonate de Sulla. Pretor în 71, consul în 70 împreună cu Pompei şi cenzor în 66. Angajat în clanul *populares*, a cauţionat datoriile lui Cezar şi a întreţinut probabil relaţii cu Catilina. Sătul să mai joace în roluri secundare, a participat la „triumviratul" din anul 60.

M. Aemilius Lepidus: patrician demagog, consul în 78, a repus în vigoare, după moartea lui Sulla, *lex Frumentaria* (privitoare la distribuirile gratuite de grâu) şi a restituit pământurile veteranilor lui Sulla.

P. Clodius Pulcher: tribun, şef al partidului *populares*, acuzat de impietate în 62 de către Cicero şi susţinut de Cezar. Împreună cu Milon (susţinut de *optimates*), a fost implicat în provocarea luptelor de stradă din Roma în 54-53.

Q. Sertorius: locotenent al lui Marius în Gallia, s-a stabilit în Spania, unde i-a sprijinit pe lusitanii revoltaţi împotriva Romei în combaterea partizanilor lui Sulla. A organizat în Spania, la Osca, un simulacru de republică romană, un „stat în stat", graţie sprijinului financiar al lui Mithridate. A fost ucis în 72.

3. *Concesiile obţinute de către* Imperatores. Senatorii i-au acordat un *imperium* proconsular nelimitat lui Pompei (care nu fusese niciodată consul) pentru ca acesta să meargă în Spania şi să lupte împotriva lui **Sertorius** (77-72). Începând cu anul **67**, cuceririle nu au mai intrat în sfera de competenţă a Senatului, care i-a acordat lui Pompei, prin *lex Gabinia*, **o comandă militară extraordinară de 3 ani**, din Orient până la strâmtoarea Gibraltar, şi a încredinţat comiţiilor tribute numirea legaţilor, ceea ce a reprezentat o poartă deschisă cezarismului. În **66**, în ciuda eforturilor disperate ale senatorilor, *lex Manilia* i-a acordat lui Pompei un ***imperium* nelimitat** pentru a conduce războiul împotriva lui Mithridate şi a organiza teritoriile cucerite. **Consulatul lui Cezar** din **59** a fost defavorabil Senatului: prin *lex Iulia de repetundis*[15] care impunea amenzi guvernatorilor de provincii proveniţi din rândurile *nobilitas*, vinovaţi de extorcări financiare; printr-o reformă agrară care permitea deposedarea patricienilor (*patres*) (→ fişa 9) şi organizarea unui plebiscit ilegal, abrogând deciziile Senatului, pentru a obţine atribuirea unui *imperium* de 5 ani în provinciile Iliria şi Gallia Cisalpină. Înspăimântat, Senatul i-a acordat lui Cezar chiar şi teritorii şi legiuni pe care nu le ceruse! **Dictatura (45-44)** nu a făcut decât să agraveze situaţia în care se aflau *patres* (→ fişa 11), pentru că, după ce le-a mărit efectivele, Cezar s-a grăbit să le suprime şi ultimele două prerogative care le mai rămăseseră: gestiunea finanţelor şi administrarea provinciilor.

4. Populares *obţin o serie de concesii.* Datorită restaurării cenzurii în 70, 64 de senatori suspectaţi de a fi participat la aplicarea exilărilor ordonate de Sulla au fost îndepărtaţi de pe listele senatoriale. Restructurarea juriilor din tribunale (*lex Aurelia*, 70) a redus participarea senatorilor la o treime din efective: celelalte două treimi proveneau din ordinul cavalerilor şi din a doua categorie cenzitară.

2. Epoca de aur a cavalerilor

După anii sumbri ai dictaturii lui Sulla, **cavalerii** au redevenit **al doilea ordin în stat**: din 75, au fost autorizaţi printr-un *senatus-consultum* să-şi adjudece rentele provenind din Sicilia, în 70 şi-au recăpătat dreptul de exploatare a Asiei pe care Sulla li-l retrăsese; în acelaşi an au obţinut reforma juridică, graţie talentului de care a dat dovadă unul dintre ai lor, Cicero, în procesul intentat lui Verres, care a fost în acelaşi timp şi procesul administraţiei senatoriale. În ultimul secol al Republicii, cavalerii (*equites*) nu mai erau cetăţenii care aveau privilegiul de a servi în cadrul cavaleriei, ci deveniseră cu adevărat **deţinători de capital**, care dispuneau de un cens de cel puţin 400 000 de sesterţi. La început, nu a existat un conflict de interese între *nobilitas* şi *equites*, şi totuşi cele două ordine s-au plasat aproape sistematic în **tabere adverse** în **luptele politice** din ultimul secol al Republicii. Programul susţinut de *populares* a găsit anumite ecouri în rândul cavalerilor, deşi aceştia nu erau revoluţionari, ci mai curând **oportunişti**. Astfel se face că între 104 şi 100 cavalerii i s-au opus lui *L. Apuleius Saturninus*, unul dintre conducătorii *populares* (→ fişa 9), şi l-au susţinut pe Marius. În 86, s-au îmbogăţit satisfăcător în urma proscrierilor lui Cinna (şef al partidei populare); în 63, cavalerii au luat poziţie împotriva lui Catilina, pentru simplul motiv că proiectele sale puneau în pericol interesele

---

Repetundae, -arum, „extorcare de fonduri, percepere ilicită a unor impozite, taxe". *Lex de pecuniis repetundis* – lege care pedepsea aceste practici ilegale (n.t.).

lor. Consulatul lui Cezar din 59 le-a satisfăcut din plin doleanţele, reducând cu o treime sumele pe care le datorau statului (*lex de publicanis*[16]). *Homines novi* constituiau elita ordinului ecvestru, iar accesul la demnitatea de consul rămânea visul şi ambiţia întregului ordin. Ei nu formau propriu-zis un „partid politic", chiar dacă îi atrăgeau în jurul lor pe toţi cei care profitaseră de transformările politice şi sociale ale vieţii romane sau italice din decursul ultimilor 150 de ani. Este adevărat că urmăreau o revizuire a valorilor şi ideilor politice, dar răspunsul sau proiectul adus de fiecare *homo novus* rămânea unul individual, personal, în ciuda afirmaţiilor contrare ale lui Cicero (*In Verrem actio*, II, 5-181).

3. Ideile politice ale lui Cicero (106-43)

*1. **Arhetipul „omului nou"**.* Cicero s-a născut la *Arpinum*, într-o familie aparţinând ordinului ecvestru. După ce şi-a făcut debutul în avocatură, şi-a început ascensiunea socială în 77, prin căsătoria cu *Terentia*, vlăstar al unei familii din *nobilitas*. Cariera sa în ordinul senatorial a debutat cu un mandat de *quaestor* în Sicilia în 76, unde i-a apărat pe sicilieni în procesul intentat fostului lor guvernator, propretorul Verres (pledoariile sale sunt grupate sub titlul *Verrines*). Aceasta i-a atras recunoaşterea partidului format de *populares*. Ca pretor urban, în 66, a stimulat adoptarea legii *Manilia*, în favoarea lui Pompei. Prin poziţiile sale politice din acea epocă, se situa mai curând în opoziţie cu aripa conservatoare a *nobilitas* (*optimates*, marii nobili, aristocraţia), dar în **„afacerea Catilina"***, din 63, Cicero s-a înfăţişat Senatului ca un posibil salvator al legalităţii. Prin originile sale ecvestre, el era capabil să-i câştige pe membrii ordinului său, cercurile oamenilor de afaceri partizani ai lui Pompei şi pe *populares*, conduşi de Crassus şi de Cezar. A fost ales **consul** în acelaşi an şi a propus o nouă politică, ***concordia ordinum***.

*2. **Politica lui Cicero***: programul de „reconciliere a ordinelor" se baza pe alianţa dintre cavaleri, Senat, notabilităţile locale, excluzându-i însă pe extremiştii oligarhici, aventurierii partidului popular şi pe *imperatores*. Proiectul urmărea apărarea legalităţii civile împotriva militarilor, chiar dacă Pompei nu era vizat în mod direct. Această coaliţie nu avea să reziste însă în faţa presiunii evenimentelor: încă din 64, Cicero s-a delimitat de *populares* prin respingerea reformei agrare a lui Rullus (→ fişa 8); în 63, denunţându-l pe Catilina, a devenit un om indispensabil pentru senatori şi un „salvator" pentru cavaleri, dar „extremiştii" din Senat, ca de pildă Cato din Utica (nepotul lui Cato Cenzorul), au câştigat teren şi au reuşit să obţină, în 60, votarea unui *senatus-consultum* prin care era abrogată imunitatea juridică a judecătorilor din ordinul ecvestru: aceasta reprezenta ruperea pactului cu cavalerii; alianţa primului triumvirat dintre Crassus, Cezar şi Pompei a marcat ruptura *concordia ordinum* şi exilul lui Cicero. Îndârjirea lui Cezar şi a popularilor împotriva lui, în anii 60, a stat la originea unei noi teorii politice a lui Cicero: ***consensus universorum bonorum*** („consensul majorităţii celor buni"); prin *boni*, el înţelegea elita Italiei, incluzându-i şi pe liberţi. Cât despre consens, Cicero îl vedea ca pe o mişcare de unanimitate naţională în jurul persoanei unui om „providenţial", pe care credea că o încarnează el însuşi (înaintea lui Augustus), la întoarcerea sa triumfală din exil în 57. Dar, în acel moment, Senatul a preferat să apeleze la Pompei,

16. *Publicanus*, *-i*, perceptor de impozite indirecte; arendaş (n.t.).

pe care Cicero îl urmă în 49, apoi, după Pharsalus (victoria lui Cezar împotriva lui Pompei) în 48 (→ fişa 11), la Cezar, căruia Cicero i-a cerut iertare (*Pro Marcello*). Conştient că Republica se afla în faza de agonie, Cicero s-a străduit, până în 44, să propună prin intermediul scrierilor sale (*De oratore*, 55 ; *De Republica*, 54 ; *De Legibus*, 52 ; *Orator*, 46) o **filosofie politică** bazată pe „dreptul pozitiv" (*ius civile*) şi o **filosofie a istoriei** care justifica locul şi rostul Romei în lume ca pe un „scop al divinităţii". Reflecţiile sale asupra omului de stat se încheiau cu ideea „celui mai bun cetăţean", *primus inter pares*, titlu uzurpat de Cezar în momentul în care a devenit ***princeps***. Pentru Cicero, un şef de stat trebuia să fie în primul rând cel mai rezonabil dintre oameni ; pentru Cezar, şeful ideal era un om de acţiune, un erou. După Idele lui Marte din 44, Cicero s-a străduit în zadar să restabilească legalitatea republicană, prin *Filipicele* sale, dar atacurile lui împotriva lui Marcus Antonius i-au adus exilul şi moartea, fiind asasinat de partizanii acestuia la Gaeta, în 43.

Indicaţii bibliografice

P. Grimal, *Cicéron*, Fayard, Paris, 1986.
Cl. Nicolet, A. Michel, *Cicéron*, col. „Écrivains de toujours", 1961.
J.-P. Vallat, *L'Italie et Rome, 218-31 av. J.-C.*, col. „U", A. Colin, Paris, 1995.

Înfăptuirile lui Cezar* până în anul 44 î.Hr.

1. Romanizarea imperiului

1. Cuceririle: după războiul cu gallii dintre anii 58 şi 51 (→ fişa 6), Cezar a relansat politica de pacificare, trecând Rubiconul, la 1 ianuarie 49. Până la moartea sa, în 44, a petrecut 48 de luni în deplasări şi doar 17 luni la Roma.

• Prin plecarea lui Pompei în Orient, Cezar a rămas stăpânitorul Italiei romane de la Alpi până la strâmtoarea Messina.

• Lupta împotriva „pompeienilor" l-a adus până în faţa **Massiliei**, pe care au neutralizat-o legaţii săi în august 49, şi apoi în **Spania**, unde legiunile lui Pompei au fost nimicite în aceeaşi lună (Lerida şi Corduba).

• Bătălia finală împotriva lui Pompei s-a dat la **Pharsalus**, în Tesalia (Grecia de Nord), pe 9 august 48: victoria lui Cezar i-a asigurat acestuia puterea supremă, dar retragerea lui Pompei la Alexandria a făcut ca operaţiunile să fie reluate.

• Au avut loc patru noi campanii împotriva „pompeienilor":

- în **Egipt**, din septembrie 48 până în martie 47: Pompei a fost asasinat din ordinul lui Ptolemeu al XIV-lea, care a devenit rege împreună cu soţia sa, Cleopatra, dar sub protectorat roman;
- în **Asia Mică**, împotriva lui Pharnakes, fiul lui Mithridate al VI-lea („*Veni, vidi, vici*"), din iulie până în august 47 (Zela);
- în **Africa**, unde ultimii „pompeieni" se aliaseră cu regele Iuba al Numidiei: bătălia de la Thapsus, din aprilie 46, s-a terminat cu un masacru (moartea lui Metellus Scipio; sinuciderea lui Cato cel Tânăr) şi anexarea regatului numid;
- în **Spania**, din decembrie 46 până în iulie 45, împotriva celor doi fii ai lui Pompei şi a lui Labenius (fost legat al lui Cezar în Gallia); după bătălia de la Munda (martie 45) a rămas în viaţă doar Sextus Pompeius.

2. Lumea romană **(imperium romanum)**

• Italia a fost unificată prin *lex Roscia* (49), care acorda cetăţenia romană populaţiilor Italiei de Nord.

• Provinciile şi-au mărit numărul, de la 10 (în epoca lui Sulla) la 18, dintre care trei fuseseră cucerite de Cezar: *Gallia*, *Africa Nova* şi *Illyria*. Cezar a desprins Ahaia de Macedonia, pentru că aceasta îl susţinuse pe Pompei, şi a alipit Ciprul la Cilicia. Aceste noi provincii au fost trecute în administrarea şi sub controlul său, dar cu justeţe: el a aplicat şi în noile provincii *lex Iulia de repetundis* (→ fişa 10), a numit guvernatorii şi a limitat reînnoirea sau prelungirea mandatelor lor.

• **Romanizarea imperiului**: armata a devenit instrumentul de asimilare a locuitorilor din provincii. Serviciul militar al soldaţilor aliaţi sau auxiliari a fost recompensat prin *civitas* sau dreptul latin. Au fost fundate **colonii de veterani** în provinciile occidentale: *Narbo*, *Arelate* (Arles), *Beterris* (Béziers), chiar *Forum Iulii* (Fréjus), în Narbonensis; *Hispalis* (Sevilla), *Urso* (Osuna), în Spania; *Bizerte* şi *Neapolis* (Nabeul), în Africa. În Orient, colonizările au fost mai puţin numeroase: Sinope, Heracleea Pontică şi Corint.

Cezar: cuceririle şi romanizarea

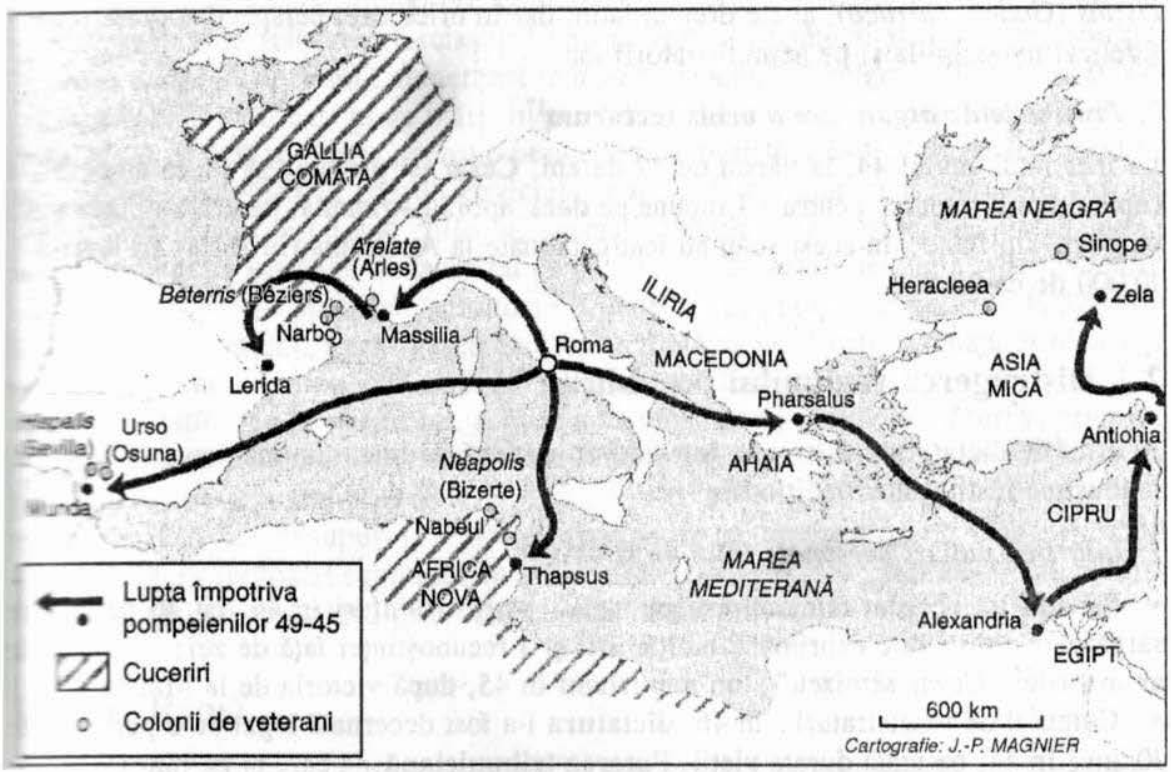

Cezar în Gallia

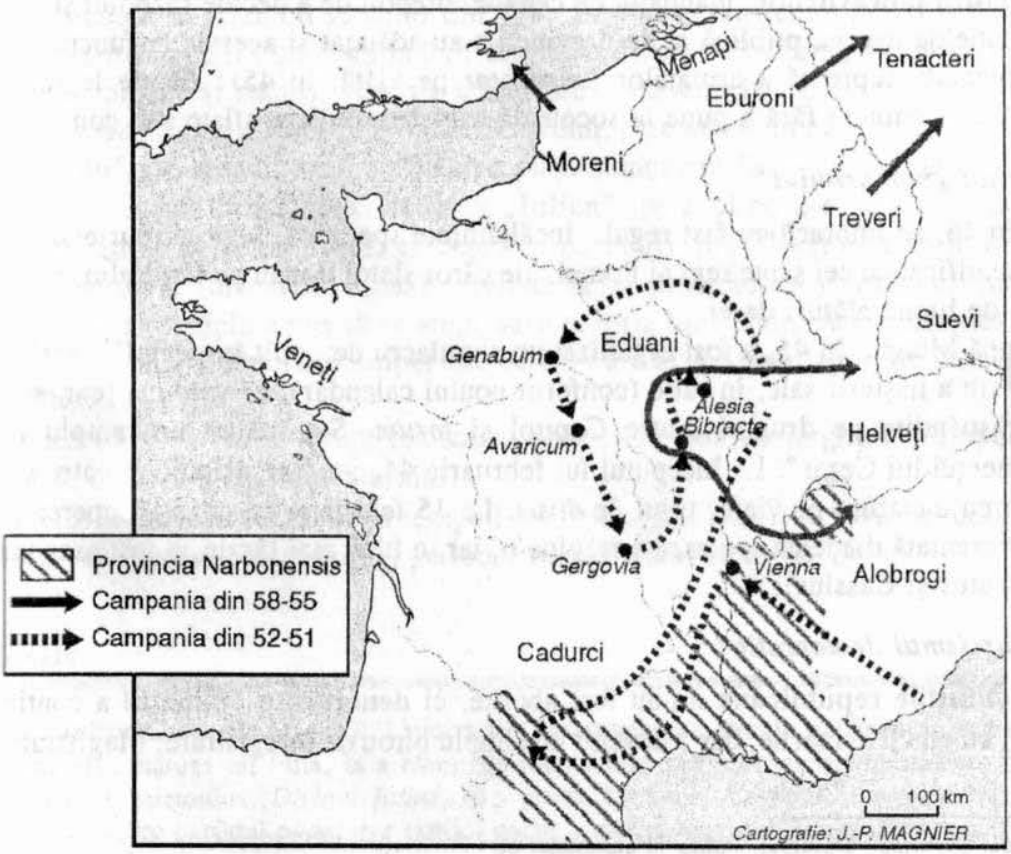

Un alt factor de romanizare l-a reprezentat viaţa municipală: anumite oraşe au obţinut *civitas* (*Gades*, *Tarraco*), altele dreptul latin, dar în orice caz, perspectiva promovării a fidelizat municipiile şi pe administratorii lor.

3. Proiectele de organizare a orbis terrarum[17]

La începutul anului 44, la vârsta de 57 de ani, Cezar îşi propune să plece cinci ani la capătul lumii romane, pentru a-i supune pe **daci**, apoi în Armenia, pentru a-i putea ataca pe **parţi** din flanc: în acest scop au fost cantonate la Apollonia (în Iliria) 16 legiuni şi 10 000 de cavaleri.

2. „Distrugerea regimului republican"

A urmărit dictatorul să creeze într-adevăr o nouă ordine sau mai curând a grăbit prăbuşirea instituţiilor tradiţionale?

1. Întărirea puterii personale între 46 şi 44

- Senatul i-a acordat **onoruri** excepţionale: patru triumfuri în 46, cu 40 de zile de sărbătoare consacrate exprimării mulţumirii şi a recunoştinţei faţă de zei; o statuie de aramă a lui „Cezar semizeu"; un nou triumf în 45, după victoria de la Munda.
- Cumulul de magistraturi: în 46, **dictatura** i-a fost decernată legal pe o perioadă de 10 ani; în 44, pe toată durata vieţii. **Puterea tribuniciană**, la care el nu putea pretinde ca patrician, i-a fost conferită în 47, fapt care i-a permis să „manipuleze" comiţiile tribute. **Prefectura moravurilor**, mandatul de **cenzor**, dreptul de a decide războiul şi pacea, de a dispune de **averea publică** şi de provincii s-au adăugat şi acestea la funcţiile sale.
- Comanda supremă a armatelor (*imperator* pe viaţă, în 45): 39 de legiuni, adică 200 000 de oameni fără a pune la socoteală trupele auxiliare aflate sub conducerea sa.

2. Cultul „monarhului"

- Din 46, se îmbracă cu fast regal: încălţăminte specifică, togă purpurie şi diademă. S-a identificat cu cei şapte regi ai Romei, ale căror statui tronau pe Capitoliu, punându-şi efigia de bronz alături de ei.
- După Munda, în 45, a fost organizat un simulacru de **„cult imperial"**: sărbători de celebrare a naşterii sale, în iulie (conform noului calendar), *ex-voto*-uri (car, statui) au fost răspândite pe drumul dintre Capitol şi *forum*. S-a înălţat un templu închinat „Clemenţei lui Cezar". La începutul lui februarie 44, i-a fost atribuit de către senatori, o dată cu dictatura pe viaţă, titlul de *divus*. La 15 februarie cu ocazia Lupercaliilor i-a fost prezentată diadema, pe care a respins-o, iar, o lună mai târziu, a fost asasinat de ai săi (Brutus şi Cassius).

3. „Fascismul democratic"

- **Instituţiile republicane** nu au fost abolite, ci **denaturate**: **Senatul** a continuat să existe, cu efective mărite, dar a devenit un simplu birou de înregistrare. Magistraturile au

17. *Orbis terrarum*, universul, lumea în ansamblul ei.

fost înmulţite (40 de chestori, 6 edili, 17 pretori), iar comisiilor însărcinate cu alegerea magistraţilor li se dictau în mod oficios numele persoanelor care trebuiau să fie alese.

• Au fost impuse reforme „fascizante" ce-i priveau pe cetăţenii săraci şi pe şomeri: instalarea a 20 000 de familii numeroase în *ager Campanus* şi emigrarea forţată a 80 000 de cetăţeni în coloniile de peste mări. În paralel, o lege interzicea cetăţenilor între 20 şi 40 de ani să părăsească Italia pentru o perioadă mai mare de trei ani, exceptând cazul în care plecarea se făcea în cadrul serviciului public. Din teamă şi neîncredere faţă de plebe, Cezar a dizolvat toate *collegia*, asociaţii populare religioase sau profesionale, pentru motivul că acestea i-au favorizat pe *populares*. De asemenea, el a redus numărul beneficiarilor legii *frumentaria* (privitoare la distribuirea gratuită de grâu) de la 320 000 la 150 000 de cetăţeni. Cezar găsea deci de cuviinţă să pună capăt şomajului plebei şi asistenţei sociale aferente şi să obţină docilitatea elitelor.

• Dacă **nobilii** erau de partea lui, aceştia nu au fost totuşi scutiţi de măsuri restrictive, fiind obligaţi să dea dovadă de *virtus*: cheltuielile lor scandaloase şi îndatorările lor au fost frânate prin **legi somptuare**.

• Cavalerii nu au fost supuşi la represalii sistematice ca urmare a aderării lor la partidul lui Pompei; au recăpătat egalitatea cu senatorii în tribunale, dar „publicanii" au pierdut beneficiul pe care-l câştigau prin dările percepute în provincii.

3. Noua Romă

Cezar a vrut să facă din Roma o capitală după chipul şi asemănarea lui: din 54 a întreprins, în partea sud-vestică a **forului republican**, lucrări de construcţie a **bazilicii Iulia**, ca pandant al bazilicii *Aemilia* din 179. În 44, a transferat tribunele destinate cuvântărilor (***rostres***) din Comitium în for: era vorba despre o platformă (de 24 m × 12 m decorată cu coloane şi statui). Această schimbare a survenit în momentul reconstruirii vechii *Curia Hostilia* şi a fostului sediu al Senatului, care arsese în 52: noua **curie** purta numele „**Iulia**". De atunci, forul a devenit o piaţă monumentală şi centrul vieţii oficiale.

Cezar a construit un for anex, denumit „**Iulian**", pe axul nord-estic al celuilalt for. Planul său îl imita pe cel al agorei greceşti, cu porticuri, prăvălii şi un templu închinat lui *Venus Genetrix* (mama lui Enea), divinitatea sa protectoare şi străbună mitică a clanului. În acest templu a pus să se amplaseze propria lui statuie. Acest complex a fost primul din ansamblul **forurilor imperiale** care s-au înălţat şi mai apoi, de la Augustus până la Traian (→ fişa 27).

Moartea lui Cezar a întrerupt realizarea proiectului său de lărgire a Câmpului lui Marte şi de deviere a cursului Tibrului.

Augustus a încheiat lucrările la templul lui Venus şi a înălţat în forul republican un templu în onoarea lui *Divus Iulius*, pe locul rugului funebru al lui Cezar.

Biografie

Cezar (*C. Iulius Caesar*): născut la 13 iulie 101, aparţinea unei familii patriciene; nepot al lui Marius prin mătuşa lui Iulia, la a cărei ceremonie funerară a pronunţat un discurs funebru transcris de Suetonius (*Divinul Iulius*, 6); prima lui soţie, Cornelia, era fiica lui Cinna. Relaţiile sale cu partidul *populares* explică participarea sa mai mult sau mai puţin mărturisită

la **conjuraţia lui Catilina**; totuşi, a ştiut să se retragă la timp şi să se apropie de doi dintre oamenii cei mai celebri în acel moment: Crassus, cunoscut pentru averea sa şi Pompei, care tocmai se întorsese încununat de glorie din Orient. **Primul triumvirat** prezenta un caracter mai curând negativ decât pozitiv: urmărea să combată oligarhia senatorială; să împiedice ca nici unul dintre cei trei să nu devină prea puternic. În spatele lor s-au adunat toţi nemulţumiţii vremii: democraţi dornici de a limita puterea Senatului; cavaleri, „publicani", partizani ai politicii imperialiste a lui Pompei şi armata, devotată trup şi suflet şefilor săi. Dar coaliţia avea şi scopuri „pozitive": alegerea lui Cezar la consulat (59), precum şi votarea unei serii de măsuri menite să-i satisfacă pe partizanii triumvirilor. Printre acestea se numărau: legea agrară prin care se atribuiau pământuri în Campania veteranilor lui Pompei; ratificarea organizării Asiei de către Pompei; reducerea, cu o treime, a taxelor către stat ale publicanilor. De asemenea, se urmărea repartizarea provinciilor (atribuirea Galliei lui Cezar). Moartea lui Crassus (53) a pus capăt primului „triumvirat". Strângerea relaţiilor dintre Pompei şi Senat reprezenta un pericol pentru Cezar: Senatul i-a retras într-adevăr toate împuternicirile (50). Nu-i mai rămânea decât o soluţie: „să treacă **Rubiconul**"[18] şi să ia Roma cu asalt.

Indicaţii bibliografice

J. Carcopino, *Jules César*, PUF, Paris, reed. 1990.
R. Étienne, *Jules César*, Fayard, Paris, 1997.

18. Rubiconul, râu la nord de Rimini, care separă Gallia Cisalpină de Italia (n.t.).

Partea a doua

Imperiul timpuriu

Octavian şi Principatul

1. Fiul „divinului Cezar"

1. Octavian (63 î.Hr. - 14 apr. d.Hr.) nu era decât **nepotul** dictatorului (mai precis, nepotul surorii lui Cezar (→ genealogia, fişa 15), dar acesta l-a adoptat ca fiu şi l-a declarat moştenitorul său în 45. Tânărul Octavian avea o dublă ascendenţă: pe linie paternă, provenea din *gens* Octavia, cu strămoşi cavaleri foarte bogaţi; tatăl său, *C. Octavius*, senator şi pretor, a murit prematur în 59. Pe linie maternă, familia senatorială a Atiilor moştenea gloria strălucitoare a ginţii Iulia.

La vârsta de 15 ani, în 48, Octavian a devenit pontif şi şi-a început cariera, care avea să fie excelentă, graţie lui Cezar. În **45**, a acces la patriciat şi **a luat numele tatălui său adoptiv**: viitorul său politic părea deja trasat, dacă nu ar fi fost Idele lui Marte. A aflat vestea asasinării lui Cezar pe când se afla la Apollonia, unde se alăturase trupelor destinate campaniei împotriva parţilor. Reacţia sa a fost una prudentă, dar fermă: de a merge la Brundisium unde să se facă recunoscut de către trupe ca moştenitor şi fiu al „divinului Cezar", aşteptând ca situaţia să se mai calmeze pentru a putea recâştiga Roma (mai 44).

2. Portretul lui Octavian: era „de o frumuseţe rară", după spusele lui Suetonius (*Divinul Augustus*, LXXIX), care s-a grăbit să rectifice această imagine vorbind despre aerul său suferind şi infirmităţile sale fizice (trupul plăpând, bolile pielii, colicile renale şi biliare). Iconografia a păstrat însă portrete mai estetice ale personajului, ca de pildă sculptura în picioare a lui Augustus de la Prima Porta*, care se ştie că îl reprezintă pe împărat la vârsta de 43 de ani: siluetă zveltă, trăsături armonioase, în stilul tradiţiei artistice din acea epocă. Idealizarea chipului său contrasta cu expresionismul republican: ea reflecta viaţa interioară a modelului, precum şi măreţia şi eternitatea personajului, această sculptură fiind o „operă de propagandă".

3. „Ambiguitatea" personajului (R. Étienne): aspect fizic mediocru, dar voinţă de fier; ducea o viaţă sobră şi frugală; era un intelectual de calitate, totuşi superstiţios şi sceptic. În educaţia sa existau două lacune care altui om mai puţin dotat i-ar fi putut provoca neajunsuri: lipsa experienţei în materie de administraţie şi lipsa educaţiei militare.

2. „*Res gestae*" dintre 44 şi 31

La 76 de ani, Octavian şi-a redactat testamentul politic.

1. „La vârsta de 19 ani, am redat libertatea Republicii"

Evocarea luptei cu Marcus Antonius* pentru succesiunea politică a lui Cezar (Cicero, *Filipicele*). La începutul anului 43, Senatul l-a numit propretor pe lângă consulii Hirtius şi Pansa, pentru a lupta împotriva lui Antonius. Bătălia de la Modena (aprilie 43) s-a terminat în favoarea lui: fuga lui Antonius în Gallia (pe lângă guvernatorul Lepidus), moartea celor doi consuli.

Cronologia celui de-al II-lea triumvirat

43	Crearea oficială a triumviratului: Octavian, Antonius, Lepidus.
42-40	Lupta împotriva lui Sextus Pompeius şi războiul perusian dintre partizanii lui Antoniu (proprietari) şi veteranii lui Octavian.
octombrie 40	Acordul de la Brundisium dintre Octavian şi Antonius.
vara anului 39	Întrevederea de la *Misenum*: Sicilia, Sardinia, Corsica şi Ahaia sunt cedate lui Sextus Pompeius.
36	Eliminarea lui Sextus Pompeius; reîmpărţirea teritoriilor (Sicilia îi revine lui Lepidus, celelalte două insule lui Octavian).
37	Reînnoirea triumviratului.
36	Eliminarea lui Lepidus.
32	Dezmembrarea Orientului în favoarea Cleopatrei şi a copiilor săi.
2 septembrie 31	Actium.
februarie-martie 30	Campania din Egipt şi victoria lui Octavian.

Împărţirea teritoriilor între triumviri

Triumviratul (*Bononia*, octombrie 43)

Octavian	Antonius	Lepidus
↓	↓	↓
Africa	Gallia Cisalpină	Spania
Sicilia	Gallia Transalpină	Narbonensis
Sardinia		

Acordul de la *Brundisium* (octombrie 40)

Octavian	Antonius	Lepidus
↓	↓	↓
Occidentul	Orientul	Africa
Italia	Ahaia-Macedonia	
Dalmaţia	Asia Mică	
Gallia	Siria	
Spania	Cirenaica	

„Duumviratul" (36 î.Hr.)

Octavian	Antonius
Occidentul	**Orientul**
Africa	Regatul Cleopatrei în Egipt
Sicilia	

2. „Poporul m-a desemnat **triumvir** *ca să organizez Republica"*

• O „lovitură de forţă" : nefiind eligibil pentru consulat din cauza vârstei sale (20 de ani), a fost ales, împotriva avizului dat de Senat, de către comiţii, în august 43.
• O lovitură de maestru : constituirea unui **triumvirat** format din Octavian, Antonius şi Lepidus, în noiembrie 43. *Imperium* legal de 5 ani, cu dreptul de a accede la orice magistratură şi cu împărţirea provinciilor.

3. „Pe aceia care l-au ucis pe tatăl meu i-am exilat... i-am învins de două ori în bătălii"

Aluzie la exilările din 43, printre care şi cea a lui Cicero, şi la bătăliile de la *Philippi* (Macedonia) din 42, în care Octavian şi Antonius au învins opoziţia republicană din Orient (sinuciderile lui Brutus şi Cassius).

4. Lupta dintre conducători

• Prin **acordul de la Brundisium** dintre Antonius şi Octavian (octombrie 40), Imperiul Roman a fost împărţit între cei doi *imperatores* (Lepidus fiind exclus) : **Orientul** i-a revenit lui Antonius ; **Occidentul**, lui Octavian. Cei doi şi-au împărţit de asemenea şi legiunile. Pactul a fost pecetluit prin.căsătoria dintre Octavia (sora lui Octavian) şi Antonius.
• Victoria finală a lui Octavian a implicat două etape :
- **Actium, 2 septembrie 31** : un **„război psihologic"** ; propaganda octaviană a denunţat recăsătorirea lui Antonius cu Cleopatra, căreia i-ar fi oferit provinciile romane din Orient, un proiect de restaurare monarhică în folosul său ; primejdia transferului de putere de la Roma la Alexandria. Senatul a declarat război Egiptului. A avut loc apoi o **bătălie navală** în golful Ambracia, în sudul Epirului, câştigată de Octavian.
- **Alexandria**, în anul **30** : ultimele lupte s-au încheiat prin sinuciderile lui Antonius şi a Cleopatrei. Ele au reprezentat **un triumf al Occidentului asupra barbariei orientale** : după întoarcerea la Roma, în august 29, Octavian devine stăpânul lumii ; îi rămânea acum să o organizeze.

3. Principatul (27 î.Hr.-14 d.Hr.)

Teoretic, Principatul a reprezentat o restaurare a Republicii, însă în realitate a însemnat instaurarea unei puteri personale şi dinastice : aceea a Principelui (*Princeps*), care, începând din 28, era şi *primus inter pares* în Senat.

1. **Imperium**-ul : la 13 ianuarie 27, Octavian a renunţat la puterile sale : „Am trecut Republica din stăpânirea mea în cea a Senatului şi poporului roman" (*Res Gestae*, 34). În schimb, Senatul i-a conferit un *imperium* proconsular pe timp de zece ani asupra provinciilor recent pacificate. *Imperium*-ul său a fost calificat drept ***maius***, în măsura în care era superior aceluia al celorlalţi proconsuli. A devenit apoi ***infinitum*** şi s-a extins la scara întregului imperiu, cu ocazia împărţirii provinciilor cu Senatul în 23 (➔ fişa 14). În paralel, Octavian a deţinut funcţia de consul fără întrerupere între 31 şi 23 ; în 23 a renunţat însă la acesta, ca urmare a unei crize politice (sub ameninţarea unui atentat ?) şi a unor probleme de sănătate. Nu a mai exercitat puterea consulară decât mai târziu, în mod excepţional (în 5 şi 2 î.Hr.).

2. ***Puterea tribuniciană***: „Aceasta a fost expresia găsită de Augustus pentru a desemna puterea supremă, spre a domina sub un titlu oarecare toate celelalte puteri, fără a lua nici titlul de rege, nici pe cel de dictator" (Tacitus, *Anale*, III, 56, 2). Ea i-a fost atribuită de popor în 23, în ciuda originilor lui patriciene: astfel Octavian a devenit sacrosanct, inviolabil şi a beneficiat de dreptul de *prehensio* şi de *intercessio* împotriva magistraţilor nesupuşi. Longevitatea regimului imperial s-a datorat „antinomiei acestor puteri" (R. Étienne). Puterea tribuniciană îi era reînnoită anual, la 10 decembrie şi menţionată în titulatura imperială, ceea ce constituia un indice de datare a anilor de domnie. Asocierea la această putere a moştenitorului desemnat avea să rezolve parţial problema succesiunii.

3. **Auctoritas**: „Nu am avut niciodată mai multe puteri decât colegii mei, dar i-am depăşit pe toţi prin autoritate" (*Res Gestae*, 34). Această *auctoritas* reprezenta strălucirea şi magnificenţa ce-i fuseseră conferite prin trei decrete din 16 ianuarie 27: supranumele (*cognomen*) de ***Augustus***, însemnele triumfului (laurii şi coroana civică), atribuirea unui scut de aur pe care erau gravate denumirile celor patru virtuţi cardinale ale unui *Princeps* (virtutea, clemenţa, dreptatea şi pietatea). Titlul de **„Părinte al patriei"** i-a fost acordat de către Senat şi popor în anul 2 î.Hr. şi l-a făcut să fie considerat un al doilea Romulus. În fine, personajul a devenit un model de referinţă (*exemplum*) pentru toţi succesorii săi până la Commodus.

4. ***Pontificatul***: l-a primit în 12 î.Hr., la moartea lui Lepidus.

5. ***Continuitatea regimului***: Republica fiind „restaurată", transmiterea puterii era o funcţie care aparţinea Senatului şi poporului. Totuşi, una dintre problemele esenţiale ale Principatului a fost alegerea „celui mai bun". Augustus nu avea mijloacele să impună o monarhie ereditară, dar putea, prin împuternicirea pe care i-o conferea *auctoritas*, să-şi desemneze succesorul, pe calea **coregenţei** şi a **adopţiunii**. Circumstanţele i-au fost însă defavorabile: Agrippa, ginerele său, pe care l-a asociat la funcţiile sale, a murit în 12 î.Hr.; nepoţii săi, „Principii tinereţii" (*Caius* şi *Lucius*), pe care îi adoptase, au murit şi ei în 2 şi 4 d.Hr. Astfel, perspectiva unei dinastii auguste devenea aproape imposibilă. A trebuit să se hotărască să îl aleagă pe fiul său vitreg, **Tiberius**, care i-a devenit coregent, prin intermediul puterii tribuniciene (➞ *infra*), şi fiu adoptiv. Această modalitate nu avea nici un fundament instituţional, dar ea a permis ca transmiterea puterii să se facă fără incidente (14 d.Hr.). Confirmarea oficială a noului împărat ţinea de competenţa Senatului şi a poporului roman. Această schemă a adopţiunii (transmiterea numelui), în absenţa filiaţiei directe şi a coregenţei, a fost reluată sub **Iulio-Claudieni**, dar începând cu anii 68-69 trupele şi Senatul au impus adesea alte reguli succesorale.

6. ***Cultul imperial***: Deşi Octavian Augustus respingea divinizarea propriei sale persoane în timpul vieţii, a acceptat onorurile, de genul libaţiilor aduse *geniului* său („forţa individuală") la banchetele publice, începând din 14 î.Hr., sau al omagierii *numenului* („voinţa creatoare") său în 4 î.Hr. Un colegiu de *seviri augustales*, format din liberţi, era însărcinat cu aceste celebrări. Ceea ce era celebrat şi sacralizat era funcţia, şi nu persoana; totuşi, aceste iniţiative aveau să favorizeze instituirea unui cult imperial în 14 d.Hr. (➞ fişa 16).

Dicţionar

Marcus Antonius (82-30) : provenea din marea familie ***Antonia***, care a fost decimată de exilările ordonate de Marius. *Nobilis*, legat al lui Cezar în Gallia, consul în 44. Avea un anumit talent oratoric, era lipsit de cultură şi desfrânat. A fost uitat repede după moartea sa, precum o arată „inscripţiile calendarelor", în care zilele naşterii (14 ianuarie) şi morţii sale (1 august) erau zile de sărbătoare, dar purtau menţiunea *vitiosi* (viciate).

Prima Porta (Roma) : statuie postumă a lui Augustus (aflată azi la Muzeul Vaticanului) care comemora un act diplomatic din 20 î.Hr. : momentul în care regele parţilor îi preda lui Tiberius însemnele simbolice luate de la legiunile lui Crassus. Împăratul era reprezentat ca *imperator*, cu platoşă şi *paludamentum*[19], cu braţul drept întins, adresându-se soldaţilor şi lumii. Pe cuirasa sa erau reprezentate două siluete prăbuşite la pământ, alegoriile Daciei şi Germaniei, precum şi divinităţile sale protectoare (Apollo şi Diana) şi *Tellus*, care ţinea în braţe doi copii, simbolul securităţii regăsite.

Indicaţii bibliografice

R. Étienne, *Le Siecle d'Auguste*, col. „U²", A. Colin, Paris, 1970.
J. Le Gall, M. Le Glay, *L'Empire romain*, col. „Peuples et civilisations", PUF, Paris, 1992.
J.-P. Neraudau, *Auguste*, Les Belles Lettres, Paris, 1996.

19. *Paludamentum*, *-i*, manta de soldat, de general.

Roma în anul 14 d.Hr.

„Şi-a înălţat capul deasupra celorlalte oraşe, precum chiparoşii deasupra fragilelor clematite" (Virgiliu, *Bucolicele*, I, 25-26).

1. Capitala

1. *„Roma, oraş deschis"*: unul dintre oraşele cu cea mai mare suprafaţă din Italia. Populaţia a depăşit limitele incintei lui Servius Tullius ; din această cauză, Roma prezintă un plan anarhic cu sectoare extrem de variate. De la Tibru până la Esquilin şi la Caelius, sunt cartiere populare şi comerciale, cu străzi înguste, sinuoase, pe marginea cărora apar insulele având de la unul până la cinci etaje (*insulae*), adunate în fundul văilor sau răspândite pe coasta colinei. Cartierele aristocratice sunt pe Aventin, Esquilin (grădinile lui Mecena), în Viminal şi Ianiculum (grădinile lui Cezar). Centrul vieţii publice oficiale îl reprezintă cartierele de pe Capitoliu şi Palatin şi, mai recent, cele de pe Câmpul lui Marte.

2. *Oraşul imperial*: Augustus şi-a lăsat amprenta personală asupra transformărilor urbane, chiar dacă în ceea ce a întreprins a fost ajutat de apropiaţii lui (Agrippa, pentru Panteon) şi de actele de everghetism ale particularilor bogaţi (*Cornelius Balbus*: un teatru ; *Statilius Taurus*: un amfiteatru). Influenţa greacă a fost profundă în alegerea materialelor şi în predilecţia pentru porticuri (dedicate Liviei, Octaviei, nepoţilor săi), dar tradiţia italică a fost preponderentă în arhitectura templelor şi în tehnicile de construcţie (folosirea „blocajului" pentru structuri, paramentul cu cărămizi şi acoperirea şi împodobirea cu marmură sau stuc).

3. *Forul lui Augustus*, imagine a „ordinii augusteene" : situat în nord-estul forului lui Cezar, izolat printr-un zid de incintă de cartierul insalubru al Suburei, cuprinde un templu al lui Marte „răzbunătorul" (*ultor*), care se înalţă la capătul unui *temenos*[20] cu porticul decorat cu statuile regilor Albei şi ale generalilor *triumfători*. Construirea lui a fost hotărâtă după bătălia de la Philippi (→ fişa 12), dar templul nu a fost consacrat decât în 2 î.Hr. Prin înălţarea acestui sanctuar, Augustus voia să marcheze raporturile sale familiale cu Cezar, dar şi să se înscrie în linia dinastică a lui Venus, mama lui Enea, onorată în forul învecinat, şi a lui Marte, tatăl lui Romulus.

4. *Mausoleul*, înălţat în Câmpul lui Marte în 28 î.Hr., afirmă încă şi mai net ideea dinastică : un mormânt circular, dominat de statuia lui Augustus, pentru a adăposti urnele cu cenuşa lui Augustus şi a succesorilor săi.

5. *Arcul lui Augustus* : înălţat în 19, în forul republican, pentru comemorarea recuperării stindardelor lui Crassus (→ fişa 12), dar şi pentru afirmarea continuităţii istorice a Romei, prin simbolistica sa iconografică.

6. Ara **Pacis** ***(Altarul păcii)***: construcţie dreptunghiulară, în partea de nord a Câmpului lui Marte, consacrată în 9 î.Hr. pentru cinstirea lui Augustus la întoarcerea sa din

[20] *Temenos* (gr.), teren sacru, închis printr-un zid de incintă, pe care era înălţat un templu (n.t.).

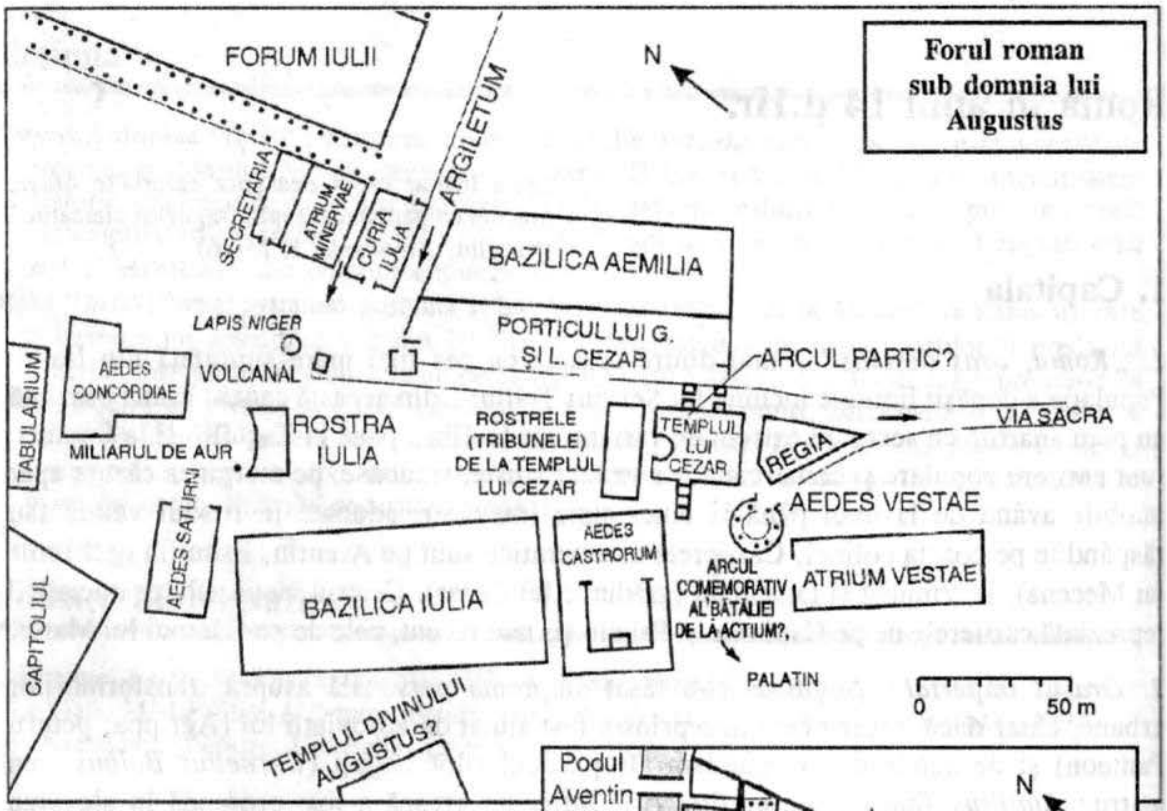
Forul roman sub domnia lui Augustus
FORUM IULII
N
ARGILETUM
SECRETARIA
ATRIUM MINERVAE
CURIA IULIA
BAZILICA AEMILIA
LAPIS NIGER
PORTICUL LUI G. ŞI L. CEZAR
VOLCANAL
ARCUL PARTIC?
AEDES CONCORDIAE
TABULARIUM
MILIARUL DE AUR
ROSTRA IULIA
ROSTRELE (TRIBUNELE) DE LA TEMPLUL LUI CEZAR
TEMPLUL LUI CEZAR
REGIA
VIA SACRA
AEDES VESTAE
AEDES SATURNI
AEDES CASTRORUM
ATRIUM VESTAE
ARCUL COMEMORATIV AL BĂTĂLIEI DE LA ACTIUM?,
BAZILICA IULIA
CAPITOLIUL
PALATIN
0
50 m
TEMPLUL DIVINULUI AUGUSTUS?

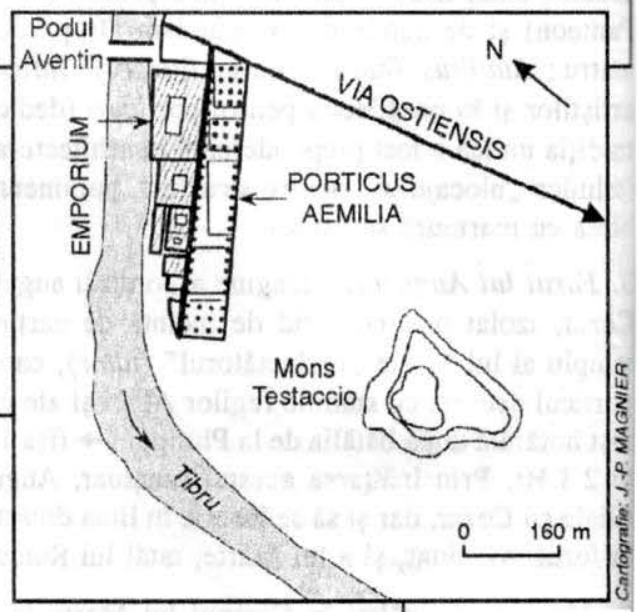
Portul de la Roma în epoca lui Augustus
Podul Aventin
N
VIA OSTIENSIS
EMPORIUM
PORTICUS AEMILIA
Mons Testaccio
Tibru
0
160 m
Cartografie: J.-P. MAGNIER

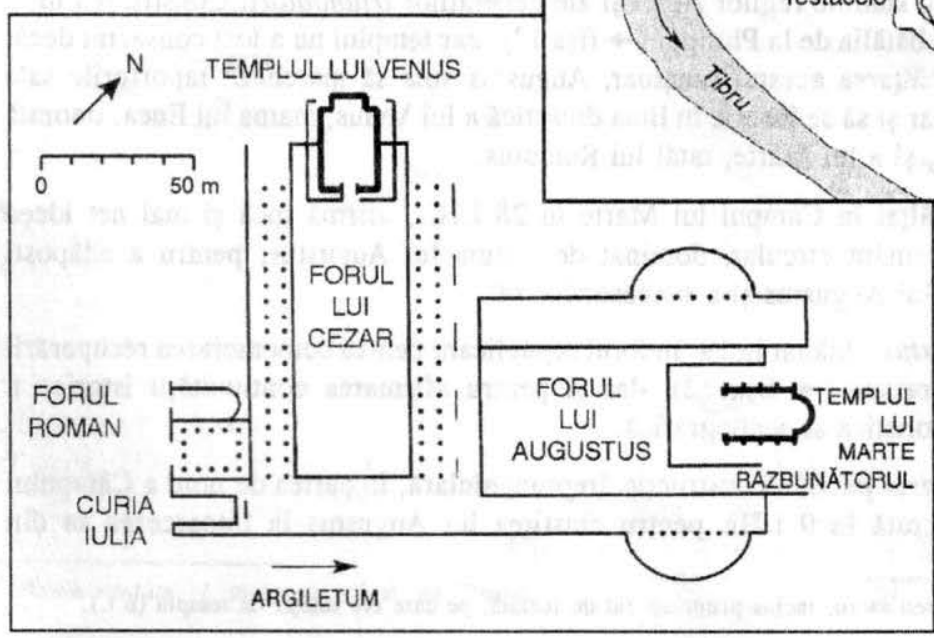
N
TEMPLUL LUI VENUS
0
50 m
FORUL LUI CEZAR
FORUL ROMAN
FORUL LUI AUGUSTUS
TEMPLUL LUI MARTE RĂZBUNĂTORUL
CURIA IULIA
ARGILETUM
Forurile lui Cezar şi Augustus

Spania. De dimensiuni mai modeste decât altarul din Pergam (220-170 î.Hr.), faţadele sale dinspre est şi vest prezintă scene alegorice sau mitologice de inspiraţie alexandrină. Pe celelalte faţade figurează cortegiul împăratului, al familiei sale şi al preoţilor asistând la dezvelirea acestui altar care exaltă pacificarea lumii. De asemenea, procesiunea reprezentată aici este extrem de sugestivă, în măsura în care este strâns legată de mitologia din panourile laterale care reprezintă sacrificiul lui Enea, descoperirea lui Romulus şi Remus în grota Lupercal, Roma triumfătoare şi Tellus (Terra Mater) care-şi hrăneşte copiii. Pe lângă detalii realiste tipic italice, se regăsesc aici teme frecvente ale literaturii virgiliene de propagandă.

7. *Templul lui Apollo* : Augustus a restaurat 82 de temple şi a construit în jur de zece, printre care cel de pe Palatin, consacrat zeului cântăreţ din liră, în 28 î.Hr. Augustus pretindea că descinde din Apollo, care ar fi sedus-o pe mama sa, sub forma unui şarpe, şi căruia i-a atribuit victoria de la Actium. A sfârşit prin a se identifica cu zeul care încarna tinereţea veşnică şi pacea : domnia sa a fost cea a „apolinismului", numită şi „secolul de aur".

Augustus a înfrumuseţat Roma în asemenea măsură încât, după Suetonius, s-a lăudat că a lăsat în urmă un oraş de marmură, oraş pe care îl primise făcut din cărămizi" (*Divinul Augustus*, XXVIII, 3) ; dar dacă în 14 d.Hr. oraşul avea deja alura unei capitale, mai rămâneau încă multe de făcut, în privinţa condiţiilor de locuit şi a integrării sociale.

2. Populaţia urbană

1. *Cea mai mare aglomeraţie urbană din lumea romană* : între 800 000 şi 1 milion de locuitori. Populaţia a crescut, dar nu în mod natural, ci prin imigraţie : scăderea îngrijorătoare a numărului căsătoriilor şi a natalităţii populaţiei romane ce l-a determinat pe Augustus să ia măsuri de favorizare a creşterii demografice încă de la începutul domniei sale. Populaţia era eterogenă : un proletariat urban, constituit în mare parte din ţărani italici, victime ale crizei agrare din secolele II-I ; străini (negustători, meşteşugari, artişti) ; sclavi şi liberţi.

2. *Diversitatea socială*

• **Sclavii** „publici" sau „privaţi" reprezentau fără îndoială jumătate din populaţia romană. Ei continuau să nu aibă nici un drept, deşi soarta lor se ameliorase într-o anumită măsură.

• **Peregrinii şi evreii** trăiau la periferia oraşului, unde îşi desfăşurau activităţile comerciale şi meşteşugăreşti. Evreii locuiau în comunitate şi obţinuseră unele avantaje încă din timpul lui Cezar.

• **Liberţii şi cetăţenii săraci** reprezentau majoritatea oamenilor liberi. Augustus a trebuit să intervină pentru a limita numărul eliberărilor de sclavi*, dar tot el a încredinţat statul imperial la Roma unor *seviri augustales* (→ fişa 20). Sclavii liberi erau bine reprezentaţi în cadrul profesiunilor liberale. **Plebea „frumentară"** constituia categoria cetăţenilor săraci, avizi de jocuri şi de distracţii (*panem et circenses*).

Honestiores au fost reorganizaţi de către Augustus : din **ordinul ecvestru** se recrutau elitele municipale ; majoritatea acestora era constituită din oameni de afaceri şi o mai-nobilime de funcţionari în serviciul birocraţiei imperiale. **Ordinul senatorial**

(600 de membri) a rămas deschis pătrunderii italicilor şi celor din provincii; censul a fost ridicat la 1 milion de sesterţi şi *cursus*-ul senatorial a fost stabilit de împărat (→ fişa 22).

3. Administraţia oraşului

1. Harta administrativă: oraşul a fost împărţit în 14 sectoare, toate centrate în jurul Palatinului, care au înlocuit cele 4 regiuni urbane primitive; fiecare dintre cele 14 regiuni noi ale oraşului era administrată de magistraţi anuali, traşi la sorţi dintre pretori, tribunii plebei şi edili. Şefii regiunilor asigurau supravegherea generală. Aceste regiuni au fost divizate în 265 de cartiere (*vici*), despărţite de intersecţii care erau protejate de *Lares Compitalia* (divinităţi protectoare ale acestor locuri); un colegiu de 4 membri, aleşi dintre plebei, coordona activitatea din fiecare sector.

2. Serviciile centrale: în 26, a fost instituită funcţia de prefect al oraşului Roma. Prefectul era un senator, fost consul, a doua personalitate în imperiu. A condus întreaga administraţie urbană, în special starea civilă, arhivele şi finanţele. Începând de la Tiberius, a dispus cantonarea de cohorte urbane pentru asigurarea ordinii. Din anul 6 d.Hr., prefectul gărzii de noapte (*vigilia*) de rang ecvestru comanda şapte cohorte a câte 1 000 de oameni pentru asigurarea pazei contra incendiilor. Funcţia de prefect al serviciului de aprovizionare a Romei (*annona*), ocupată de un cavaler, a fost introdusă în jurul anului 8 d.Hr. Doi prefecţi ai *praetorium*-ului, de rang ecvestru, conduceau, din 2 î.Hr., cohortele pretoriene (garda imperială). „Casa imperială" de pe Palatin adăpostea „consiliul Principelui", care juca rolul unui guvern central (prieteni, consuli, senatori) şi câteva birouri (poştă, reclamaţii, cancelarie, corespondenţă), conduse de liberţi intraţi în serviciul împăratului.

4. Portul Romei

1. Aprovizionarea Romei a pus probleme în mai multe rânduri: în 22 î.Hr., împăratul a preluat serviciul de aprovizionare şi a însărcinat doi *praefecti frumentarii* să distribuie grâu gratuit, pe cheltuiala statului, la 200 000 de cetăţeni la porticul Minucia (la vest de Câmpul lui Marte). Dar în anii de foamete, cum a fost de pildă anul 6 d.Hr., împăratul s-a substituit Senatului şi a plătit grâul din tezaurul propriu (*fiscus*). Prefectul annonei a fost însărcinat cu transportul şi aprovizionarea cu grâu a Romei.

2. Portul Romei (→ planul). Până în secolul al II-lea, aprovizionarea cu alimente a Romei s-a făcut prin Italia, dar din secolul I, sursele de aprovizionare s-au schimbat şi a fost necesar să se construiască un nou port la poalele Aventinului pentru recepţia importurilor maritime. Noul port a fost creat pe locul unde se afla *Forum Boarium* (→ fişa 1). Mărfurile descărcate de pe nave erau depozitate provizoriu la porticul *Aemilia* (487 m × 60 m). Totuşi, în perioada dintre 11 noiembrie şi 1 martie, când navigaţia era întreruptă (*mare clausum*), alimentele erau stocate la Ostia, de unde erau aduse în ritmul necesităţilor, pe cale fluvială.

3. „Tibrul, fluviul Romei" (J. Le Gall): 35 de km între Ostia şi Roma; fluviul prezenta pentru navigaţie mai multe inconveniente decât avantaje, dar, în afară de câteva creşteri

ocazionale ale nivelului apei, rămânea navigabil pe toată durata anului, dacă şenalul era bine întreţinut şi malurile erau amenajate. Serviciul public de întreţinere a Tibrului nu a fost organizat până la sfârşitul guvernării lui Augustus, dar s-au întreprins anumite lucrări pentru uşurarea navigaţiei. Existau pe Tibru nişte vase speciale de tonaj greu, *naves caudicariae*, folosite pentru transportul de alimente; ele nu aveau nici vâsle, nici pânze, ci erau trase cu cabluri de-a lungul malurilor. Drumul de întoarcere de la Ostia a navelor încărcate dura trei zile. Portul Ostiei nu era încă dotat cu instalaţii portuare adaptate abordajului navelor de larg; cel care a făcut aceste amenajări a fost împăratul Claudius (→ fişa 19).

Dicţionar

Eliberări de sclavi: *lex Fufia Caninia* (2 î.Hr.) limita eliberările de sclavi prin testament; *lex Aelia Sentia* (4 d.Hr.) fixa o limită de vârstă (30 de ani) pentru beneficiarii eliberării.

Indicaţii bibliografice

R. Bianchi-Bandinelli, *Rome, le centre du pouvoir*, col. „Univers des formes", Gallimard, Paris, 1969.

Lumea romană în anul 14 d.Hr.

Lumea romană la această dată se defineşte prin caracterul său în esenţă mediteranean, o anumită unitate administrativă, dar şi o mare eterogenitate umană şi economică.

1. Limitele teritoriale

Ea cuprinde Italia şi ţările riverane din cele două bazine mediteraneene, occidental şi oriental, ceea ce reprezintă un ansamblu de peste 50 de milioane de locuitori.

1. Italia - Sicilia - Corsica - Sardinia

• **Italia** numără 14 milioane de locuitori, dintre care 10 milioane sunt oameni liberi. În timpul lui Augustus, ea este divizată în **11 regiuni** (Pliniu cel Bătrân, *Naturalis Historia*, III, 46 *sq.*). Acestea beneficiază de un regim privilegiat faţă de provincii: imunitate fiscală, în privinţa impozitului personal şi a celui funciar, dar impozitare indirectă (taxe vamale, de succesiune, de vânzări şi de eliberări). Ele sunt scutite de obligativitatea serviciului militar, mai puţin în caz de pericol major.

• **Sicilia** este pacificată, dar unificarea şi romanizarea ei nu sunt complete: aici se vorbesc trei limbi (latina, greaca, sicula), în ciuda prezenţei coloniilor de veterani şi instaurării unui cult sincretic, consacrat zeiţei Venus „Erycina" (din muntele Eryx).

• **Corsica şi Sardinia** sunt unite într-o singură provincie senatorială, până la răscularea muntenilor din 6 d.Hr., care a impus menţinerea de trupe auxiliare şi controlul imperial. Există un contrast între litoralul, bogat şi pacificat, şi interiorul acestor insule populate de briganzi. Sardinia rămâne o ţară a grâului, ca şi Sicilia; în schimb, Corsica este puţin dezvoltată, din cauza malariei.

2. Occidentul

• **Spania**: prima provincie romană (196 î.Hr.), dar ultima care a fost pacificată. Între 26 şi 24 î.Hr., Augustus a trebuit să înceapă lupta împotriva cantabrilor şi a asturilor, cucerirea fiind încheiată de adjuncţii săi în 19 î.Hr. Există trei provincii administrative (*Hispania Tarraconensis*, *Lusitania*, *Baetica*) şi trei legiuni, care rămân cantonate în nord-vestul supus recent. Este provincia cea mai bogată din Occident, în special în regiunile de coastă şi în văile meridionale: ulei, vin de *Baetis* (Guadalquivir), mine de aur, de argint, de staniu (*Hispania Tarraconensis* şi *Lusitania*), crescătorii de cai şi de bovine. Este una dintre cele mai romanizate provincii: fundarea de noi colonii sub Augustus *Emerita* (Mérida), *Caesaraugusta* (Saragosa); crearea de noi oraşe (în N-V), promovarea oraşului *Tarraco* (Tarragona) la rang de capitală, în timpul şederii lui Augustus în Spania. Latina este vorbită în mod curent, iar literatura latină spaniolă se poate mândri cu nume ca Seneca, din *Corduba* sau Hygin, gramatician, bibliotecar al lui Augustus.

• **Galliile**: Lyon este capitala provinciei Narbonensis şi a celor „Trei Gallii" (*Aquitania*, *Lugdunensis*, *Belgica*); nu este doar un centru administrativ şi economic, ci şi sediul sanctuarului „federal" închinat zeului *Lug*, căruia i-a fost adăugat **un altar al Romei şi**

Imperiul Roman în timpul domniei lui Augustus

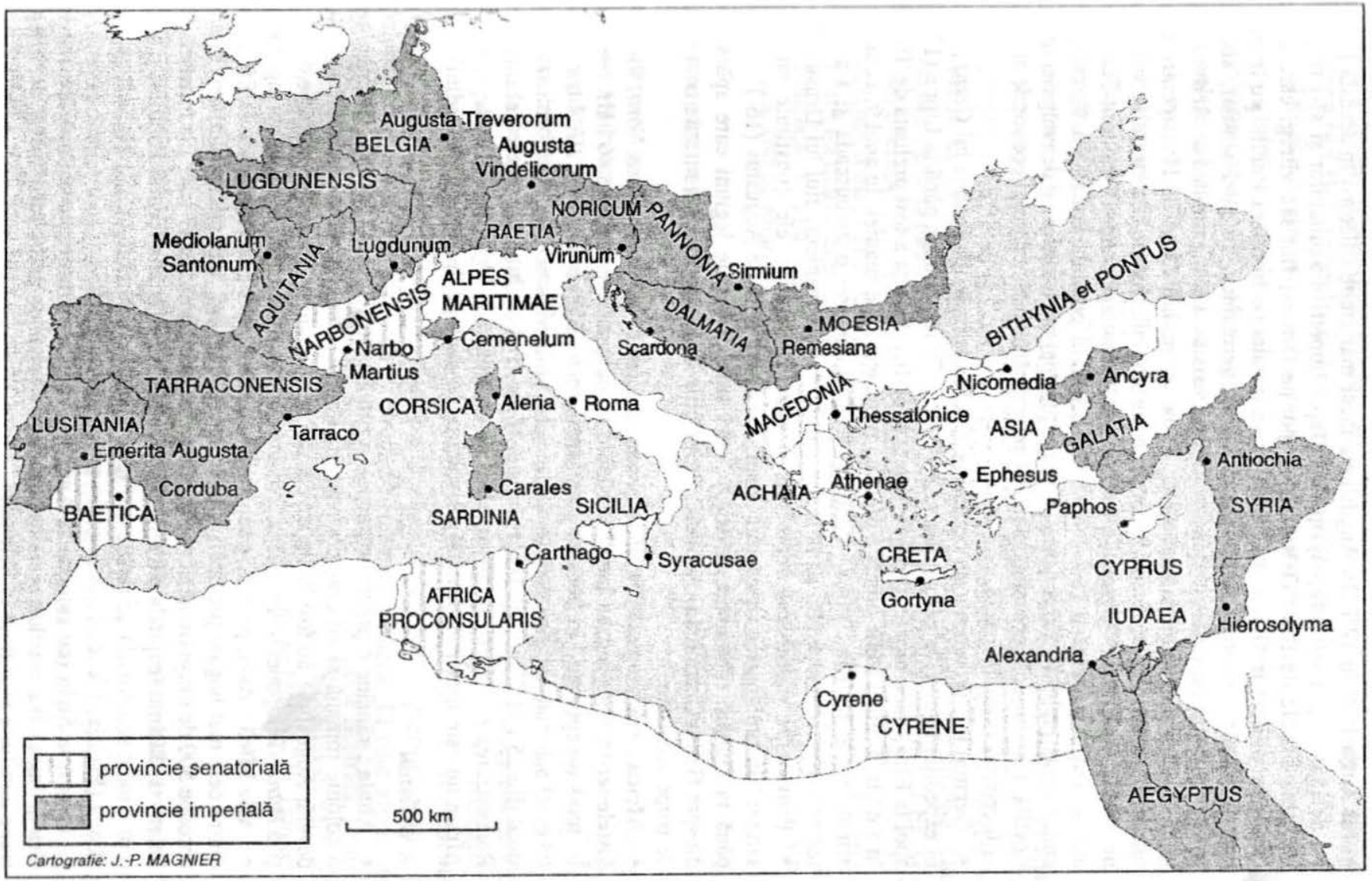

Cartografie: J.-P. MAGNIER

al lui Augustus* în 12 î.Hr. Augustus a făcut mai multe călătorii în această provincie, l-a delegat pe ginerele său, Agrippa, să lupte împotriva aquitanilor şi să-i respingă pe germani dincolo de Rin (38-36 î.Hr.), apoi pe Drusus, fiul său vitreg, care a obţinut comanda militară în Gallia în 12 î.Hr. şi s-a instalat pe frontiera Rinului cu trupele sale pentru a apăra *Belgica* în faţa incursiunilor germanice. În mod similar, securitatea frontierelor sud-estice ale provinciei *Narbonensis* nu a fost garantată decât după o lungă luptă de gherilă împotriva popoarelor alpine (între anii 25 şi 7 î.Hr.), pentru care stă mărturie trofeul de la Turbia*. Crearea de colonii, înmulţirea oraşelor care purtau numele lui Augustus - *Augustodunum* (Autun), *Augustonemetum* (Clermont-Ferrand)... - atestă reuşita pacificării şi a romanizării. Acţiuni precum extinderea viticulturii şi a culturii măslinului în *Narbonensis*, construirea unei reţele rutiere şi dezvoltarea industriei (textilă, metalurgică, ceramică) sunt tot atâtea mărturii ale elanului economic al Galliilor la începutul primului secol.

• **Germania**: reprezenta un pericol pentru Roma încă din vremea lui Cezar; pornind în expediţia împotriva germanilor (12-9 î.Hr.), Drusus ajunge până la Lippe (12 î.Hr.), apoi la Elba, unde moare într-un accident (9 î.Hr.). Ştafeta a fost preluată de Tiberius şi în 5 d.Hr. a reuşit să fie creată o efemeră provincie a Germaniei. În anul 9, comandantul armatelor de pe Rin, Varus, a pierdut trei legiuni într-o ambuscadă şi s-a sinucis; romanii s-au retras pe Rin până la campaniile lui Germanicus, fiul lui Drusus (14-17).

• **Provinciile danubiene** reprezintă o miză strategică: ele constituie un „cordon sanitar" în prelungirea *limes*-ului renan. Iliria, cucerită de Augustus (16-11) se întinde până la Dunăre (*Pannonia*, *Moesia*): aici sunt cantonate legiuni care apără drumul dinspre Gallia Cisalpină şi Aquileia. Provinciile *Raetia* şi *Noricum* nu sunt ocupate decât de trupe auxiliare.

• **Africa**: era compusă din *Africa Vetus*, moştenită în 146 şi *Africa Nova*, formată din fostele teritorii ale regelui Iuba I al Numidiei, ocupate începând din 46 î.Hr. (→ fişa 11). În mod excepţional, în această provincie senatorială, o legiune, *III Augusta*, apără *limes*-ul saharian de incursiunile nomade. La vest, Mauretania, care formează un regat vasal din 25 î.Hr., încredinţat lui Iuba al II-lea, fiul lui Iuba I şi prieten al împăratului. Romanizarea s-a tradus printr-un efort de colonizare - *Thysdrus* (El-Jem) -, dar în 14 Africa nu este încă pacificată şi dezvoltarea sa depinde de menţinerea ordinii.

3. Orientul

• **Ahaia**: rămâne o provincie parţial în ruină: totuşi, în 14, capitala Corint a devenit o colonie romană şi un oraş cosmopolit. La fel, Atena, al cărei cetăţean de onoare a devenit Augustus; au fost înfiinţate colonii de veterani la *Nicopolis* (aproape de Actium) şi la *Patrae* (Peloponez), dar situaţia economică şi socială rămânea în ansamblu îngrijorătoare.

• **Asia Mică**: **Asia**, provincie senatorială de rang consular, cu capitala la Efes, era una dintre cele mai bogate provincii romane (grâu, măslini, vie, pomi fructiferi) şi număra aproape 500 de oraşe (moştenire elenistică a seleucizilor). În 17 î.Hr., la moartea regelui Polemon, **Bitinia** (capitala Nicomediei) a împărţit cu Galatia regatul Pontului şi a format o provincie senatorială de rang pretorian. **Galatia**, dobândită în 25 î.Hr., este o regiune săracă (Pisidia, Licaonia, Paflagonia şi o parte din Pont).

• Provincia **Siria** (cu capitala la Antiohia) rămâne centrul-pivot al apărării romane în Orient împotriva parţilor şi a incursiunilor nomazilor arabi (dispunând de 3 legiuni, trupe auxiliare şi o flotă la Seleucia).

• **Iudeea** a devenit o posesiune condusă de un procurator din 6 d.Hr. ; după moartea regelui Ierod (4 î.Hr.), regatul a fost mai întâi împărţit între fiii acestuia.
• **Egiptul** nu este o provincie romană, ci **un domeniu imperial**, începând din 30 î.Hr. ; primii doi prefecţi, *Cornelius Gallus*, apoi *Aelius Gallus*, au organizat expediţii în direcţia Nilului Superior şi a Mării Roşii care au rămas fără consecinţe imediate.
• **Cirenaica** : alipită la Creta, formează o provincie senatorială de rang pretorian.
• **Statele vasale** : în nordul Mării Negre, **regatul Bosforului**, „prieten al poporului roman", furnizează grâu provinciilor din Asia. **Armenia** se află în tabăra romană în 20 î.Hr., în vremea regelui Tigran al III-lea, dar, după moartea suveranului, în 6 î.Hr., a devenit mărul discordiei dintre romani şi parţi.
• **Regatul part**, separat de Imperiul Roman prin graniţa Eufratului, rămâne un potenţial duşman. Sub Phraates al IV-lea, diplomaţia augusteană a asigurat liniştea Romei în privinţa parţilor timp de 15 ani : în 20 î.Hr., parţii predau acvilele luate de la legiunile lui Crassus la *Carrhae* (53 î.Hr.) şi recunosc suzeranitatea romană în Armenia. Dar relaţiile dintre parţi şi romani se înrăutăţesc după moartea regelui part în 2 î.Hr. şi a „principelui tinereţii", *C. Caesar*, în 4 d.Hr. la întoarcerea sa din Armenia.
Echilibrul lumii romane depinde în principal de frontierele sale naturale : în testamentul său, Augustus i-a îndemnat pe succesorii săi să se mulţumească „(...) cu starea de lucruri pe atunci actuală şi să nu caute în nici un chip să extindă stăpânirea poporului roman" (Dio Cassius, *Istoria romană*, LVI, 33).

2. Administrarea imperiului

Prin împărţirea provinciilor din 27 î.Hr. între împărat şi Senat, *patres conscripti* au primit douăsprezece provincii dintre cele în jur de 15 câte erau recenzate (5-7 în jurul anului 14 d.Hr.). Aceste **provincii senatoriale** erau cele mai pacificate : în funcţie de importanţa lor, ele erau administrate de **proconsuli** de rang consular (Africa, Asia) sau de rang pretorian asistaţi de delegaţi (legaţi) şi de *quaestori*. *Lex Pompeia* reglementează atribuirea posturilor, cu o valabilitate de un an, prin tragere la sorţi a candidaţilor recrutaţi dintre magistraţii ieşiţi din funcţii cu minimum 5 ani înainte. În **provinciile imperiale**, cucerite mai recent, împăratul era reprezentat de *legati Augusti propraetore*, dispunând de un *imperium* pretorian cu drept de comandă militară. Ei sunt ajutaţi de procuratori. Durata mandatului lor (de 3 până la 5 ani, în medie) este hotărâtă, pentru fiecare caz, de *Princeps*. Egiptul, dat fiind statutul său privativ, este condus de către un prefect. Capitala, Alexandria, este considerată ca fiind *ad Aegyptum*, la frontiera provinciei.

Dicţionar

Altarul Romei şi al lui Augustus : sanctuar situat la confluenţa Ronului cu râul Saône, la Lyon, consacrat cultului imperial (→ fişa 16) care se celebra la 1 august, dată ce corespunde cu străvechea sărbătoare a zeului celtic *Lug*. Aici se ţinea sărbătoarea anuală a popoarelor gallice federate, cu un preot ales pentru un an de către delegaţi. Luna august a devenit mai apoi luna împăratului.

Turbia: trofeu amplasat în punctul cel mai înalt al cornişei făcute de *via Iulia*, dominând Monaco. Trofeul cuprindea o statuie a lui Augustus şi menţionarea celor 45 de popoare supuse (Pliniu cel Bătrân, *Naturalis Historia*, III, 36-37).

Indicaţii bibliografice

J.-P. Martin, *Les Provinces romaines d'Europe centrale et occidentale (31 î.Hr.-235 d.Hr.)*, SEDES, Paris, 1990.

P. Petit, *La Paix romaine*, col. „Nouvelle Clio", PUF, Paris, reeditare, 1980.

M. Sartre, *L'Orient romain. Provinces et sociétés provinciales en Méditerranée orientale d'Auguste aux Sévères (31 î.Hr.-225 d.Hr.)*, col. „L'Univers historique", Seuil, Paris, 1991.

Împăraţii din secolul I d.Hr.

Două dinastii: Iulia-Claudia, familia extinsă a lui Augustus; Flavia, legitimată de armată după criza din 68-69, când au fost desemnaţi succesiv patru împăraţi.

1. Iulia-Claudia (14-68)

1. *Tiberius (14-37)*

• **Fiul mai mare al Liviei** (a doua soţie a lui Augustus), adoptat de Augustus la moartea nepoţilor săi (4 d.Hr.), mai întâi în calitate de coregent, învestit cu *Imperium maius* şi cu puterea tribuniciană din 13 d.Hr. La moartea lui Augustus, i-a trebuit o lună de zile ca să accepte Principatul (septembrie 14) punând anumite condiţii. Astfel, de pildă, el a refuzat titlurile *Imperator* şi *Augustus*, după cum o atestă numismatica: „Tiberius Caesar, fiu al divinului Augustus, dispunând de a XVII-a putere tribuniciană, aclamat *imperator* de 7 ori" (denar de argint din 15-16 d.Hr., emis la *Lugdunum*).

• **Portretul împăratului**: *Princeps* la 56 de ani, marcat de o viaţă familială distrusă în numele raţiunii de stat. Augustus l-a constrâns să divorţeze pentru a se căsători cu fiica lui, Iulia; a fost nevoit să suporte anturajul lui Augustus, îndeosebi pe cei doi rivali adoptaţi de predecesorul său: *Agrippa Postumus*, care s-a arătat curând nedemn de încrederea bunicului său şi a fost înlăturat în 14; Germanicus, nepotul lui Tiberius, fiu al lui Drusus (fratele său) şi al Antoniei, în vârstă de 27 de ani în 14 şi foarte popular în rândul armatei; Germanicus a dus două campanii reuşite în Germania şi a murit la Antiohia, în 19. Tacitus i-a făcut un portret moral destul de respingător lui Tiberius (*Anale*, I-VI): ipocrit, invidios, crud, acestea sunt trăsăturile de caracter ale personajului, dacă ar fi să credem „zvonurile" pe care s-a bazat autorul latin. Acest portret a putut apărea ca urmare a **schimbării de atitudine** a principelui după moartea fiului său, Drusus Minor, asasinat în 23 la ordinul lui Seianus, prefectul pretoriului, om care era la acea dată - şi a rămas până în 31 - braţul forte al regimului. Seianus l-a sfătuit pe Tiberius să se retragă la Capri şi, după moartea Liviei, în 29, a izgonit-o din Roma pe Agrippina Maior (fiica lui Agrippa şi nepoata lui Augustus) şi pe fiul acesteia, Nero, care s-a sinucis în 31. Dar, în acelaşi an, Seianus a fost executat fiindcă uneltise împotriva lui Tiberius. Acesta a continuat să guverneze de la Capri, timp de 6 ani, şi şi-a impus deciziile în Senat, pe care voise dintotdeauna să şi-l asocieze la regimul său de guvernare, teroare şi delaţiune.

2. *Caligula (37-41)*

• *Imperator* **la 25 de ani**, fiul cel mai mic al Agrippinei Maior şi al lui Germanicus, a fost primul împărat din dinastia Iulia-Claudia demn de acest nume. Foarte popular la venirea sa la conducere, când s-a angajat să-şi împartă atribuţiile cu Senatul, a rupt această înţelegere în 37, ca urmare a unei boli care i-a tulburat echilibrul psihic şi l-a împins la despotism. Garda pretoriană şi-a asumat răspunderea asasinării lui în 41.

• **Guvernarea lui Gaius a fost anti-senatorială**: Caligula s-a înconjurat de cavaleri şi de liberţi şi a adoptat o politică contrară celei a lui Tiberius. A luat trei măsuri împotriva

autorităţii senatoriale : alegerea magistraţilor, pe care Tiberius o transferase în exclusivitate Senatului, a fost conferită poporului roman ; baterea monedelor imperiale de aur şi de argint în Occident a fost transferată de la *Lugdunum* (Lyon) la Roma, pentru a sfida Senatul, responsabil de emiterea monedei de aramă, dar şi pentru a controla această activitate ; proconsulul din Africa a fost destituit de la comanda legiunii a III-a.

• **Un monarh de tip elenistic** : şi-a atribuit epitetele *sôter* (salvatorul) şi *everges* (binefăcătorul) şi s-a considerat reîncarnarea lui *Iupiter Optimus Maximus*. În 40 a reproşat Senatului că nu i-a votat onorurile divine, pe care le obţinuse pentru sora lui, Drusilla, la moartea acesteia. Dacă în Orient i s-au ridicat sanctuare (la Milet), la Roma s-a îngrijit el însuşi să-i fie construite două temple : unul din banii publici (nu se cunoaşte amplasamentul său), celălalt, pe cheltuiala lui, pe Palatin. Pretenţiile de acest gen s-au accentuat în ultimele luni de viaţă, secătuind tezaurul public.

3. Claudius (41-54)

• **Nepot al lui Augustus** prin bunica sa Octavia, fiu al lui Drusus şi al Antoniei, a ajuns la putere la vârsta de 51 de ani, împotriva voinţei sale, prin aclamarea pretorienilor. Suetonius i-a făcut un portret lipsit de orice complezenţă : „când mergea însă, slăbiciunea încheieturilor îl făcea să şchioapete, şi când vorbea, fie în glumă, fie în serios, multe lucruri îl făceau ridicol : un râs dezagreabil, o furie mai hidoasă din pricina spumei care-i ieşea pe gură şi îi umezea nările, pe deasupra o voce bâlbâită şi un permanent tremur al capului care se amplifica la cel mai mic gest" (*Divinul Claudius*, 30). *Apokolokynthos*, discursul scris de către Seneca cu ocazia funeraliilor împăratului, nu oferă o imagine mai bună : „i-a dat atunci drumul sufletului ca unei bule de apă şi din acel moment a încetat să mai pară că există... Ultimele vorbe pe care le-a pronunţat în faţa oamenilor, zgomotul enorm pe care l-a slobozit prin partea pe care se exprima cu cea mai mare uşurinţă, au fost acestea, «Ah, ce mizerie, cred că m-am scăpat pe mine»" (IV, 2) (→ fişa 16). Cea mai mare slăbiciune a sa, a fost fără îndoială aceea de a se fi căsătorit de patru ori : Messalina, cea de-a treia dintre soţii, era mama lui Britannicus, iar Agrippina Minor, cea de-a patra, era nepoata lui şi a fost mama lui Nero ; după ce l-a eliminat pe Britannicus, Agrippina l-a otrăvit pe Claudius, în 54.

• **Guvernarea lui Claudius** : s-a înconjurat de liberţi, ca Narcissus (şeful biroului de corespondenţă) sau Pallas („ministru" al finanţelor), dar a acţionat împreună cu Senatul, chiar dacă a legiferat adesea prin *senatus-consulta*. A refuzat titlul de *imperator*, nu a primit consulatul decât de cinci ori şi a refuzat onorurile excesive ale cultului imperial. A întărit statul şi centralizarea favorizând dezvoltarea birourilor imperiale şi controlul finanţelor (fondurile Senatului au fost încredinţate din 44 unor *quaestori* numiţi de împărat). Cel mai mare merit al său a fost acela de a fi accelerat romanizarea, prin extinderea dreptului de cetăţenie şi introducerea provincialilor în Senat (Tablele claudiene, → fişa 16).

4. Nero (54-68)

• **Un „Iulio-Claudian"** descendent al ambelor familii, copil degenerat al Agrippinei, conform tradiţiei, devenit cezar la vârsta de 17 ani. Un personaj complex, fără farmec fizic ; după descrierea lui Suetonius, „era de talie mijlocie, cu corpul acoperit de pete şi urât mirositor", dar, adaugă autorul, în copilăria sa „a studiat aproape toate artele

Anul celor patru împărați

Politica internă	Politica externă
68 *iunie*: **Galba**, guvernator al *Galliei Tarraconensis*: împărat	
69 *ianuarie*: adopția lui **Piso** și asasinarea lui **Galba** *15 ianuarie*: preluarea puterii de către **Otho** *15 aprilie*: sinuciderea lui Otho și proclamarea lui **Vitellius** *1 iulie*: **Vitellius** intră în Roma *21 decembrie*: asasinarea lui Vitellius; **Vespasian** succesor.	Opoziție în Africa, Gallia și Germania Lupta de la *Bedriacum* (Cremona), împotriva legiunilor de la Rin (înfrângerea lui Otho) Vespasian este proclamat împărat în Orient Revolta germano-gallică a lui Civilis și a batavilor.

Împărații din secolul I

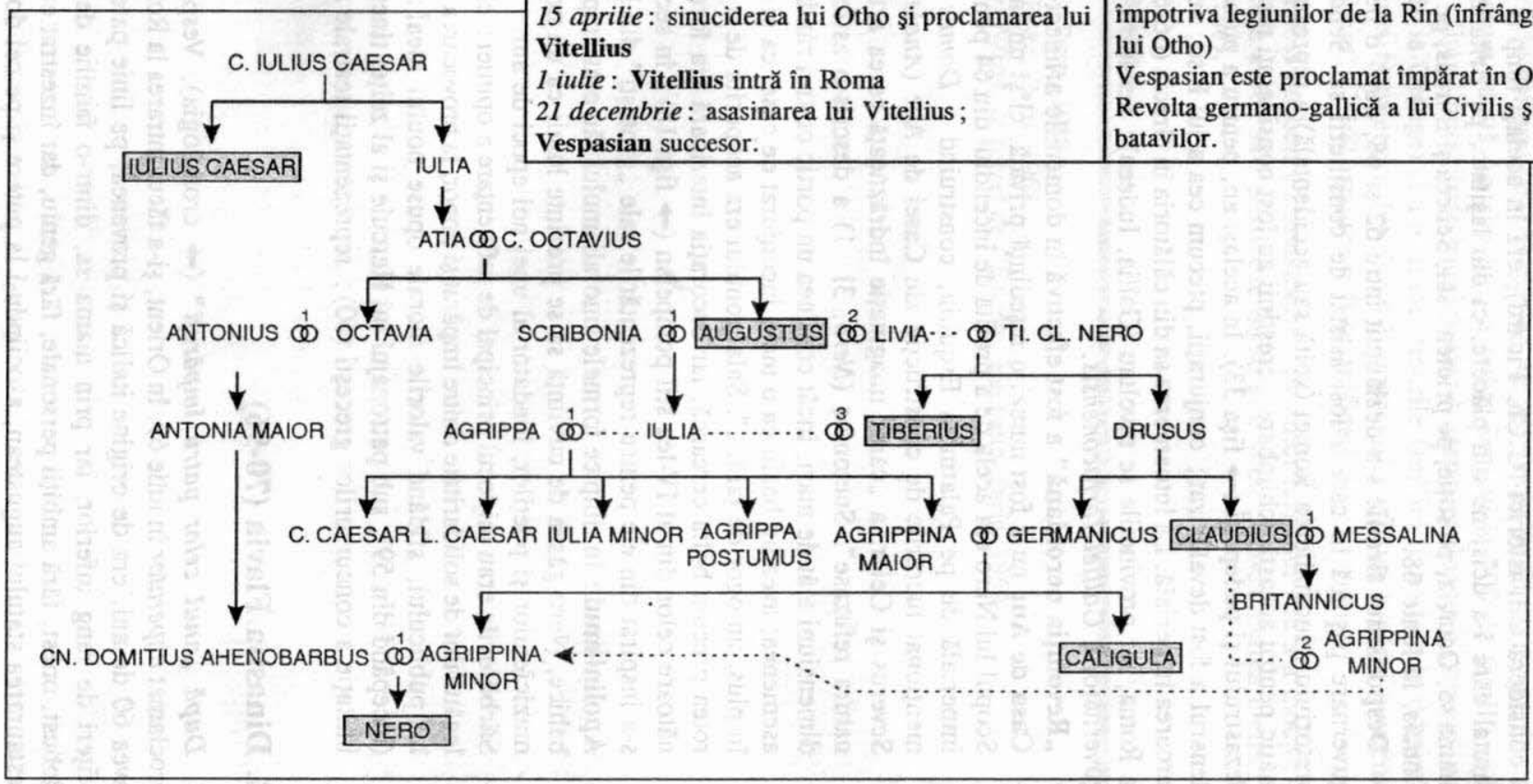

liberale...", fiind educat de Seneca. Mai departe, Suetonius adaugă că Nero „avea, de asemenea, înclinaţii către pictură şi sculptură" (*Nero*, 51-53). Acest artist neînţeles, cum îl consideră unii istorici (G.Ch. Picard), era în acelaşi timp o persoană dezechilibrată mintal care i-a ucis, nu din plăcere, ci din laşitate, pe Britannicus, pe Agrippina, pe mama sa, Octavia, pe soţie, pe prietenii săi, Seneca şi Burrus, pe creştini... după care s-a sinucis, în iunie 68.

• **Despotismul tiranic** s-a dezlănţuit între 62 şi 68, după o perioadă de câţiva ani de guvernare paşnică în care a fost asistat de consilierii săi Seneca şi Burrus, prefectul pretoriului. Incendierea Romei (voită sau accidentală) a reprezentat un moment emblematic pentru această schimbare: creştinii au fost consideraţi responsabili de provocarea dezastrului şi pedepsiţi (→ fişa 33). În acelaşi an, pentru a putea face faţă cheltuielilor, denarul a fost devalorizat; conjuraţii, precum cea a lui Piso, au făcut să se accentueze teroarea imperială. La întoarcerea sa din călătoria în Grecia (66-67), uneltirile erau în toi la Roma, iar provinciile se revoltau (Gallia, Iudeea): senatorii au făcut apel la Galba, guvernatorul *Galliei Tarraconensis*.

• **„Revoluţia neroniană"** a fost efectivă în domeniile arhitecturii, religiei şi culturii.

- **Casa de Aur** nu a fost numai o reşedinţă privată, ci şi un instrument de guvernare. Scopul lui Nero era acela de a profita de incendiul din 64 pentru a transfera reşedinţa imperială de pe Palatin la Esquilin, construind o *Domus Transitoria*. Tacitus a menţionat lucrările de construcţie ale Casei de Aur (*Anale*, XV, 42), conduse de Severus şi Celer, a „căror imaginaţie îndrăzneaţă cerea artei să realizeze ceea ce natura refuzase". Suetonius (*Nero*, 31, 1) a descris-o astfel: Casa de Aur „avea dimensiuni atât de mari, încât conţinea un portic cu trei rânduri de coloane (...); de asemenea, avea un bazin ca o mare înconjurat de case, ca şi cum ar fi fost un oraş; în plus, un ogor de ţară...". Sala tronului era acoperită de o cupolă înstelată care se rotea precum bolta cerească, iar decoraţia interioară era formată din picturi asemănătoare celor din al IV-lea stil pompeian (→ fişa 18): în secolul al XVI-lea, Rafael s-a inspirat din ele pentru reprezentările sale „groteşti" din loggia Vaticanului.
- **Apolinismul**: în timp ce formele amoralismului său erau împrumutate din doctrinele bahice, Nero găsea de cuviinţă să se prezinte lumii ca un nou Apollo, inspirator al muzicienilor şi poeţilor, fondator al unei noi epoci de aur.
- **Sărbătorile** erau mijlocul principal de influenţare a opiniei: ele contribuiau la crearea legăturilor de solidaritate dintre împărat şi popor, la provocarea admiraţiei sau dezgustului publicului, sfidând valorile morale opuse noului ideal: sărbătoarea *Iuvenalia* (începând din 59), sub patronajul lui Hercule şi al zeiţei tinereţii, jocurile cincinale, imitaţie a concursurilor greceşti (60); reprezentaţii teatrale ale împăratului (63).

2. Dinastia Flavia (70-96)

1. După „anul celor patru împăraţi" (→ cronologia), Vespasian, legat al Iudeei, proclamat *imperator* în iulie 69, în Orient, şi-a făcut intrarea la Roma în toamna anului 70. Avea 60 de ani, era de origine italică şi provenea, pe linie paternă, dintr-o familie de ofiţeri de rang inferior, iar prin mama sa, dintr-o familie de personalităţi notabile. Robust, onest, fără ambiţii personale, fără geniu, dar înzestrat cu bun-simţ, a întreprins restaurarea statului augustean, asociindu-i la putere şi pe cei doi fii ai săi.

2. ***Domnia lui Vespasian şi a lui Titus (69-81)***: Principatul a fost instituţionalizat prin *Lex de imperio Vespasiani* (70), un text de circumstanţă care era destinat să reglementeze situaţia şi care se înscria în continuitate. Vespasian i-a proclamat pe fii săi moştenitori ai Principatului şi a guvernat ca stăpân absolut; a redus Senatul la 200 de familii şi l-a completat cu cavaleri, ofiţeri, notabilităţi municipale. A restaurat finanţele publice, prin centuriaţii (cadastrul de la Orange) şi a integrat bunurile familiei imperiale în domeniul public. A întărit apărarea frontierelor (→ fişa 17) împreună cu Titus, a cărui guvernare a fost de prea scurtă durată (79-81) pentru a fi semnificativă.

3. ***Domiţian (81-96)*** a fost un bun administrator, dar autoritarismul său s-a ciocnit de opoziţia senatorială, care a pus să-l asasineze în 96 şi a votat „condamnarea memoriei lui" (*damnatio memoriae*).

Indicaţii bibliografice

E. Cizek, *Néron*, Fayard, Paris, 1982.
E. Kornemann, *Tibère*, Payot, Paris, 1962.
G.Ch. Picard, *Auguste et Néron, le secret de l'Empire*, Hachette, Paris, 1962.

Rezistenţa la romanizare şi asimilarea indigenilor în timpul dinastiei Iulia-Claudia

În timpul ocupaţiei romane s-a aplicat o politică de asimilare sistematică şi metodică a populaţiei locale sedentare din provincii, dar constanţa cu care apăreau mereu zone de disidenţă a demonstrat insuficienţa pacificării. Totuşi, asimilarea reuşită a celei mai mari părţi a elitelor locale a întărit legăturile dintre Roma şi imperiul său.

1. Dominarea spaţiului provinciilor

*1. **Controlul asupra populaţiei***: începând de la Augustus, s-au reluat recensămintele pentru reactualizarea statisticilor indispensabile fiscalităţii (capitaţia şi impozitul funciar).

*2. **Controlul asupra solului***: punerea de borne şi cadastrarea* terenului pentru repertorierea resurselor. La *Camulodunum* (Colchester), în timpul lui Nero, colonia de veterani „i-a izgonit pe locuitori din casele lor, i-a deposedat de pământuri, tratându-i ca pe prizonieri sau sclavi, cu complicitatea autorităţilor militare" (Tacitus, *Anale*, XIV, 31). Delimitările teritoriului erau uneori însoţite de deplasări de populaţii ; cadastrarea nu se făcea doar în zonele destinate colonizării cu scopul de a popula un ţinut nelocuit, ci şi în teritoriile nomazilor (stepele din sudul teritoriului tunisian, sub Tiberius). Aceste operaţiuni de mare anvergură urmăreau să marcheze „pe teren" dominaţia Romei şi de aceea au şi provocat multe rebeliuni.

2. Revoltele indigenilor

1. Cronologie

17-24	Africa	**40-45**	Mauretania
21	Galliile	**52**	Iudeea
21-25	Tracia	**61**	Britannia (Boudicca)
36	Capadocia	**66**	Iudeea
40	Iudeea	**68**	Galliile

*2. **Exemplul disidenţei africane***: intensificarea ocupaţiei şi colonizării romane îi priva pe nomazi de terenurile lor de parcurs, de aceea, în timpul lui Tiberius, numidul **Tacfarinas**, din tribul musulamilor, a opus rezistenţă legiunii a III-a timp de 7 ani (Tacitus, *Anale*, II, 51 ; V, 22-25). După ce a îndeplinit stagiul militar în trupele auxiliare romane, a devenit şef al unei bande şi a organizat o armată de musulami după modelul roman, cooptându-l la cauza sa şi pe Mazippa, căpetenia maurilor. Insurecţia s-a întins de la Syrta Mică (la est) până în Mauretania (în vest). Proconsulul *M. Furius Camillus* şi *legio III Augusta* au pus capăt războiului în 17 d.Hr. Dar, din 21, Tacfarinas a reluat lupta, schimbând tactica (a adoptat practica gherilei). Proconsulul *Q. Junius Blaesus* a cerut întăriri din Pannonia, şi-a răspândit trupele în tabere fortificate, la

Nomazi şi sedentari în Africa la începutul secolului I

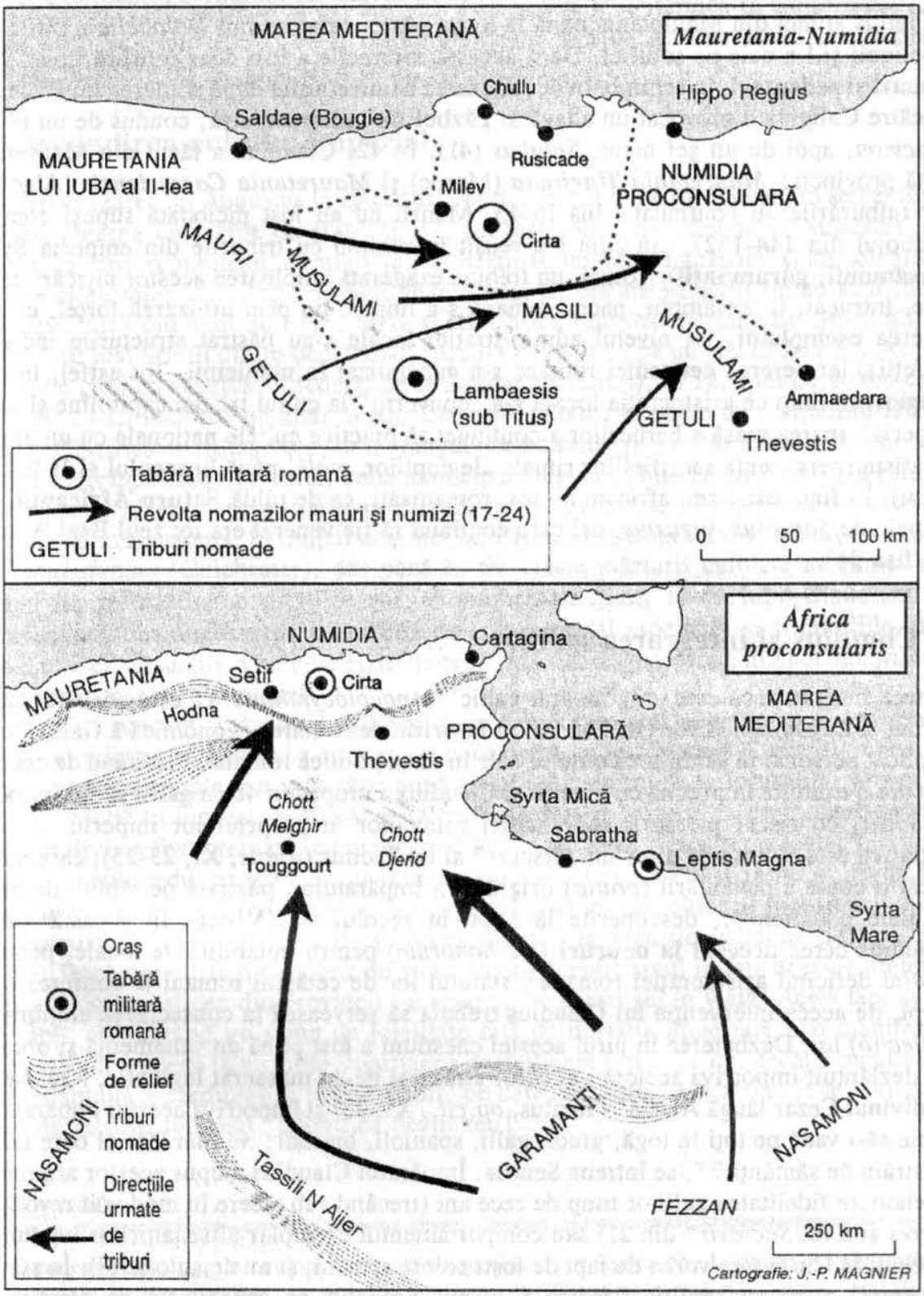

Leptis Magna (Tripolitania), *Cirta* (Constantine), dar totul a fost zadarnic: nu a reuşit să obţină nici o victorie decisivă. În 24, ca urmare a morţii lui Iuba al II-lea şi venirii la putere a tânărului Ptolemeu, maurii s-au aliat cu Tacfarinas împotriva romanilor; revolta s-a întins atunci din Mauretania până la Syrta Mare. Proconsulul *Dolabella* a pus capăt rebeliunii şi l-a ucis pe şeful ei. Dacă această insurecţie a fost doar o **luptă** tipică între **nomazi şi sedentari**, în schimb, în 40, anexarea **Mauretaniei** după uciderea lui Ptolemeu de către Caligula a provocat un adevărat **război de independenţă**, condus de un libert, *Adaemon*, apoi de un şef maur, *Salabus* (41). În 42, Claudius a făcut din Mauretania două provincii: ***Mauretania Tingitana*** (Maroc) şi ***Mauretania Caesariensis*** (Algeria), dar tulburările au continuat până în 45. Maurii nu au fost niciodată supuşi complet (războiul din 144-152), aşa cum s-a reuşit în schimb cu triburile din emporia Syrtei (**nasamonii, garamanţii**). Totuşi, nu trebuie exagerată amploarea acestor mişcări naţionale, întrucât, în ansamblu, pacea romană s-a impus, nu prin utilizarea forţei, ci prin puterea exemplului. La nivelul administraţiei locale s-au păstrat structurile indigene (sufeţii), iar cererea cetăţeniei romane s-a generalizat în municipii. Tot astfel, în plan religios, în timp ce aristocraţia locală s-a „convertit" la cultul triadei capitoline şi la cel imperial, marea masă a berberilor a continuat să practice cultele naţionale cu un anumit fanatism (persistenţa sacrificiilor rituale ale copiilor, *molk*, până în secolul al II-lea, cel puţin). În fine, când zeii africani au fost romanizaţi, ca de pildă **Saturn Africanul**, sub numele de *Saturnus Augustus*, cel care continua să fie venerat era tot zeul Baal Ammon (→ fişa 26).

3. Claudius şi integrarea gallilor

Seneca îi reproşa că este un „împărat gallic" (*Apocolocynthosis**): este adevărat că s-a născut la *Lugdunum* (Lyon) în 12 î.Hr., a favorizat dezvoltarea economică a Galliei şi s-a implicat personal în asimilarea elitelor sale în viaţa politică romană. Profitând de cenzura pe care o exercita împreună cu Vitellius, Claudius a propus în 48 ca gallii să fie introduşi în Senat, cu riscul pierderii supremaţiei romanilor în propriul lor imperiu. Această iniţiativă este cunoscută dintr-un „discurs" al lui Tacitus (*Anale*, XI, 23-25), care nu era decât o copie a cuvântării (*oratio*) originale a împăratului, păstrată pe tăbliţe de bronz (Tablele claudiene*), descoperite la Lyon în secolul al XVI-lea. În această *oratio*, Claudius cerea **accesul la onoruri** (*ius honorum*) pentru notabilităţile locale, pentru a suplini deficitul aristocraţiei romane; statutul lor de cetăţeni romani le conferea acest drept, de aceea intervenţia lui Claudius trebuia să servească la consacrarea eligibilităţii (*adlectio*) lor. Dezbaterea în jurul acestei chestiuni a fost plină de vehemenţă şi opoziţia s-a dezlănţuit împotriva acelora „ai căror strămoşi ne-au masacrat legiunile, l-au asediat pe divinul Cezar lângă Alesia" (Tacitus, *op.cit.*, XI, 23) şi împotriva acestui împărat care „voia să-i vadă pe toţi în togă, greci, galli, spanioli, bretoni; va mai lăsa el oare măcar un străin de sămânţă?", se întreba Seneca. Împăratul Claudius a opus acestor argumente înşelătoare fidelitatea gallilor timp de zece ani (trecând sub tăcere în mod voit revolta lui *Flores* şi a lui *Sacrovir** din 21) sau comportamentul exemplar al senatorilor lugdunezi, prezenţi în Curie (era vorba de fapt de foşti coloni romani, şi nu de autohtoni). În sfârşit, împăratul a evocat tradiţia istorică şi a pus accentul pe capacitatea de asimilare a romanilor începând de la Romulus: „...nu cred că trebuie să-i respingem pe cei din

provincii, cu condiţia ca ei să onoreze Senatul" (*CIL*, XIII, 1668). Claudius nu a obţinut decât un succes parţial pentru că, în perioada imediat următoare, doar heduii au putut să intre în Senat. Dar, apelând la cei din provincii pentru a se implica în administraţie, el reuşea să îi sensibilizeze şi să îi responsabilizeze faţă de activitatea de conducere a imperiului, sporindu-le, în acelaşi timp, fidelitatea.

4. Răspândirea cultului imperial

După apoteozarea lui Augustus la 19 august 14, deificarea sa de către Senat, în septembrie, a urmat crearea unui **cult de stat**: în 37, i-a fost consacrat „divinului Augustus" un templu, în forul republican, căruia i-au fost destinaţi un *flamen* augustal şi un colegiu de *sodales augustales*. Şi totuşi, primele manifestări de pietate de acest tip au avut loc în provincie. Încă din anul 30 î.Hr., Siria şi Asia Mică i-au dedicat un cult. Spaniolii din *Tarraco* au fost primii dintre occidentali care l-au cinstit ca pe un zeu în 26 î.Hr. Au fost urmaţi de galli cu sanctuarul federal de la *Lugdunum* (Lyon), în 12, apoi de ubieni care, în 9 î.Hr., i-au închinat un altar la *Ara Ubiorum* (Köln). În semn de mulţumire faţă de ubieni, Claudius a ridicat oraşul la rangul de colonie şi i-a dat numele soţiei sale (*Colonia Agrippinensis*). Acestor culte municipale li s-au adăugat manifestări ale cultului organizate la nivel de provincie: în Tarraco şi în Lusitania, la începutul domniei lui Tiberius, şi în Britannia, în timpul domniei lui Claudius, căruia i-a fost înălţat un templu la *Camulodunum* (Colchester), dar până în 69 aceste mărturii cultuale au rămas mai curând de resortul comunităţilor sau al municipalităţilor. Dacă Iulio-Claudienii au continuat politica augusteană în materie de cult imperial asociindu-şi şi familiile, doar unul dintre ei, Claudius, a beneficiat de apoteoză (deificare), parodiată în *Apocolocynthosis* ca „transformarea în dovleac".

Împăraţi precum Caligula sau Nero şi-au pus amprenta megalomaniei lor asupra instituţiei religioase: primul dintre ei s-a considerat un zeu în viaţă (Iupiter), a pus să i se construiască temple şi a vrut să-şi pună statuia în templul de la Ierusalim, provocând astfel o revoltă în Iudeea, în 40. Această tendinţă de a se înfăţişa ca un monarh oriental de drept divin a fost preluată, cu unele modificări, de către Nero, reprezentat sub forma lui Apollo citharedul pe monede, ca o încarnare a lui Helios, zeul soarelui, în Egipt şi la Roma (colosul din Casa de Aur), ca „învingător olimpic, câştigător al Jocurilor Pythice, nou Augustus, Nero Apollinicul, şi vocea divină" la jocurile isthmice de la Corint din 67. Dacă senatorii şi cavalerii nu şi-au ascuns scepticismul în faţa acestor pretenţii, populaţia Romei şi cea din provincii i-a aclamat pe aceşti zei în viaţă. Acest fapt era cu siguranţă mai curând un semn de loialitate faţă de dinastia imperială şi o manifestare colectivă a încrederii în virtuţile augusteene de unificare şi pacificare, decât o manifestare pură şi simplă a credinţei în aceste mituri pe care, de altfel, Vespasian le-a ironizat pe patul de moarte spunând: „Simt că devin zeu!".

Dicţionar

Apocolocynthosis: joc de cuvinte format din (*apotheosis* = apoteoză, deificare şi *colocynthis* = o specie de dovleac – n.t.), satiră a apoteozei lui Claudius scrisă de Seneca, dascăl, apoi consilier al lui Nero între 54 şi 61, înainte de a fi obligat de către discipolul său să se sinucidă pentru vina de a fi participat la conjuraţia lui Piso (65).

Cadastru, cadastrare: împărţirea unui teritoriu în centurii (pătrate cu latura între 706 şi 710 m) de către geometri şi militari pornind de la două axe perpendiculare, *cardo* (nord-sud) şi *decumanus* (est-vest).

Florus şi Sacrovir: în anul 21, revoltă a trevirilor, condusă de Florus, şi a heduilor conduşi de Sacrovir, ca urmare a impozitelor grele şi a datoriilor.

Tablele claudiene: document epigrafic cuprinzând 662 de cuvinte, fixat, fără îndoială, pe soclul unei statui de bronz a împăratului care împodobea probabil sanctuarul federal de la *Lugdunum*. Nu este originalul, ci o copie transcrisă în 54 d.Hr.

Indicaţii bibliografice

M. Benabou, *La Résistance africaine à la romanisation*, Maspéro, Paris, 1976.

F. Jacques, J. Scheid, *Rome et l'intégration de l'Empire, 44 av. J.-C.-260 apr. J.-C.*, I, col. „Nouvelle Clio", PUF, Paris, 1990.

Război şi pace în timpul dinastiei Flavia

1. Războiul iudaic din 66-74

1. ***De la începutul anilor 60, Iudeea*** se afla într-o permanentă stare de revoltă împotriva romanilor: la Cezareea, capitala greacă a provinciei, şi la Ierusalim, oraşul-sanctuar, aflat în stare de asediu din 66. În primăvara anului 67, **Vespasian** a fost însărcinat cu operaţiunile ofensive, la comanda a trei legiuni: la sfârşitul anului 67, el a recucerit **Galileea Superioară**, apărată, printre alţii, de **Flavius Josephus*** (Iotapata, Tiberiada, Gamala, muntele Tabor, Giskala). În 68, războiul civil din **Iudeea** a fost condus de un zelot*, Ioan din Giskala, care se sprijinea pe partidul popular şi care a ocupat Ierusalimul. În primăvara lui 68, Vespasian a renunţat la asedierea Ierusalimului, dar a izolat oraşul şi a recâştigat oraşele din nordul Iudeii, din Samaria şi Pereea. După moartea lui Nero (iunie 68) şi începutul războiului civil, Vespasian nu a întreprins nici o acţiune de anvergură, până la proclamarea sa ca împărat de către armatele din Egipt. În iulie **69**, Titus a preluat ştafeta: el a redobândit Hebronul şi câteva districte din Iudeea, pe care le recuperaseră între timp zeloţii, a primit întăriri din Siria şi Egipt, astfel încât, la sfârşitul lui 69, doar patru oraşe scăpaseră dominaţiei romane: Ierusalim, Herodium, Machaerus şi Masada.

Asedierea Ierusalimului de către Titus a fost imortalizată în decoraţia sculptată a arcului de triumf dedicat viitorului împărat în forul republican. Recucerirea oraşului, întreprinsă începând cu primăvara anului 70, se anunţa dificilă, în măsura în care, din 69, două noi facţiuni, rivale zeloţilor, conduse de Simon Bar-Giora şi, timp de câteva luni, de Eleazar împărţeau stăpânirea asupra locului şi templului din Ierusalim. Unanimitatea rezistenţei în faţa romanilor ştergea diviziunile interne, chiar dacă unii moderaţi, precum Flavius Josephus, au colaborat cu romanii şi au propovăduit zadarnic capitularea. Foametea şi epuizarea au reuşit să slăbească însă rezistenţa evreiască, iar oraşul s-a predat în faţa armatelor lui Titus, la sfârşitul lui august sau începutul lui septembrie 70. Templul a fost incendiat, oraşul distrus în întregime, 97 000 de evrei au fost vânduţi ca sclavi şi mai bine de un milion au pierit. Titus a adus la Roma trofee simbolice (candelabrul cu şapte braţe - *menorah*, trompetele de argint, cădelniţe), precum şi prizonieri importanţi ca Simon Bar-Giora.

Dacă oraşele Herodium şi Machaerus au revenit după plecarea lui Titus sub autoritatea procuratorului Palestinei (*Bassus*), în schimb fortăreaţa **Masada** a continuat să reziste până în aprilie 74; sfârşitul tragic al acestei cetăţi prezintă similitudini cu căderea Cartaginei în 146: sinuciderea colectivă a locuitorilor.

2. ***„Pacea flaviană"*** după anul 70: Palestina a devenit o provincie imperială condusă de la Cezareea - devenită *colonia Prima Flavia Augusta Caesarensis* - de un senator de rang pretorian (şi nu de un procurator). Legiunea a X-a a devenit o legiune permanentă şi a fost cantonată la Ierusalim.

2. Reorganizarea armatei

Flavius Josephus se arăta impresionat, în *Războiul iudaic*, de echipamentul armatelor romane: „Infanteristul poartă o platoşă, un coif şi câte o sabie pe părţile laterale... restul legiunii, o suliţă şi un scut lunguieţ şi, în plus, un ferăstrău, un coş, o lopată şi o secure...; astfel încât infanteristul e doar cu mai puţin încărcat decât catârii de povară. Cavalerii poartă o sabie lungă şi au în mână o suliţă, un scut lung aşezat oblic pe coasta calului...".

Evenimentele din 68-69 dovediseră ce pericol puteau să reprezinte pentru securitatea statului armatele nesupuse autorităţii imperiale. Ca militari cunoscători, Vespasian şi Titus au trecut la o **epurare a unităţilor**:

- Numărul **legiunilor** a crescut de la 25, câte existau în timpul lui Augustus, la 29; în total 150 000 de oameni.
- Au fost menţinute garnizoanele din Roma, dar **cohortele pretoriene** au fost reduse de la 16 la 9 (10 sub Domiţian), iar **cohortele urbane** au fost întărite cu încă altele două, detaşate la *Lugdunum* (Lyon) şi Cartagina (o a şasea cohortă a fost creată sub Domiţian). Nu a fost modificată organizarea generală (➔ anexa).
- **Flota** de la Misenum şi Ravenna, în ciuda acţiunii sale în timpul crizei din 68, nu a fost afectată de restructurare, dar marina provincială (din Siria şi Pont) a fost întărită.
- *Real Politik* a Flavienilor a îndepărtat în perspectivă orice nouă cucerire aventuroasă şi a focalizat atenţia asupra apărării frontierelor, de aceea toate legiunile (mai puţin cea din Tarraconensis şi cea de la Ierusalim) au fost concentrate în provinciile de la periferia imperiului. Ele au avut ca misiune instalarea unui sistem defensiv şi a unei forţe de intervenţie mai eficace decât „statele vasale", împotriva „barbarilor" care ameninţau Imperiul Roman.

3. *Limes*-ul şi securitatea frontierelor

1. În domeniul militar, termenul *limes* a fost definit de Tacitus (*Anale*, XV, 3, 4) într-un sens restrictiv în 97: o **frontieră** formată dintr-un **drum** şi **lucrările defensive** aferente; această frontieră nu se limita deci la o linie, ci era o fâşie de teren, cuprinzând o rocadă pe care erau repartizate forturile, turnurile de supraveghere şi taberele militare. Dacă drumul trecea de-a lungul unui fluviu, erau amenajate porturi pentru flota de război; dacă el traversa o zonă de deşert, oazele, cu sursele lor de apă, deveneau sectoare strategice. Această reţea defensivă putea fi întărită în interior de către alte forturi sau în exterior, graţie unei triple linii defensive: o zonă de ocupaţie militară, în teritoriul inamic, precedată de drumuri având pe margine turnuri de observaţie şi prelungită de avanposturi (schema aceasta a fost aplicată de Germanicus în teritoriul ubian).

2. Limitele geografice ale acestui sistem defensiv variau de la un sector la altul: *limes*-ul **african**, aşa cum a fost el conceput de Flavieni, cuprindea o porţiune restrânsă de teritoriu, centrată în jurul masivului muntos Aures şi având ca bază două oraşe, *Tebessa* şi *Lambaesis*. De asemenea, în **Britannia**, înaintea Antoninilor, nu exista un „zid", ci puncte de apărare dispersate, asigurând avansarea legiunilor către vest şi nord. În schimb,

Provinciile din Asia Mică

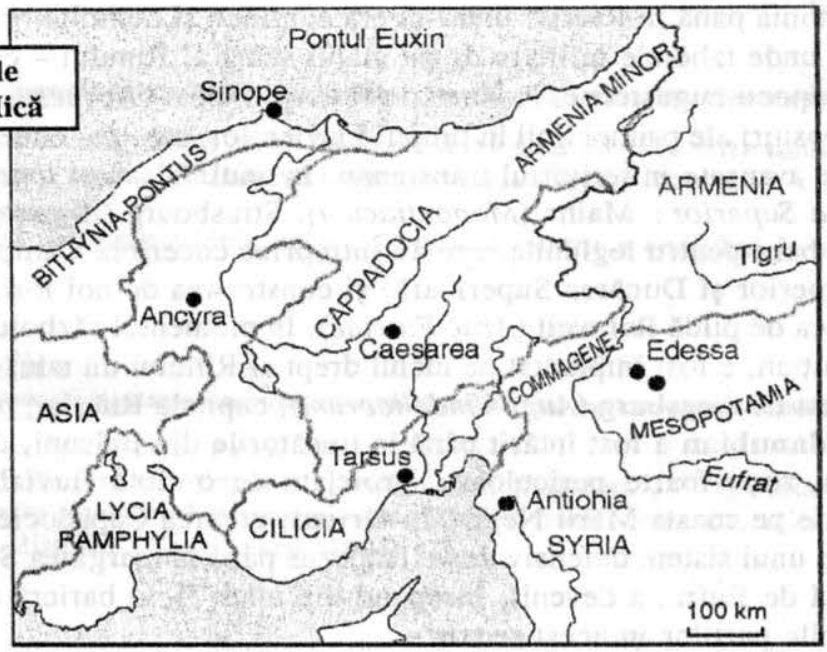

Războiul din Iudeea

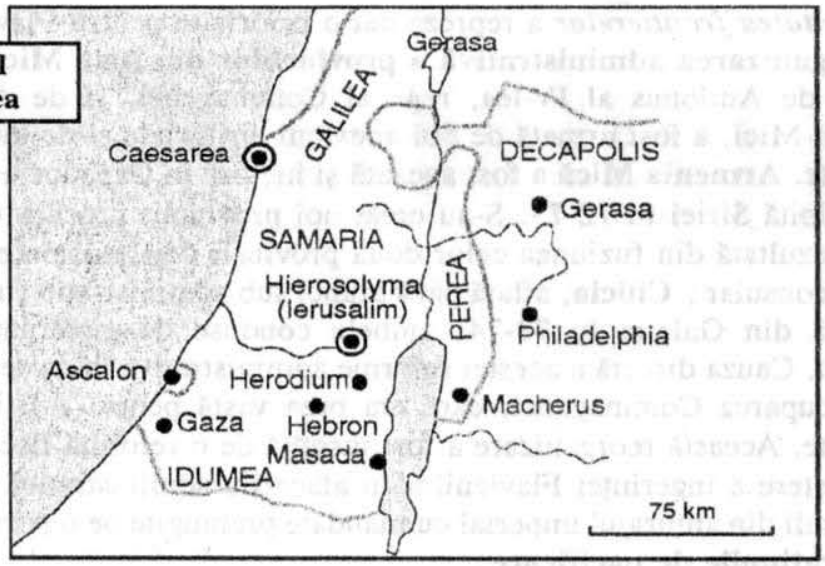

***Limes*-ul renano-danubian**

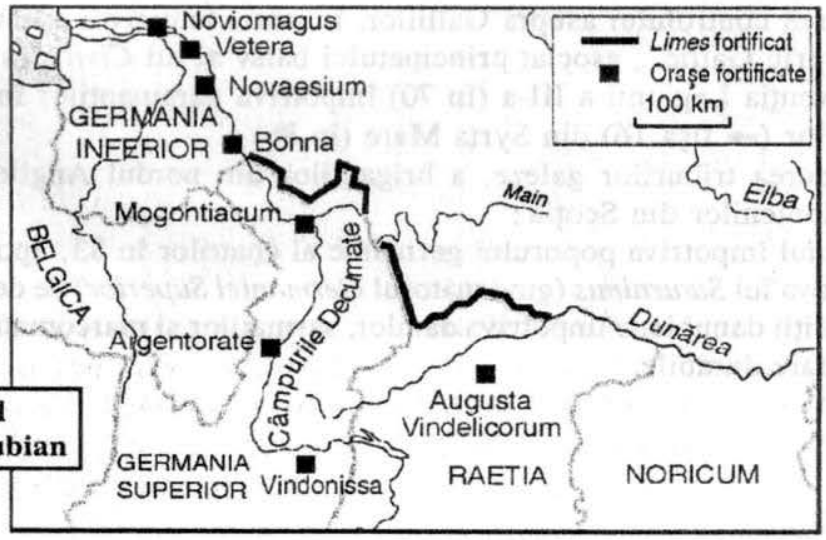

din Germania până în Raetia, *limes*-ul era continuu şi delimita trei provincii: *Germania Inferior*, unde taberele militare de pe malul stâng al Rinului - cantonate de Drussus la sfârşitul epocii augusteene, la Xanten (*Vetera*), Neuss (*Novaesium*), Bonn (*Bonna*) - au devenit posturi ale primei linii în timpul Flavienilor, care au renunţat la strategia ocupării unei zone avansate în teritoriul transrenan. În anul 73, acest *limes* a fost prelungit către *Germania Superior*: Mainz (*Mogontiacum*), Strasbourg (*Argentorate*) şi *Vindonissa* au servit ca baze pentru legiunile care au întreprins cucerirea Câmpurilor Decumate (între Rinul Superior şi Dunărea Superioară) şi construirea de noi fortăreţe pe malul drept al Rinului, ca de pildă Rottweil (*Arae Flaviae*). În momentul războiului împotriva chattilor, sub Domiţian, a fost implantat pe malul drept al Rinului un talus înclinat fortificat, care a fost legat de Augsburg (*Aug. Vindelicorum*), capitala **Raetiei**, prin drumuri strategice. **Frontul danubian** a fost întărit până la trecătorile din Balcani, dar Pannonia şi Moesia rămâneau zone foarte periculoase, protejate de o flotă fluvială, cu baza în cetăţile greceşti de pe coasta Mării Negre. În **Orient**, crearea Capadociei Mari avea să permită instalarea unui sistem defensiv de la Trapezus până la marginea Siriei; această frontieră delimitată de Eufrat a devenit, începând din anul 75, o barieră care a limitat definitiv incursiunile parţilor în acest sector.

3. Securitatea frontierelor a reprezentat o prioritate pentru Flavieni:

• **Reorganizarea administrativă a provinciilor din Asia Mică**: desfiinţarea statelor conduse de Antiohus al IV-lea, rege al Commagenei, şi de Aristobulos, suveran al Armeniei Mici, a fost urmată de noi anexiuni teritoriale şi de încorporări în provinciile învecinate. **Armenia Mică** a fost anexată şi inclusă în Capadocia în 71-72, **Commagene** a fost alipită Siriei în 72-73. S-au creat noi provincii, precum **Galatia-Capadocia**, în 73-74, rezultată din fuziunea celor două provincii deja existente, care a fost ridicată la rang proconsular; **Cilicia**, aflată până atunci sub administraţie siriană şi **Licia-Pamfilia**, desprinsă din Galatia în 73-74, ambele conduse de guvernatori imperiali de rang pretorian. Cauza directă a acestei reforme administrative în partea orientală a imperiului a fost ocuparea Commagenei, care era prea vastă pentru a fi integrată în provinciile învecinate. Această reorganizare a fost însoţită de o reformă fiscală (*fiscus Asiaticus*) şi de o creştere a ingerinţei Flavienilor în afacerile administraţiei provinciale a Senatului (proconsuli din anturajul imperial cu mandate prelungite pe o perioadă de mai mulţi ani).

• **Operaţiunile de pacificare**:

- reluarea controlului asupra Galliilor, în urma tentativei eşuate de creare a unui nou „Imperiu Gallic", asociat principatului batav al lui *Civilis* (sfârşitul anului 70);
- intervenţia Legiunii a III-a (în 70) împotriva garamanţilor în Tripolitania şi a nasamonilor (→ fişa 16) din Syrta Mare (în 86);
- supunerea triburilor galeze, a briganţilor din nordul Angliei (77-84), dar nu şi a caledonienilor din Scoţia;
- războiul împotriva poporului germanic al chattilor în 83, apoi în 88, când a avut loc tentativa lui *Saturninus* (guvernatorul *Germaniei Superior*) de detronare a lui Domiţian;
- expediţii danubiene împotriva dacilor, sarmaţilor şi marcomanilor, între 85 şi 92, fără rezultate durabile.

Dicţionar

Flavius Josephus: istoric evreu, născut în 37-38, mort după anul 93. Provenea dintr-o familie sacerdotală din Palestina; autor al *Războiului iudaic*, scrisă la sfârşitul războiului, sub influenţă romană.

Zelot: Partid al lui Iuda care propovăduia acţiunea violentă pentru a contribui la venirea lui Mesia.

Indicaţii bibliografice

Y. Le Bohec, *L'Armée romaine*, Picard, Paris, 1989.

J. Le Gall, M. Le Glay, *L'Empire romain*, col. „Peuples et civilisations", PUF, Paris, 1992.

M. Sartre, *Le Haut-Empire romain. Les provinces de Méditerranée orientale, d'Auguste aux Sévères*, col. „Points Histoire", Seuil, Paris, 1997.

Pompei, oraş înfloritor din secolul I

Municipiu din Campania ridicat de Sulla la rang de colonie (80 î.Hr.), avea 20 000 de locuitori în momentul erupţiei Vezuviului, la 24 august 79 (Pliniu cel Tânăr, *Scrisori*, VI, 16-20).

1. Centrul vieţii publice

Centrul vieţii publice se situa în *forum*: o piaţă dreptunghiulară (157 m × 33 m), înconjurată de o colonadă cu două etaje, în mijlocul căreia trecea *cardo*, prin arcul lui Tiberius (→ plan). Era interzis accesul carelor. În jurul forului erau dispuse monumente ale vieţii politice, juridice, religioase ale oraşului, precum şi o piaţă pentru negustori.

1. Curia municipală (sud), sediul adunării **decurionilor**, încadrată de biroul **duumvirilor** şi de sala **edililor** (→ fişa 20). De când au primit dreptul la cetăţenie, samniţii* şi-au păstrat autonomia internă, adoptând însă în acelaşi timp instituţii copiate după modelul Romei. În iulie, când avea loc schimbarea anuală a acestor magistraţi, începea o campanie electorală foarte animată: inscripţiile pictate pe ziduri evocă această atmosferă, întrucât candidaturile erau propuse şi susţinute chiar de către locuitori: „Votaţi pe *C. Iulius Polybius*, că face pâine bună" (Dessau, *ILS*, 6412).

2. Bazilica (sud-vest), al cărei plan trinarat semăna cu cel al „tribunalelor" din forul republican (→ fişa 11).

3. Templele

- La nord, **Capitoliul**, situat pe un plan mai înalt, hexastil, cu trei *cellae*, închinate lui Iupiter, Iuno şi Minerva, conform tipologiei consacrate.
- La vest, **templul lui Apollo**, căruia i-au fost asociaţi pentru o vreme Diana şi Mercur, apoi împăraţii.
- La est, **templul lui Vespasian**, cu un altar de marmură albă, cu statuia ce-l reprezenta pe împărat aducând libaţii şi sacrificii în cadrul cultului imperial, oficii îndeplinite în mod obişnuit de către *augustales*. Augustalii asociau acestei devoţiuni imperiale pe cea a Larilor, veneraţi într-un templu învecinat cu cel al lui Vespasian.

4. O piaţă închisă (nord-est), cu dughene orientate spre o curte interioară care cuprindea un altar al Annonei, divinitate alegorică a aprovizionării urbane. Depozitele, situate în apropierea templului lui Apollo, aprovizionau aceste prăvălii, care nu aveau monopolul tranzacţiilor, întrucât un alt târg, săptămânal, se desfăşura direct pe trotuar, sub porticul forului.

5. Edificiul Eumahiei, situat la colţul străzii Abundenţei (sectorul sud-vest), se poate să fi servit drept „bursă" a postavului. Clădirea (60 m × 40 m) fusese construită prin generozitatea preotesei Eumahia (everghezie) şi dedicată „Concordiei Augusta", se inspira dintr-o „pietas" oferită de Tiberius Liviei, în 22 d.Hr. Orgoliul acestei preotese, care a pus să i se construiască un mausoleu în aceeaşi clădire, era pe măsura rangului familiei sale (*Eumachii*) de viticultori şi meşteşugari ajunşi să deţină magistraturi locale în anul 32.

2. Viaţa la Pompei

1. ***Oamenii şi activităţile lor.*** Străzile comerciale se întindeau între strada Stabies (*cardo*) şi calea Abundenţei (*decumanus*). **Mercur**, zeul negoţului, proteja micile magazine şi era reprezentat la loc de cinste pe firmele sau tejghelele comercianţilor. **Brutarii** aveau

Forul din Pompei

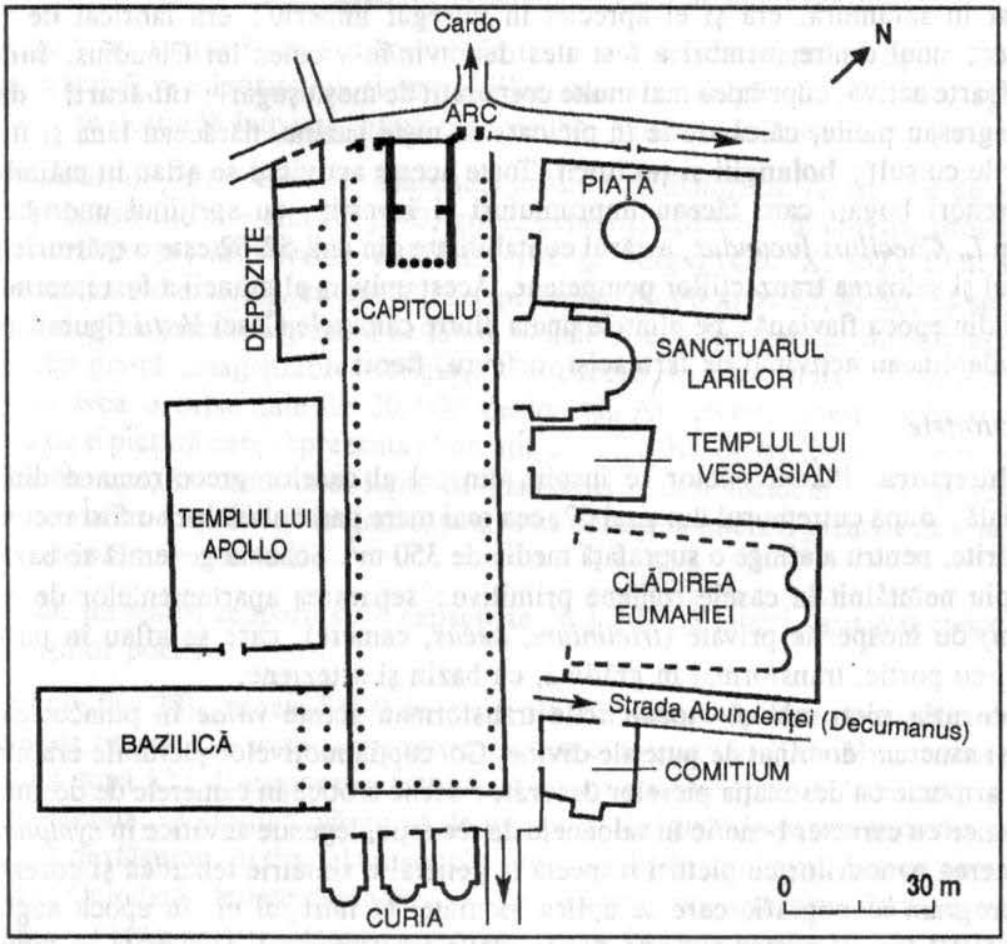

Stilurile pompeiene în pictură

Stilul I, secolul al III-lea	**80 î.Hr.**: imitarea unui zid izodom (realizat din rânduri de blocuri de aceeaşi înălţime), fără motive figurate.
Stilul II, 1	**80-60 î.Hr.**: arhitectură fictivă, compoziţie în friză, cu personaje în acelaşi timp divizate în grupuri şi asociate arhitectonic (*villa* Misterelor şi cea de la Boscoreale).
Stilul II, 2	**60-15 î.Hr.**: compoziţie mai rigidă, cu panou central şi arhitectură „en trompe-l'oeil" (casa Labirintului).
Stilul III, 1	**15 î.Hr.-40 d.Hr.**: diviziunea tripartită verticală şi orizontală a zidurilor şi a tablourilor; subiecte mitologice (casa lui Iason).
Stilul III, 2	**40-63**: miniaturizarea tablourilor, motive inspirate din natură (casa lui *M. Lucretius Fronto*).
Stilul IV, 1	**63-69**: figuri izolate în panouri mici, absenţa perspectivei (casa familiei *Vettius* şi casa Dioscurilor).
Stilul IV, 2	**69-79**: arhitectură teatrală, manierism, „impresionism" (casa *Vettii*: camera lui Ixion; casa poetului tragic).

o „întreprindere de morărit şi panificaţie" : în partea din spate a magazinului se aflau pietrele de moară (din piatră vulcanică), acţionate de un sclav sau de un măgar, şi cuptorul de pâine. Magazinul propriu-zis era aşa cum se poate vedea dintr-o pictură pompeiană care reprezintă clienţi în faţa unei tejghele garnisite cu pâine. *Thermopolia* (barurile) erau omniprezente, pentru că **vinurile** din Campania erau faimoase şi se vindeau la export încă din epoca republicană : în *Narbonensis* au fost descoperite cartuşe de amfore ştampilate cu numele *M. Porcius*. De asemenea, ***garum***, un sos de peşte macerat în saramură, era şi el apreciat în întregul imperiu ; era fabricat de familia *Umbrici* ; unul dintre membri a fost ales duumvir în vremea lui Claudius. **Industria lânii**, foarte activă, cuprindea mai multe corporaţii de meşteşugari : **tăbăcarii şi daracii**, care degresau pieile, călcându-le în picioare în nişte bazine, dărăceau lâna şi înălbeau ţesăturile cu sulf ; **boiangiii şi ţesătorii**. Toate aceste activităţi se aflau în mâinile unor antreprenori bogaţi care făceau împrumuturi şi investiţii cu sprijinul unor bancheri precum *L. Caecilius Iucundus*, a cărui contabilitate din anii 52-62 este o mărturie pentru volumul şi valoarea tranzacţiilor pompeiene. Acest univers al muncii a fost imortalizat în picturi din epoca flaviană : pe plintele uneia dintre camerele Casei *Vettii* figurau amoraşi care îndeplineau activităţi de farmacist, orfevru, fierar...

2. Locuinţele

• **Arhitectura.** Planul vilelor se inspira din cel al caselor greco-romane din epoca imperială ; după cutremurul din anul 62, cea mai mare parte a vilelor au fost reconstruite sau mărite, pentru a atinge o suprafaţă medie de 350 m^2. Schema generală se baza pe un principiu neîntâlnit la casele romane primitive : separarea apartamentelor de recepţie (*atrium*) de încăperile private (*triclinium*, *oecus*, camere), care se aflau în jurul unui peristil cu portic, transformat în grădină, cu bazin şi arteziene.

• **Decoraţia picturală şi mozaicurile** transformau aceste *villae* în pinacotecă, parc sacru şi sanctuar dominat de puterile divine. Concepţia motivelor picturale era întotdeauna în armonie cu destinaţia pieselor decorate : scene erotice în camerele de dormit, teme mitologice cu caracter benefic în saloanele de recepţie, legende acvatice în *nymphaeum*[21]. Dispunerea panourilor cu picturi respecta în general o simetrie tematică şi corespundea unui program iconografic care se aplica locuinţei în întregul ei. În epoca augusteană (stilul al III-lea, 1 pompeian) una dintre ideile fundamentale exprimate în picturi era antiteza dintre glorificarea eroismului şi izgonirea nelegiuiţilor ; această idee se alinia celor mai stricte principii morale ale regimului. Astfel, se poate vedea confruntarea dintre forţele binelui şi ale răului pe pereţii Casei lui Iason (10 d.Hr.) unde armonia forţelor universului, simbolizată de Pan şi de nimfe, se opune violenţei unei scene de răpire (a Europei de către Iupiter) şi unei lupte între Hercule şi centaurul Nessus. Într-o încăpere alăturată, erau reprezentate trei personaje care sfidaseră legea : Medeea, Fedra şi Elena. În timpul lui Nero (stilul al IV-lea, 1), exuberanţa barocă şi erotismul invadau zidurile casei *Vettii* : detaşându-se pe un fond roşu de cinabru, planau în aer cupluri înlănţuite (Bacchus/Ariadna, Perseu/Andromeda, Marte/Venus). În timpul lui Vespasian (stilul al IV-lea, 2) într-un decor iluzionist, inspirat din zidurile scenei (*frontes scenae*) erau reprezentaţi eroi precum Ixion sau Ahile, ale căror calităţi masculine erau comparabile

21. Grotă naturală sau artificială în care ţîşnea un izvor, o fântână ; sanctuar consacrat nimfelor (n.t.).

cu cele ale împăratului, reprezentat alături de Hercule şi de Teseu în bazilica de la Herculanum. Ciclurile picturii campaniene erau deci o reflectare a modelor decorative, a valorilor etice şi ideologice ale vremii.

3. „*Panem et circenses*"

Locurile de distracţie ale pompeienilor se situau în estul şi sudul oraşului.

1. *Palestra*: un spaţiu închis, mărginit de un portic, cu o suprafaţă de 15 000 m^2, destinat practicării atletismului şi exerciţiilor militare. După efortul fizic, sportivii mergeau să se destindă într-una dintre cele trei băi publice ale oraşului.

2. *Amfiteatrul*, de formă eliptică, adăpostea jocurile gladiatorilor. Acest „loc de spectacol" a fost construit între anii 75 şi 70, graţie generozităţii a doi duumviri, producători şi exportatori de vin: *M. Porcius*, deja citat, şi *C.Q. Valgus* (*CIL*, X, 852). Ei au înălţat direct pe sol un zid exterior, au pus să se sape arena (66,80 m × 35,40 m), să se ridice *podium*-ul şi să se instaleze gradeni de lemn. O mărturie posterioară atribuia construirea travеelor din piatră „magistraţilor religioşi ai suburbiei *Augustus felix*" (*CIL*, X, 855): amfiteatrul avea o capacitate de 20 000 de locuri. Arhitectura acestei clădiri a fost reprodusă de o pictură care reprezenta altercaţia din 59 d.Hr. dintre locuitorii Pompeiului şi cei din Nocera, în urma unei lupte de gladiatori. Acest incident a fost povestit de Tacitus şi s-a aflat despre el şi la Roma, pentru că Senatul a interzis jocurile de gladiatori pentru o perioadă de zece ani.

3. *Odeonul*, un teatru acoperit cu o capacitate de 1 300 de locuri, rezervat concertelor şi declamaţiilor poetice.

4. *Teatrul* (→ fişa 20), cu cele 5 000 de locuri ale sale, era unul dintre monumentele cele mai vechi ale oraşului: *cavea* şi *orchestra* au fost construite în 200 î.Hr.; scena a fost reconstruită după 62; deasupra ei a fost plasat un *frons scenae* cu nişe, trei porţi şi două coridoare laterale. În grădina mărginită de un portic şi situată în partea sudică a acestui complex, se desfăşurau, în timpul antractelor, spectacole de acrobaţie. Actorii pompeieni nu au căzut niciodată victime degradării civice, în afara unui arhimim, Paris, în vremea lui Domiţian, care a devenit amantul împărătesei şi a fost executat în 84; în schimb, lui C. *Norbanus Sorix*, actor de origine greacă, interpret de „roluri secundare", i s-a făcut onoarea de a i se înălţa o statuie în templul zeiţei Isis (*CIL*, X, 814).

Dicţionar

Samniţi: munteni din Abruzzi şi Calabria care, în 424, au pus stăpânire pe acest oraş (Pompei) populat de osci şi de greci şi pe câmpiile de coastă învecinate: aici au fost numiţi „campanieni".

Indicaţii bibliografice

R. Étienne, *La Vie quotidienne à Pompéi*, Hachette, Paris, reeditare, 1977.
F. şi F. Niccolini, *Maisons et monuments de Pompéi*, Citadelles et Mazenod, 1997.
K. Schefold, „La peinture pompéienne. Essai sur l'évolution de sa signification", în *Latomus. Revue d'Études latines*, Bruxelles, 108, 1972.

Ostia: un port comercial în Imperiul timpuriu

„Navele de transport aduc aici aceste produse din toate părţile în fiecare an în sezonul cald sau la începutul toamnei. Şi oraşul pare atunci să fie piaţa comună a întregii lumi" (Aelius Aristides, 1, 29)

1. Crearea portului

Colonia Ostia se presupune că a fost fundată în anul 335 î.Hr. (→ fişa 3); a jucat un rol foarte important ca port militar în timpul celui de-al doilea război punic, apoi ca avant-port al Romei la începuturile imperiului (→ fişa 13). Dar topografia locurilor s-a schimbat ca urmare a înnisipării estuarului Tibrului şi deplasării cursului acestuia: au fost deci create porturi noi de către împăraţii Claudius şi Traian (→ plan).

*1. **Prima amenajare*** a fost făcută de Claudius, în 55: acesta a pus să se sape „pe o porţiune vastă înconjurată de uscat, a construit în jurul ei cheiuri şi a dat drumul mării să intre înăuntru; apoi a făcut două diguri în plină mare de o parte şi de alta a bazinului. La intrarea în port a făcut o insulă pe care era un turn cu focuri...". (Suetonius, *Divinul Claudius*, XX) Farul, care se pare că era asemănător celui din Alexandria, era reprezentat pe monede şi pe mozaicurile în alb şi negru din piaţa corporaţiilor. Dar acest bazin nu era apărat în faţa furtunilor care, după Tacitus (*Anale*, XV, 181), ar fi distrus 200 de nave şi în plus era insuficient pentru un trafic de 1 200 de intrări pe an.

De aceea, **în 113, Traian** a ordonat construirea unui alt bazin hexagonal, cu o suprafaţă de 32 de hectare; acesta era separat de cel al lui Claudius, care a devenit un avant-port, printr-un dig de 160 m lungime, care forma un şenal ce făcea legătura pe de o parte cu noul complex portuar şi pe de altă parte cu un canal, *fossa Traiana*, care comunica cu Tibrul.

*2. **Activitatea portuară***: două mozaicuri din piaţa corporaţiilor prezintă o imagine destul de precisă în privinţa **flotei comerciale** şi a **descărcării navelor**. Pe unul dintre ele, două nave de tonaj greu, cu catargul ridicat şi pânzele umflate abordează în portul Ostiei; încă din epoca lui Claudius, şi apoi în timpul lui Hadrian, statul a luat măsuri stimulative în favoarea armatorilor (*navicularii*) care construiau nave cu o capacitate de 31 până la 155 de tonouri. Navigaţia se efectua în convoi, cum pare să reiasă din acest mozaic, ceea ce este confirmat şi de scrisoarea adresată de un navigator egiptean fratelui său: „...am ajuns la ţărm în ziua de 6 a lunii Epeih (august), am descărcat în ziua de 18 a aceleiaşi luni. Am urcat la Roma în 25 şi oraşul ne-a primit bine, aşa cum a vrut Dumnezeu. Din acea zi ne aşteptăm autorizaţia de ieşire, astfel încât, până acum, nici una dintre navele venite cu grâu nu a putut pleca înapoi..." (papirus, *BGU*, nr. 27). Pe un alt mozaic (→ p. 99), se poate vedea o scenă care reprezintă descărcarea amforelor de către un hamal (*saccarius*) cu povara pe umeri care traversează un pod făcut din nave dispuse perpendicular pe chei. În port, căpitanul (*gubernator*) supraveghea nava în timp ce ***nauclerus***, reprezentantul armatorului, urmărea încărcătura şi comercializarea ei.

Schema portului din Ostia

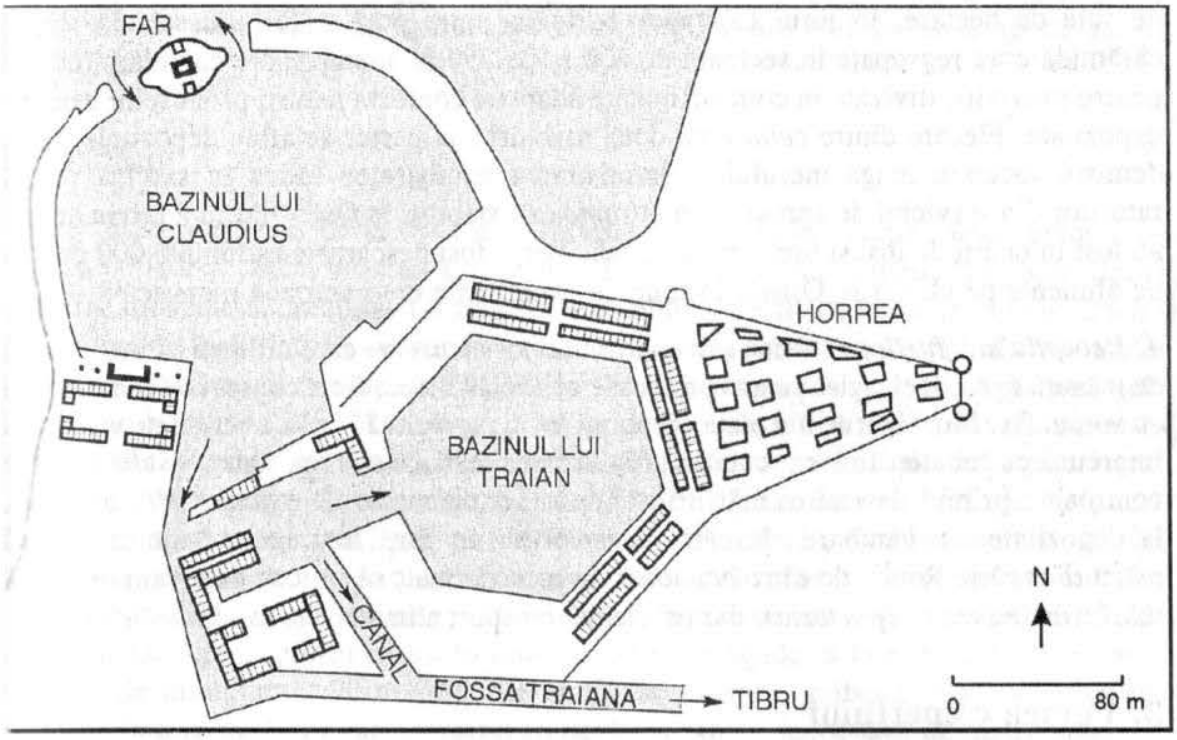

Operaţia de transbordare
(Mozaic din Piaţa Corporaţiilor)

3. Fiind un ***centru de tranzit***, la Ostia existau multe **antrepozite** (*horrea*), întinzându-se pe sute de hectare, în jurul bazinelor portuare, între port şi for. Aceste clădiri din cărămidă erau regrupate în sectoare de 300 m pe 250 m şi amenajate cu *cellae* (cămări pentru provizii), divizate în compartimente adaptate conform naturii produselor agricole depozitate. Fiecare dintre *cella* avea două niveluri: la parter se aflau depozitele, iar la demisol locuinţa magazinerului. Administrarea hambarelor cădea în sarcina procuratorilor din serviciul de aprovizionare (*annona*), stabiliţi la Ostia, iar mai târziu aceştia au fost înlocuiţi de însuşi prefectul annonei. Vor fi fost descărcate astfel 800 000 de tone de alimente pe cheiurile Ostiei, în timp ce exporturile erau aproape inexistente.

4. ***Recepţia mărfurilor*** se făcea sub controlul unor *mensores* care utilizau ca instrumente de măsură obrocul şi rigla, pentru produsele solide, lichidele fiind conservate în recipiente cu volum fix. Mozaicurile din piaţa corporaţiilor îi reprezintă în plină activitate verificând împreună cu subalternii lor greutatea grâului sau a măslinelor importate ; se efectuau trei controale : primul, la sosirea mărfurilor în port, era făcut de către *nauticarii* ; al doilea, la depozitarea în hambare, de către *acceptores* ; în fine, al treilea, înaintea plecării mărfurilor către Roma, de către *adiutores*. În mod normal, se aplicau **taxe vamale** pentru mărfurile importate (*portoria*), dar navele de transport alimentar erau scutite de plata lor.

2. Lumea comerţului

1. Adevăratul centru al oraşului Ostia era ***piaţa corporaţiilor*** (107 m × 78 m), înconjurată de un portic cu patru laturi şi două rânduri de coloane din cărămidă, spre care dădeau cele 60 de birouri ale agenţiilor comerciale. Pavajele cu **mozaic** în alb şi negru (sfârşitul secolului I – secolul al II-lea) aveau rolul de firmă, cu motive emblematice pentru natura exporturilor şi a activităţilor comerciale. Se puteau întâlni măsurători de grâne originari din Africa, Sicilia sau Egipt, companii de armatori şi de transportori din *Narbo*, *Carralis* (Cagliari) şi Africa : portul sahelian[22] de la Gummi era sugerat într-un mozaic printr-un obroc având de o parte şi de alta câte o ramură de măslin, iar cel de la *Syllecthum* prin două nave cu pânze, menţionate mai sus, situate de o parte şi de alta a farului : o urare de bună navigare M. F. (*M[ultum] F[elicitas]*) îi acompania pe călători, în timp ce doi delfini, ţinând în dinţi tentaculele unei caracatiţe, sugerau că navele transportau *garum*. Se puteau întâlni de asemenea fabricanţi de cârlige şi de corzi, tăbăcari, importatori de animale sălbatice destinate jocurilor din amfiteatru, importatori de elefanţi (pentru fildeş) originari din *Sabratha* (Tripolitania).

2. ***Mediile negustoreşti*** evoluaseră faţă de epoca republicană : antreprenorii de transport se constituiseră în **societăţi comerciale** (*societates*), cu durată determinată şi limitate în general la două persoane : *navicularius* (armatorul) şi exploatantul. *Corpora* erau asimilabile **societăţilor pe acţiuni** din zilele noastre, cu membri onorifici şi membri activi, cu dividende proporţionale cu beneficiile. **Marii negustori** (*negotiatores*) nu mai erau doar nişte oameni de afaceri : începând din vremea lui Tiberius, activităţile lor financiare erau strict controlate, iar activităţile lor se specializaseră.

22. *Sahel*, cuvânt arab însemnând „margine, litoral". În Africa de Nord desemnează colinele de pe litoral care mărginesc câmpiile interioare (n.t.).

În centrul pieţei corporaţiilor în apropierea teatrului se înălţa templul zeiţei Ceres, înconjurat de statui ridicate în onoarea notabilităţilor oraşului de către aceste medii comerciale.

3. *Insulae*

Arhitectura privată din Ostia era foarte diferită de cea de la Pompei, unde predomina casa cu peristil şi cu cel mult un singur etaj. La Ostia, din cauza densităţii populaţiei şi a diversităţii sociale, predomina *insula* sau ansamblul colectiv de locuinţe: era un imobil cu locuinţe de închiriat, cu acoperiş sau terasă deasupra, care era compus din mai multe corpuri de clădire, cu o înălţime de până la 16 m şi trei sau patru etaje. Apartamentele sau camerele în care accesul se făcea prin coridoare erau separate de scări din travertin sau cărămizi aşezate sub formă de boltă, cu paliere, sau, uneori, de scări exterioare. Parterul putea fi ocupat de magazine, cu sau fără portic. Lumina venea prin faţadele care dădeau ori spre stradă, ori spre curţile interioare. Ferestrele, uneori cu două sau trei deschideri, aveau geamuri de mică şi obloane. Balcoanele erau din lemn, prinse în bârne încastrate în zidărie sau sprijinite pe bolţi cu arc în plin centru, susţinute de console de travertin. Din cauza prezenţei lor în linie continuă pe faţade, a fost impusă o lărgime a străzilor de minimum 2,90 m. Zidurile erau din cărămizi, galbene, roşii sau maronii, îmbinate în alternanţă cu tuf, travertin (reticulat*) sau cu incrustaţii de piatră ponce.

Construirea de *insulae* a început în secolul I î.Hr.; s-ar părea că a fost o creaţie originală care răspundea necesităţii unei estetici funcţionale, apropiată de sistemul modern de urbanism, destinată unei populaţii cu o densitate considerabilă. La Roma, concentrarea locuinţelor era probabil şi mai mare decât cea de la Ostia, din moment ce statisticile care fac referire la secolul al IV-lea au avansat cifra de 45 000 de *insulae* pentru 1 800 de *domus*. La Ostia, aceste *insulae* din Imperiul timpuriu se prezentau adesea sub forma unor blocuri (grupuri de case cu mai multe etaje) rezidenţiale, cu grădini amenajate şi dotate cu servicii comune la parter.

În aceste imobile, utilităţile (apa, încălzirea) erau minime, de aceea cea mai mare parte a zilei unui om simplu se desfăşura în *tabernae*, la sediile corporaţiilor şi în locurile publice: *fora**, terme*, teatru. Teatrul, după restaurarea sa de către Commodus, avea o capacitate de 4 000 de locuri. Desigur, existau de asemenea şi case luxoase, de tipul celei a lui *Apuleius*, din secolul II d.Hr., situată în apropierea pieţei corporaţiilor. *Decumanus* reprezenta artera principală a oraşului, pe care îl traversa de la est către vest înainte de a se îndrepta către mare; cu o lungime de 1 500 m şi o lăţime de 10 m, prezenta o frumoasă porţiune de drum pavat, în maniera căii *Ostiensis*, în prelungirea căreia se afla.

Dicţionar

Forum: lucrările de amenajare a pieţei cu monumente au fost începute în timpul lui Augustus şi încheiate în vremea lui Hadrian: Capitoliul, situat pe un plan mai înalt, curia, bazilica.

Mozaic: pavajele bicolore de la Ostia erau realizate după tehnica numită *opus tessellatum*[23]: alinierea de cuburi mici de piatră (cu latura de aproximativ 1 cm), reprezentând motive stilizate;

23. *Tessella, -ae*, cub mic folosit pentru mozaicuri (n.t.).

acest procedeu a fost adoptat de atelierele italiene în secolul I d.Hr. *Opus vermiculatum*[24] „picturi din piatră", policrome, imitând picturile elenistice, a fost abandonat la sfârşitul Republicii: cioburile de piatră aveau doar câţiva milimetri, ceea ce implica foarte multă migală. *Opus sectile*[25], lucrare de marchetărie care utiliza plăci de marmură de culori diferite a fost utilizat la Ostia în decorarea câtorva edificii.

Reticulat[26]: tehnică de construcţie utilizată în paramentul exterior al zidurilor din ciment; consta în dispunerea de blocuri mici de piatră în diagonală, în reţea, imitând ochiurile unei plase adesea inserţiile de piatră alternau cu cele de cărămizi (*opus mixtum*).

Terme: în Ostia existau mai multe terme, publice sau private (termele din for, termele lui Neptun, termele celor Şapte Înţelepţi), datând din secolul al II-lea.

Indicaţii bibliografice

G.Ch. Picard; J. Rougé, *Textes et documents relatifs à la vie économique et sociale dans l'Empire romain, 31 av. J.-C.*, col. „Regards sur l'Histoire", SEDES, Paris, 1969.

Ph. Bruneau, *La Mosaique antique*, col. „Lectures en Sorbonne", Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, Paris, 1987.

24. *Vermiculus, -i*, viermişor; *vermiculatus* (adj.), în formă de vierme; în mozaic, marchetat, lucrat ca un mozaic (n.t.).
25. *Sectilis* (adj.), tăiat; uşor de tăiat (n.t.).
26. *Reticulum, -i*, plasă cu ochiuri, reţea. *Reticulatus* (adj.), în formă de reţea (n.t.).

Elitele municipale în epoca Imperiului timpuriu

Această categorie socială, care a cunoscut o înflorire începând cu domnia Flavienilor până în secolul al III-lea, a jucat un rol esenţial în răspândirea romanizării şi a servit ca intermediar între oraşe şi reprezentanţii puterii centrale.

1. Originea socială a cetăţenilor

1. *Varietatea mediilor*: analizând *cognomina* şi triburile, se pot distinge mai multe medii distincte. **Indigenii**, care şi-au romanizat numele o dată cu obţinerea cetăţeniei, ca de pildă acel flamen perpetuu din secolul al II-lea de la Dougga (*Thugga*, Africa), M. *Pacuvius Felix*, a cărui fiică purta numele *Nahania Victoria*, trădând originile sale numide. Alţii sunt **liberţi**, care au trecut direct de la sclavie la statutul burghez şi s-au integrat, în generaţia următoare, în rândurile notabililor municipali: *C. Iulius Felix Arunculeianus*, edil din *Althiburos* (Africa). Unii sunt **italici**, descendenţi ai celor colonizaţi de Marius, Cezar sau Augustus (de exemplu, *orfii*, neam originar din Umbria, ai căror nume este întâlnit la Maktar (*Mactaris*) printre duumvirii din secolul al II-lea) sau descendenţi ai veteranilor. Lipsa de prejudecăţi şi absenţa discriminării etnice la romani a permis o integrare rapidă a acestor comunităţi diferite: singurul criteriu de definire a unui burghez era averea, bogăţia.

2. *Bazele acestei bogăţii*: **negoţul** le permite orăşenilor să adune o avere mobiliară. Un exemplu: *M. Inthatius Vitalis*, negustor de vinuri care a trăit la *Lugdunum* (Lyon) în a doua jumătate a secolului al II-lea, a devenit duumvir *quinquennalis* şi, după propria-i mărturie, „patron al cavalerilor romani *seviri*" (➔ fişa 30). Dar majoritatea orăşenilor realizau venituri din proprietăţile funciare, pe care nu le ocupau, ci le exploatau prin intendenţii lor care conduceau o mână de lucru servilă: este cazul notabililor din *Burdigala* (Bordeaux), proprietari de *fundi* viticole în valea Garone (Médoc, Entre-deux-mers) în primele trei secole. De asemenea, în Africa, în secolul al II-lea, scriitorul Apuleius, pe jumătate numid, pe jumătate getul, fiul unui bogat membru al aristocraţiei municipale, el însuşi decurion din Madaura, mărturiseşte în *Apologia* sa (17, 24; 43) că poseda 400 de sclavi, dintre care majoritatea erau detaşaţi la proprietatea de la ţară a soţiei sale, *F. Pudentilla*. În Africa, principala sursă de bogăţie rămânea cultivarea grâului pentru aprovizionarea Romei: preţul cerealelor fiind relativ ridicat (10% din capitalul investit), lucrătorii agricoli, precum „cultivatorul" din *Mactaris* au beneficiat de o plată bună care le-a permis să ajungă şefi de lucrări.

2. Ascensiunea socială

1. *Funcţiile municipale*: **municipiile** nu beneficiau decât de **dreptul latin**, spre deosebire de colonii, care beneficiau de cetăţenie. Începând din vremea lui Augustus, împăraţii s-au străduit să adapteze *lex Iulia municipalis* din 45 (➔ fişa 11) la provincii, păstrând în acelaşi timp autonomia guvernului local printr-o „constituţie" prin care elitele erau

naturalizate. Astfel, Domiţian a acordat, în 82-84, o constituţie municipală pentru locuitorii din **Salpensa** (*Baetica*) prin care magistraţilor municipali şi familiilor lor li se acorda **cetăţenia romană** la ieşirea din funcţii. Această măsură avea ca scop atragerea candidaturilor pentru funcţiile de quattorviri : doi **edili** (drumuri publice, pieţe, jocuri), ***quaestori*** (finanţe), **duumviri** (*iure dicundo*), ***quinquennales*** (**cenzori**) aleşi o dată la cinci ani. Toate aceste funcţii municipale şi instituţiile pe care le reprezentau erau asemănătoare celor de la Roma, cu o singură diferenţă : în timp ce locuitorii erau obligaţi să plătească impozite pe bunurile funciare, colonii erau scutiţi de ele. Alegerea şi îndatoririle magistraţilor municipali au fost codificate tot în vremea lui Domiţian prin „constituţia" unui oraş vecin, **Malaca**. Acest port, specializat în industria peştelui sărat şi a *garum*-ului, întâmpina dificultăţi în recrutarea magistraţilor. Pentru remedierea lor, cancelaria imperială a introdus practica numirii (*nominatio*) de către preşedintele comiţiilor, a reamintit condiţiile de acces la aceste funcţii (anualitate, vârsta minimă de 25 de ani pentru duumviri, interdicţia de a fi reales timp de 5 ani, *ingenuitas**) şi condiţiile votării (comiţii prezidate de duumvirul cel mai vârstnic ; populaţia împărţită în curii). În cazul în care magistratura de duumvir devenea vacantă, Senatul local numea un **prefect** locţiitor. **Adunarea decurionilor**, sau consiliul municipal, era o adunare de 100 de membri aleşi pe viaţă compusă din foşti magistraţi ieşiţi din funcţie, recrutaţi prin cooptare ; ei controlau serviciile municipale (lucrările edilitare, cultul imperial, votarea decretelor onorifice).

2. Ascensiunea în ordinele superioare ale statului : accesul categoriei decurionale în **ordinul ecvestru** depindea de gradul de romanizare al provinciei. Recrutarea se făcea prin *adlectio* imperială a celor mai competenţi şi mai bogaţi sau pe calea carierei militare : la *Gades* (Cádiz), în Spania, ar fi existat, după Strabon (*Geografia*, 3, 5), 500 de cavaleri ; în Africa, în vremea lui Hadrian, mai multe mii. Introducerea provincialilor în Senat a luat amploare după aplicarea măsurilor lui Claudius ; astfel, după unele statistici, senatorii de origine provincială ar fi trecut de la 17 la 24% din totalul senatorilor între Vespasian şi Domiţian şi de la 32,4 la 44,7% între Traian şi Commodus. Printre aceştia, este remarcabilă creşterea excepţională a procentului africanilor (de la 5,8 la 31,4%) şi ascensiunea orientalilor începând cu secolul al II-lea.

3. Funcţiile religioase. **Flaminatul** : corp sacerdotal consacrat cultului lui Augustus şi al Romei ; preotul, ales dintre notabilii oraşului, a devenit personajul cel mai prestigios. Cei mai remarcabili dintre ei au fost aleşi să servească acest cult la nivel de provincie : în vremea lui Vespasian, a fost ales ca flamen al cultului provincial din Narbo *G. Trebellius Rufus*, notabil originar din Toulouse, după ce şi-a încheiat mandatul municipal. Colegiul de ***seviri augustales***, care era exclus, din cauza originilor sale de la rangul decurionilor, s-ar părea că a jucat în schimb un rol important în promovarea libertăţilor : cultul imperial, care era în sarcina lor, le permitea să-şi manifeste zelul şi coeziunea cu decurionii.

3. Contribuţii, everghetism

În timp ce funcţiile municipale erau gratuite, o dată cu alegerea pentru magistraturi sau funcţii sacerdotale li se impuneau candidaţilor unele taxe.

Documente: Everghetismul în Africa

Dedicaţii:

Althiburos (Tunisia): *C. Iulius Felix Aurunculeianus*, fiul lui *Quintus*, edil; cu ocazia dobândirii acestei demnităţi, a înălţat şi dedicat o statuie a lui Marsyas pe care o evaluase la 2 400 de sesterţi şi a trebuit să adauge un supliment la suma legală; el a fost primul (din oraşul său) care a oferit jocuri.

Cuicul - Djémila (Algeria): *L. Cosinius Primus*, fiul lui *Lucius*, din tribul *Arnensis*, flamen perpetuu, a construit o piaţă publică pe care, în semn de recunoştinţă a faptului că i s-a acordat flaminatul perpetuu, o estimase la 30 000 de sesterţi, suma fiind mai apoi suplimentată cu mult de către el.

Cuicul: Lui Mercur preamăritul. *C. Cassius Fortunatus*, fiul lui *Caius*, din tribul *Quirina*, *quaestor*, edil, duumvir, prefect locţiitor al duumvirului, augur, a oferit oraşului, cu ocazia dobândirii demnităţii de duumvir, faţă de suma legală de 4 000 de sesterţi, deşi promisese doar 2 000, şi alţi 3 000 de sesterţi în plus. El a înălţat şi a dedicat acest monument, prin decretul decurionilor.

Dougga (Tunisia): *P. Marcius Quadratus*, fiul lui *Quintus*, din tribul *Arnensis*, flamen al divinului Augustus, pontif în *Colonia Iulia Karthago*, numit în cele cinci decurii de juraţi de către Antoninus Pius, a construit din averea sa, pentru patrie, cu ocazia dobândirii demnităţii de flamen perpetuu, un teatru înălţat din temelii, cu bazilici, portic, *xystus*, scenă cu cortine şi o ornamentaţie completă şi, cu ocazia inaugurării, a oferit reprezentaţii scenice, distribuiri de alimente, un ospăţ şi jocuri gymnice.

Planul teatrului din Dougga 168-169 d.Hr.

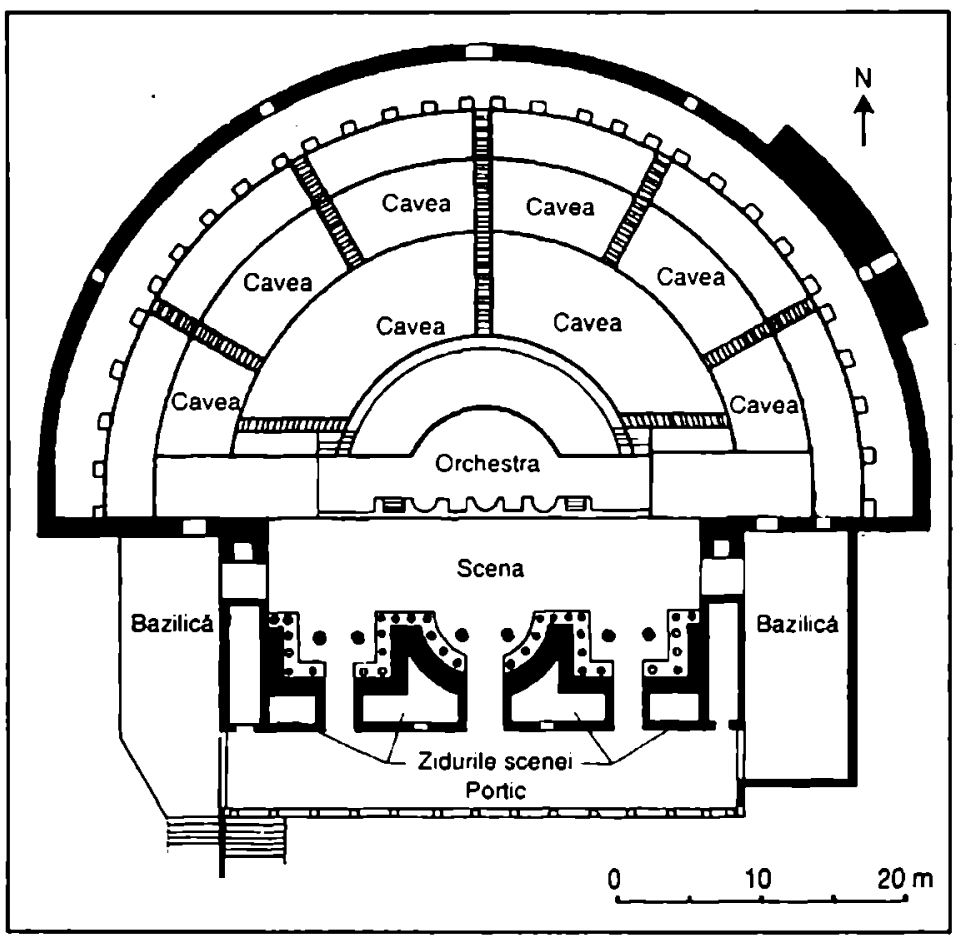

*1. **Contribuţii***: printr-un tarif local, era fixată o contribuţie financiară minimă şi obligatorie. Aceasta varia între 2 000 şi 10 000 de sesterţi, în funcţie de importanţa funcţiei, şi constituia suma legală (*summa honoraria*). Dar aproape în toate cazurile se obişnuia să se lase la aprecierea candidatului o contribuţie suplimentară (*pollicitatio*). astfel, *C. Cassius Fortunatus*, originar din *Cuicul* (Djemila, Algeria) a plătit când a fost ales duumvir, „în plus faţă de suma cuvenită de 4 000 de sesterţi, o *pollicitatio* de 2 000. la care a adăugat suma de 3 000 de sesterţi". „Suma adăugată" se putea exprima prin daruri în natură (*munera*) ca, de exemplu, „reprezentaţii scenice, distribuiri de alimente. ospeţe şi jocuri gymnice", oferite de *P. Marcius Quadratus*, cu ocazia ridicării sale la rangul de flamen perpetuu (*Thugga* - Dougga*, în Tunisia).

*2. **Everghetismul***: construirea de monumente municipale era o altă formă de manifestare a generozităţii candidaţilor; prestigiul acestor donaţii avea efect asupra întregii familii şi a descendenţilor, însărcinaţi cu întreţinerea edificiilor după moartea donatorului. Natura ctitoriilor era proporţională cu importanţa funcţiei şi cu averea notabililor donatori: *C. Iulius Felix Aurunculeianus*, deja menţionat, s-a mulţumit, cu ocazia alegerii sale ca edil, să ofere oraşului său, *Althiburos* (Tunisia), o statuie a lui Marsyas*. Din repertoriul urban făceau parte de asemenea statuile reprezentându-l pe Mercur. Funcţiile de duumvir şi flamen implicau donaţii de monumente prestigioase: terme, teatru, piaţă publică. La Djemila, *L. Cosinius Primus* „a pus să se construiască, drept mulţumire pentru că a fost onorat cu funcţia de flamen perpetuu, o piaţă pe care o evaluase la 30 000 de sesterţi, sumă pe care mai apoi a suplimentat-o". Arheologia a permis ca acest monument să fie localizat: dimensiunile sale erau de 28 m × 22 m şi era situat pe una dintre laturile forului; pe cele patru laturi ale sale, piaţa cuprindea 18 magazine care dădeau spre un portic pe a cărui arhitravă era înscris numele donatorului. La Dougga, *P. Marcius Quadratus* nu s-a mulţumit, cu ocazia flaminatului său, să ofere doar contribuţii în natură, ci „a construit pe cheltuiala sa... un teatru* înălţat din temelii, cu bazilici*, un portic, *xystus**, scenă cu cortine şi o ornamentaţie completă". Acest loc de desfăşurare a spectacolelor, în valoare de aproximativ 40 000 de sesterţi, a fost înălţat în 168-169, un an după ridicarea Capitoliului din Dougga, al cărui donator era acelaşi personaj; teatrul, de dimensiuni medii (63 × 50 m), avea o capacitate de 3 500 de spectatori şi a găzduit mai curând conferinţe, lecturi, spectacole de pantomimă decât piese din repertoriul clasic, a căror limbă era inaccesibilă publicului.

Dicţionar

Bazilică: în acest caz este vorba despre sălile laterale ale scenei destinate primirii spectatorilor.

Dougga: oraş din Tunisia situat pe o axă foarte importantă a Căii Proconsulare: drumul de la Cartagina la Tevestis. Construit pe coasta unei coline, dominând uedul Khalled; fost târg numid, a devenit un oraş monumental în secolul al II-lea, graţie everghetismului notabililor săi. Pe frontonul Capitoliului figura apoteoza lui Antoninus, ridicat la cer de către o acvilă.

Ingenuitas: statut al persoanelor având ca părinţi oameni liberi, spre deosebire de cei născuţi din părinţi sclavi eliberaţi.

Marsyas: silen frigian jupuit de viu de către Apollo pentru că a vrut să rivalizeze cu el într-un concurs de muzică. În epoca romană era reprezentat cu un burduf; în provincii a devenit o figură alegorică a libertăţii.

Teatru : în epoca romană avea un plan standard : *cavea*, rezervată spectatorilor, săpată în coasta dealului sau direct în pământ, avea un zid de susţinere. *Orchestra*, spaţiul semicircular dintre public şi scenă rezervat senatorilor şi vestalelor ; corul a dispărut, spre deosebire de teatrul grec. *Frons scenae*, zidul scenei, imita faţada unui palat, cu o poartă pe faţadă şi alte două porţi laterale, care simbolizau convenţional oraşul şi ţara. Înălţimea scenei era mai mică decât în epoca greacă ; actorii erau mai numeroşi ; în spatele scenei era o cortină care se cobora la începutul spectacolului şi se ridica la sfârşit.

Xystus : spaţiu semicircular destinat jocurilor gymnice.

Indicaţii bibliografice

M. Clavel, P. Lévêque, *Villes et structures urbaines dans l'Occident romain*, col. „U²", A. Colin, Paris, 1971.

J. Gagé, *Les Classes sociales dans l'Empire romain*, Payot, Paris, 1964.

Împăraţii romani din secolul al II-lea

Se poate afirma că secolul al II-lea a început de fapt la 18 septembrie 96, data ajungerii la conducere a lui Nerva, şi s-a încheiat la 31 decembrie 192, la moartea lui Commodus.

1. Personajele

1. Nerva (96-98): „întoarcerea la tradiţia republicană"

Înrudit cu dinastia Iulia-Claudia pe linie maternă, Nerva a fost ales de Senat pentru a şterge amintirea lui Domiţian, dar şi datorită vârstei sale, de 65 de ani, şi faptului că nu avea moştenitori. El a revenit la valorile republicane, a acordat din nou puteri senatorilor şi i-a nemulţumit pe militari, fapt pentru care a trebuit să adopte ca succesor un general din armata de pe Rin spre a evita războiul civil.

2. Traian (98-117): „un militar liberal"

Descendent al colonilor instalaţi în *Italica* (Spania), Traian a inaugurat seria dinaştilor de origine provincială, a căror domnie a continuat până dincolo de secolul al II-lea. Întruchipa fundamentul militar al puterii ; s-a remarcat prin războaie, anexiuni teritoriale (Dacia, ţinutul parţilor). Arcul de la Benevent* celebra virtuţile militare ale împăratului, reprezentat în timpul încoronării de către zeiţa Victoria, dar prezenţa lui Marte, în apropierea reprezentării personificate a Italiei, care ţinea coarnele plugului, evoca şi măsurile liberale luate în favoarea dezvoltării agriculturii. Pe acelaşi monument, prezenţa capilor de familie şi a copiilor lor veniţi să-i mulţumească lui Traian pentru politica sa de acordare a alocaţiilor familiale şi cea şcolară amintea reformele liberale ale acestui *Optimus Princeps*.

3. Hadrian (117-138): „micul grec"

Originar din acelaşi oraş, văr cu Traian cu a cărui nepoată, Sabina, se căsătorise, Hadrian a fost adoptat de predecesorul său cu patru zile înaintea morţii acestuia. Totuşi venirea sa la conducerea imperiului a marcat o ruptură cu domnia precedentă : acest intelectual filoelen a renunţat la expansiunea militară, adoptând calea diplomatică. A vizitat provinciile imperiului, a remarcat şi a pus în valoare cultura şi religiile indigene, s-a iniţiat el însuşi în spiritualitatea şi în cultele religioase greceşti sau orientale şi a reprodus în palatul său de la Tivoli şi la Roma monumentele reprezentative ale acestei arte provinciale. Pe plan administrativ, a fost înainte de orice un legislator, având o dublă preocupare : a romanităţii şi a universalităţii imperiale. De aceea nu a luat nici o iniţiativă susceptibilă să pună în cauză pacea şi armonia imperiului. A reglementat problema succesiunii într-un mod mai puţin obişnuit : neavând moştenitori legitimi, l-a ales într-o primă fază ca succesor pe consulul eponim, *L. Aelius Cesar*, apoi, după moartea acestuia, l-a adoptat pe nepotul său prin alianţă, **Antoninus**, impunându-i să-l adopte, la rândul său, pe fiul lui *Aelius Cesar*, **L. Verus**, în vârstă de 7 ani, şi pe un tânăr de 17 ani, *Anius Verus*, viitorul **Marcus Aurelius**, ale cărui legături de rudenie cu precedentul rămâneau plauzibile, dar nedovedite.

Documente epigrafice

Roma, dedicaţie de pe columna lui Traian (mai 113)

„Senatul şi poporul roman, împăratului *Caesar Nerva Traianus Augustus*, fiul divinului Nerva, consul pentru a şasea oară, *Gemanicus*, *Dacicus*, Mare Preot, fiind învestit pentru a 17-a oară cu puterea tribuniciană, aclamat *imperator* pentru a opta oară, Părinte al Patriei (s-a înălţat această columnă) ca să se arate până la ce înălţime a trebuit să fie tăiat dealul şi curăţat locul pentru a se ridica monumente atât de grandioase." (*CIL*, *VI*, 960)

Roma, inscripţie de pe Câmpul lui Marte (120-121)

„Colegiul Augurilor, la cererea împăratului *Caesar Traianus Hadrianus Augustus*, fiul divinului Traian, *Parthicus*, nepot al divinului Nerva, Mare Preot, fiind învestit pentru a cincea oară cu putere tribuniciană, de trei ori consul, proconsul, a pus să se restaureze incinta *Pomoerium*-ului." (*CIL*, *VI*, 1233)

Roma, mausoleul lui Hadrian

„Împăratului *Caesar Traianus Hadrianus Augustus*, fiul divinului Traian, *Parthicus*, nepotul divinului Nerva, Mare Preot, fiind învestit pentru a 22-a oară cu puterea tribuniciană, aclamat *imperator* de două ori, consul de trei ori, Părinte al Patriei, şi divinei *Sabina*. Împăratul *Caesar Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus*, Piosul, Mare Preot, fiind învestit pentru a doua oară cu puterea tribuniciană, desemnat consul pentru a doua oară, Părinte al Patriei, părinţilor săi." (*CIL*, *VI*, 986)

Baza unui altar închinat Iunonei *Lucina* (protectoare a femeilor care nasc şi a celor lehuze) (166)

„Iunonei *Lucina*[1], pentru sănătatea Casei Augustilor *Marcus Aurelius Antoninus Augustus*, *Armeniacus*, *Parthicus Maximus*, *Medicus*, a soţiei sale *Faustina Augusta* şi *Lucius Verus*, *Germanicus*, *Parthicus Maximus*, şi *Lucia Augusta*, soţia sa, şi pentru copiii lor. Fortunatus, intendent al mesagerilor unei decurii a consacrat acest altar, cu permisiunea curatorului templelor, în vremea consulatului lui Q. Servilius Pudens şi al lui L. Fufidio." (*CIL*, *VI*, 360)

Panegiricul lui Traian (100)

2. „[...] Niciodată să nu linguşim pe împărat ca pe un zeu, ca pe o divinitate, căci nu vorbim de un tiran, ci de un cetăţean, nu de un stăpân, ci de un părinte, şi tocmai prin aceasta se deosebeşte şi le este superior celorlalţi, pentru că el se consideră unul dintre noi şi nu uită că e şi om, nu numai cârmuitor al oamenilor. [...]

Şi poporul roman ştie şi el să facă deosebire între împăraţi şi, cu câte aplauze aclama puţin mai înainte frumuseţea unuia, aşa aclamă acum vitejia fără seamăn a acestuia, şi cu aceleaşi strigăte cu care lăudau altă dată gesturile şi vocea acestuia, laudă acum pietatea, cumpătarea şi blândeţea acestuia. [...] Ce poate fi atât de binevoit pentru un cetăţean, pentru un senator ca acel cognomen de *Optimus* dat de noi şi pe care aroganţa celorlalţi împăraţi l-a făcut să-i fie caracteristic şi propriu acestuia? [...] După aceea, mulţumit şi de glorie şi de securitatea care decurgea din această cvasiabdicare (căci nu e aproape nici o diferenţă între a abdica şi a împărţi domnia, decât doar că aceasta din urmă e mai grea), sprijinindu-se de tine ca şi când ai fi fost de faţă, rezemându-se, el şi patria, pe umerii tăi, el a prins puteri din tinereţea ta, din vigoarea ta. Pe dată s-a potolit orice murmur. Şi nu a fost meritul adopţiunii, ci al celui adoptat; ar fi fost o lipsă de chibzuinţă din partea lui Nerva dacă ar fi adoptat pe altcineva. Am uitat oare că nu demult răscoala nu s-a potolit după o adopţiune, ci s-a pornit, dacă alegerea mea nu s-ar fi

---

[1] Epitetul atribuit în acest caz Iunonei provine din latinescul *lux* şi semnifică „cea care aduce lumina"; avea însă şi sensul de „protectoare a naşterilor" (*cf.* F. Gaffiot, *Dictionnaire latin-français*, Hachette, Paris, 1996 [1934], p. 923). Sub numele Lucina era cunoscută de obicei Hecate, identificată uneori cu Diana (n.red.).

oprit la tine, ea ar fi stârnit nemulţumiri şi ar fi aţâţat zarva. Există vreo îndoială că dacă un împărat care nu mai era respectat a putut să cedeze cârma statului, aceasta se datoreşte autorităţii aceluia căruia i-a fost cedată? Fiu al împăratului şi totodată Cezar, în curând împărat şi coleg de putere tribuniciară, ai dobândit deodată şi în acelaşi timp toate acestea pe care nu demult un părinte adevărat nu le-a transmis decât unuia din cei doi fii ai săi."[27]

4. Antoninus (138-161): „cel Pios"

Acest „gentilom" de ţară, născut la *Lanuvium*, în Latium, aparţinea unei familii ilustre cu o ramură originară din *Nemausus* (Nîmes): printre strămoşii săi, se numărau un prefect al oraşului Roma şi un proconsul în Asia. Prin căsătoria cu Faustina Maior, Antoninus a sporit averea familială, care trecea deja drept una dintre cele mai considerabile din Italia. Hadrian a apreciat înţelepciunea de care Antoninus a dat dovadă în calitate de consul al Italiei şi proconsul al Africii (133-136): şi-a primit supranumele *Pius* încă de la începutul domniei sale pentru zelul depus în ceremoniile cultului public şi prudenţa sa în faţa tulburărilor din imperiu. Nu a părăsit niciodată Italia şi a respectat cu scrupulozitate doleanţele lui Hadrian privind succesiunea sa, dând-o chiar de soţie pe fiica sa, Faustina Minor, lui Marcus Aurelius.

5. Marcus Aurelius (161-180): „un filosof devenit împărat împotriva voinţei sale"

Iconografia dovedeşte influenţa pe care au avut-o evenimentele istorice asupra personalităţii acestui stoic, care a trebuit să-şi abandoneze cărţile pentru a restabili ordinea la hotarele imperiului. Portretele împăratului la începutul domniei prezintă chipul unui tânăr de 26 de ani, imberb, gânditor, timid şi de o mare blândeţe; mai târziu, statuia ecvestră de bronz de pe Capitoliu oferă imaginea unui bărbat matur, cu faţa prelungă încadrată de un păr cu şuviţe în dezordine şi cu o privire care exprimă în acelaşi timp uimirea, oboseala şi descurajarea. S-a născut la Roma, într-o familie înrudită cu cea a lui Traian şi a lui Hadrian, a primit o educaţie demnă de un prinţ: a fost înconjurat de nouăsprezece preceptori, printre care figura şi Fronto care i-a predat retorica latină. S-a orientat către stoicism de la vârsta de 14 ani şi a rămas fidel toată viaţa acestei doctrine filosofice, după cum o atestă culegerea sa de cugetări, *Către mine însumi*[i], pe care a redactat-o în limba greacă. Deşi avea o sănătate fragilă şi a preluat puterea fără să aibă o experienţă practică în domeniul conducerii armatei sau al guvernării provinciilor, şi-a îndeplinit îndatoririle cu curaj, petrecându-şi 17 ani din timpul domniei în afara Italiei.

6. Lucius Verus (161-169)

A împărţit puterea cu Marcus Aurelius până la moartea sa, survenită pe frontul de la Dunăre. Rămâne un personaj enigmatic, petrecăreţ, dar cu un caracter opus celui al fratelui său vitreg cu a cărui fiică, Lucilla, s-a căsătorit. Această primă experienţă de diarhie (→ fişa 12) a fost reiterată de Marcus Aurelius şi **Commodus**, fiul său, care a fost Cezar în 166, apoi August în 177. În ambele cazuri, funcţiile erau colegiale în toate domeniile, în afară de unul, cel al marelui pontificat, care rămânea nominal şi nu putea fi împărţit.

---

27. Pliniu cel Tânăr, *Panegiricul lui Traian*, traducere, note, prefaţă de Liana Manolache, Editura Univers, Bucureşti, 1997.

i. Poate fi consultată ediţia în limba română: Epictet şi Marcus Aurelius, *Manualul către sine*, traducere de M. Pencescu şi D. Burtea, prefaţă de E. Cizek, tabel cronologic şi note de D. Burtea, Editura Minerva, Bucureşti, 1977 (n.red.).

Commodus (180-192): „reîntoarcerea la vârsta de aur"

A fost primul împărat care a succedat la domnie prin filiaţie directă: „M-am născut rege, tatăl meu s-a înălţat la cer". Moştenitor nedemn al lui Marcus Aurelius, s-a considerat zeu, identificându-se cu Hercule; busturile sculptate îl reprezintă acoperit cu pielea leului din Nemeea, ţinând într-o mână măciuca lui Hercule, iar în cealaltă mărul de aur din grădina Hesperidelor. Megalomania lui s-a accentuat spre sfârşitul domniei, pe care Commodus a plasat-o sub semnul reîntoarcerii la vârsta de aur a lui Hadrian şi Antoninus, după ce a semnat pacea cu barbarii de la Dunăre. După mai multe tentative de asasinat, a murit otrăvit şi strangulat de amanta sa, o creştină numită Marcia.

2. Puterile împăraţilor

Pornind de la surse literare (*Panegiricul* lui Traian, scris de Pliniu cel Tânăr*) şi epigrafice (dedicaţii de pe monumente comemorative, funerare, religioase, → documentele), se poate trasa o evoluţie a funcţiei imperiale în secolul al II-lea.

1. ***Imperium*-ul** a fost conferit întotdeauna prin aclamaţia Senatului şi a poporului roman, cărora va trebui de acum înainte să le adăugăm şi armata; el a fost reînnoit în permanenţă. *Panegiricul* lui Traian evoca acest „concert de aclamaţii", destinat recent lui Domiţian, iar astăzi adresat „unui cetăţean, mai bine zis, unui senator". Dedicaţia de pe columna lui Traian, inscripţiile închinate lui Hadrian pe Câmpul lui Marte şi pe mausoleu menţionau puterile moştenite de la tradiţia republicană: **consulatul** şi chiar, în ultimul caz, **proconsulatul**, adică *imperium maius* extins la nivelul provinciilor. **Comanda armată** a devenit o funcţie prioritară pentru Traian, Marcus Aurelius şi Lucius Verus, ale căror *cognomina* evocau campaniile lor militare din Germania, Dacia şi din Orient.

2. ***Puterea tribuniciană*** rămânea cheia de boltă a sistemului imperial: ea era soluţia complementară adopţiunii pentru rezolvarea problemei succesiunii, după cum o reaminteşte şi Pliniu, în legătură cu venirea lui Traian la conducere: „Ai devenit deodată fiu de principe şi Cezar, în curând vei domni ca împărat prin împărţirea puterii tribuniciene". Reînnoirea acestei puteri „populare" în fiecare an, la 10 decembrie, figura printre titulaturile imperiale (a XVII-a, a II-a, a V-a putere tribuniciană) şi furnizează un indiciu de datare riguroasă a dedicaţiilor.

3. ***Auctoritas*** decurgea întotdeauna din funcţia de **pontif suprem** şi din **cultul imperial**. Traian a fost zeificat la moartea sa, după cum o atestau titulaturile succesorului său. Asocierea soţiilor la cultul imperial a devenit o practică obişnuită; astfel, „divina Sabina" a beneficiat de aceleaşi onoruri ca şi soţul ei, Hadrian. Prestigiul funcţiei imperiale justifica întotdeauna titulaturile maiestuoase de „Cezar" şi de „August" sau supranume cu rezonanţă morală („cel pios"), afectivă („părinte al patriei") pentru Antoninus, onorifică (*Optimus*, „cel mai bun") pentru Traian.

3. Relaţiile dintre împăraţi şi Senat

1. ***După incidentele din timpul domniei lui Domiţian***, Nerva şi Traian au restabilit libertatea Senatului şi colaborarea cu acesta.

2. Antoninus şi Marcus Aurelius au continuat aceeaşi politică, întărind în acelaşi timp centralizarea administrativă; astfel, ei au creat funcţiile de *curatores civitatis* („îngrijitori ai oraşului"), însărcinaţi cu controlarea finanţelor statului.

3. În schimb, Hadrian şi Commodus au luat măsuri în defavoarea Senatului. Hadrian a organizat un **„consiliu imperial"** permanent (*Consilium Principis*) compus din „secretari de stat", recrutaţi din rândurile juriştilor, ale cavalerilor şi prietenilor Principelui; acestora li se solicita părerea înaintea adoptării tuturor deciziilor imperiale. Sub domnia sa, birocraţia a trecut în mâinile cavalerilor întrucât, dacă ar fi să dăm crezare afirmaţiilor lui Suetonius, Hadrian ura categoria senatorială, care nu aprecia deloc unele dintre iniţiativele sale, precum zeificarea prietenului său, sclavul Antinous (→ fişa 25). Absolutismul lui Commodus s-a manifestat prin faptul că el a fost primul împărat care şi-a atribuit titlul de *dominus* şi prin persecutarea făţişă a senatorilor. Senatul a trebuit să ratifice măsurile sale sub influenţa terorii, dar, după moartea lui, s-a grăbit să voteze „condamnarea" memoriei sale (*damnatio memoriae*).

Dicţionar

Arcul de la Benevent: arc al lui Traian, construit în 114, pentru inaugurarea noii *via Appia* care ducea la portul Brundisium. Cortegiul de părinţi şi de copii reprezentaţi sub bolta arcului făcea aluzie la împrumuturile acordate de stat micilor proprietari de pământ, din dobânzile cărora Traian a hotărât să subvenţioneze educaţia copiilor.

Pliniu cel Tânăr (62?-113): şi-a rostit discursul *Panegiricului* în anul 100, cu ocazia accederii sale la consulat. Este de asemenea autorul unui volum de *Corespondenţe*[1], care cuprinde scrisori către Traian (→ fişa 22).

Indicaţii bibliografice

Les Empereurs romains d'Espagne, colocviu CNRS, Paris, 1965.
R. Bianchi-Bandinelli, *Rome, le centre du pouvoir*, col. „Univers des formes", Gallimard, Paris, 1969.

1. Vezi ediţia în limba română: Corespondenţa lui Pliniu cu împăratul Traian, traducere de George Popa Lisseanu, Bucureşti, 1927 (n.red.).

Senatorii şi cavalerii în secolul al II-lea

1. Transformările din Senat

1. *Condiţiile de intrare în Senat* au rămas neschimbate (**venituri de 1 milion de sesterţi**) ; avea 600 de membri, toţi fiind *C. V.* (*clarissimis viri*), dar, cu ocazia revizuirii listei senatorilor (o dată la cinci ani), împăraţii din secolul al II-lea, îndeosebi Traian şi Hadrian, au favorizat promovarea în Senat a provincialilor (→ tabelul). Populaţiile cele mai bine reprezentate erau spaniolii, orientalii şi, începând din vremea lui Hadrian, africanii, a căror ascensiune urma să se intensifice în timpul dinastiei Severilor. Provincialii erau atât de numeroşi încât, pentru a-i apropia de Italia a trebuit ca o treime din averea lor să fie investită în proprietăţi italice ; acest coeficient a trecut la un sfert sub Marcus Aurelius. Marile familii din epoca republicană nu mai aveau în Senat decât aproximativ treizeci de reprezentanţi şi, în orice caz, nu mai puteau constitui o forţă de opoziţie. Mai mult decât atât, prin *adlectio* imperială, cavalerii puteau accede oricând la rangul de *patres conscripti* : un prefect al pretoriului putea astfel să fie numit direct prefect al oraşului Roma, în timp ce majoritatea celorlalţi erau obligaţi să parcurgă un *cursus senatorial* (→ anexa).

2. *Cariera lui Pliniu cel Tânăr* era destul de asemănătoare carierei-tip a unui *homo novus* : originar din Como, provenind dintr-o familie care se ridicase pe calea funcţiilor municipale, a fost educat de către unchiul său, Pliniu, zis cel Bătrân, el însuşi prefect al flotei pretoriene de la Misenum. A exercitat **vigintiviratul** sub Domiţian, apoi a făcut câteva luni de serviciu militar ca **tribun de legiune** în Siria. A fost *quaestor* timp de un an, apoi, datorită originilor sale modeste, **tribun al plebei**, în 91. Doi ani mai târziu, în 93, a devenit **pretor** şi şi-a îndeplinit îndatoririle pretoriene ca „**prefect al casei senatoriale**" (*praefectus aerarii Saturnus*), între 94 şi 97. **Consulatul** a reprezentat încununarea acestui traseu, în anul 100, şi a prilejuit alcătuirea elogiului lui Traian (*Panegiricul*). După ce a îndeplinit şi funcţia de augur în 103 sau 104, a ocupat mai multe posturi consulare : **curator al albiei şi malurilor Tibrului** (*curator alvei et riparum Tiberis*) în 105, post în care a fost menţinut mai mulţi ani, înainte de a fi trimis, ca delegat imperial cu putere consulară (*legatus Augusti pro praetore*), în 112, în provincia Pont-Bitinia unde a murit în 113.

2. Ordinul ecvestru : „o semi-nobilime de funcţionari"

1. *Censul a fost menţinut la o valoare de 400 000 de sesterţi* şi întotdeauna cei abilitaţi să acorde titlul - care deschidea cariera de funcţionar imperial - au fost împăraţii. Unii erau cavaleri din naştere, alţii ajungeau în acest ordin datorită rangului, câţiva erau aleşi ca urmare a bunăvoinţei imperiale. Cariera însăşi era ierarhizată : **scara salariilor** (*sexagenarius*, *centenarius*, *ducenarius*, *tricenarius*) era concepută după criteriul naturii responsabilităţilor, dar ţinea cont şi de **promovările** obţinute „prin vechime" sau „la alegere". A fost aplicată şi **o scară a titlurilor**, în funcţie de importanţa posturilor :

egregius vir, apoi *perfectissimus vir* şi în fine *eminentissimus*, care corespundea postului de prefect al pretoriului. Teoretic, cariera unui cavaler era nominală şi netransmisibilă, dar arhivele administrative sunt pline de dinastii de funcţionari.

2. Două cariere ecvestre din secolul al II-lea (→ documentele): doi provinciali: *T. Varius Clemens*, originar din Noricum (*Celeia*), cavaler prin naştere, a abordat direct traseul carierei administrative (*cursus*); *Q. Marcius Fronto*, grec din Epidaur, ieşit din ordin, a promovat mai lent în cariera administrativă. Primul a profesat sub Marcus Aurelius, al doilea în timpul lui Traian şi Hadrian.

• **Serviciile militare (*militia*) ecvestre**: un serviciu militar de 3 ani, apoi de 4, începând de la Hadrian, preceda funcţiile civile.

***Varius Clemens*: ordinea inversă**	***Marcius Fronto*: ordinea directă**
1. prefect al cohortei auxiliare	1. prefect al poştei: „biroul al 2-lea"
2. tribun al legiunii (*XXX Ulpia*), în *Germania Inferior*	2. tribun al unei cohorte de vigili la Roma (pompieri)
3. prefect al unei *ala* de cavalerie	3. tribun al gărzii imperiale
4. prefect al unei *ala* de cavalerie, după ce a avut comanda trupelor auxiliare, sub Antoninus.	4. tribun pretorian fără comandă precisă (titlu onorific)
	primipilus (centurion primipil) pentru a doua oară (1 an)

• **Funcţiile administrative**: ierarhia nu e sistematică, dar există patru trepte de salarizare; Varius Clemens şi Marcius Fronto au fost scutiţi de cotizaţiile în valoare de 60 000 şi respectiv 100 000 de sesterţi datorită anilor de serviciu militar sau celui de-al doilea mandat de *primipilus*.

- Procurator al unor provincii imperiale: Cilicia (100 000 de sesterţi); Lusitania, Mauretania, Raetia, Belgica, Germaniile (200 000 de sesterţi). - Ataşat pe lângă cancelaria împăraţilor Marcus Aurelius, L. Verus.	- Şef al gladiatorilor (200 000 de sesterţi). - Prefect al flotei de la Ravenna şi Misenum (300 000 de sesterţi), fără îndoială în jurul anului 113, la începutul războiului dus de Traian împotriva parţilor.

Deşi a parvenit pe cale militară, *Marcius Fronto* a obţinut posturi demne de titlul de *perfectissimus* şi şi-a sfârşit cariera ca prefect al Egiptului, apoi al pretoriului (*eminegntissimus*), în timpul lui Hadrian, în 119. Tot astfel, conducerea secretariatului Palatin se întâmpla rar să fie încredinţată unui militar, ca *Varius Clemens*, mai puţin în vreme de război; or, în 162, L. Verus era în război cu parţii (→ fişa 23), de aceea este probabil că *V. Clemens* a făcut parte din statul-major al lui Marcus Aurelius şi a redactat ordinele imperiale. Avem aici proba eficacităţii cavalerilor, precum şi a excelentei gestiuni a afacerilor publice din secolul al II-lea.

3. Promovările imperiale

1. Domitius Marsianus (→ document), cavaler, originar din *Bulla Regia* (Africa), a beneficiat în două rânduri de favorurile Antoninilor. Astfel, a fost „ataşat pe lângă cele cinci decurii de judecători", la Roma, de către Marcus Aurelius şi L. Verus (între 161 şi 169), fără să fie obligat să se deplaseze în capitală. Această trambulină i-a permis să accelereze ascensiunea în cariera ecvestră: a făcut un singur serviciu militar, apoi a avut funcţii

administrative exercitate aproape exclusiv în Gallia ; o însărcinare din categoria *sexagenarius*, recensământul acestei provincii şi al regiunilor învecinate ; apoi o altă sarcină din categoria *centenarius*, intendenţa unor mine (din Pannonia ?) ; în fine, gestiunea patrimoniului imperial din Narbonensis : o intendenţă, care i-a fost atribuită de Marcus Aurelius şi care aducea venituri în valoare de 200 000 de sesterţi. Copia conformă a hotărârii numirii lui Domitius Marsianus este grăitoare : împăratul i se adresează colaboratorului său cu o anumită familiaritate, e atent să nu figureze în act vreunul dintre titlurile sale, dar ţine să amintească „magnificenţa" acestui post. Faptul că postul a devenit vacant este o întâmplare (moartea, demisia lui *Pudens* ?), chiar dacă afectarea lui Marsianus a fost o decizie deliberată a lui Marcus Aurelius, care aştepta „momentul propice pentru a atribui această însărcinare acestui specialist în afacerile Galliei. Toate acestea însă nu-l împiedică pe împărat să reamintească cu fermitate care erau calităţile pe care le pretindea de la orice bun funcţionar („integritate", „zel", „experienţă").

Tabelul statistic al senatorilor în secolul al II-lea

	Nerva	Traian	Hadrian
Senatori recenzaţi	329	412	322
ITALICI	106 (64,2%)	127 (54,9%)	106 (53,2%)
PROVINCIALI	59 (35,7%)	104 (45,02%)	93 (46,7%)
Galli	20 (33,9%)	27 (25,9%)	18 (19,3%)
Spanioli	14 (23,7%)	27 (25,9%)	23 (24,7%)
Orientali	22 (37,2%)	43 (41,3%)	34 (41,9%)
Africani	3 (5,08%)	7 (6,7%)	13 (13,97%)

Proporţia provincialilor sub Antonius, Marcus Aurelius şi Commodus rămâne nesigură (aproximativ 42-44%).

Ordinul ecvestru : documente

1. *Cariera* **ecvestră a doi provinciali**

„Lui **Titus Varius Clemens**, ataşat pe lângă cancelaria împăraţilor (Marcus Aurelius şi L. Verus), procurator al provinciilor Belgica, Germania Superior şi Germania Inferior, al Raetiei, Mauretaniei Cezariene, Lusitaniei, Ciliciei, prefect al unei *ala* de cavalerie britannică de 1 000 de oameni, după ce şi-a asumat comanda unor trupe auxiliare trimise din Spania în Mauretania Tingitană, prefect al unei *ala* de cavalerie pannonică, tribun al legiunii *XXX Ulpia*, prefect al celei de-a 2-a cohorte macedonene a gallilor. Oraşul Augusta Treverorum (a dedicat monumentul) acestei mari căpetenii."

„Lui **Quintus Marcius Fronto, Turbonis Publicius Severus**, fiu al lui Caius, din tribul Tromentina, originar din Epidaur, prefect al poştei, tribun al celei de-a 7-a cohorte de vigili, tribun al gărzii de corp călare a împăratului, tribun pretorian, *primipilus* pentru a doua oară. Şef al gladiatorilor din marea cazarmă, prefect al flotei pretoriene de la Misenum. Publius Valerius, fiu al lui Publius, din tribul Quirina, numit şi Valens, datorită meritelor sale."

2. **Scrisoare de promovare întocmită de Marcus Aurelius pentru un procurator *ducenarius* din Gallia Narbonensis**

„Cezar Antoninus Augustus către al său **Domitius Marsianus**, salutare. Dorind deja de multă vreme să te promovez în fruntea unei strălucite intendenţe ducenare, profit de ocazia care s-a ivit. Urmează-i deci în funcţie lui Marius Pudens, cu speranţa că vei avea în continuare favoarea mea care va fi pe măsura conştiinţei tale că trebuie să-ţi menţii la acelaşi nivel ca şi până acum integritatea, zelul şi experienţa. Rămas bun, Marsianus, cel foarte drag inimii mele."

2. ***Procuratorii*** (intendenţi) nu erau numai un personal administrativ, ci **agenţi docili** a: Principelui, de aceea puteau spera la perspectiva unei *adlectio* în ierarhia senatorială, ca recompensă pentru serviciile lor eficiente şi loiale.

Anexă

Cursus honorum **senatorial în Imperiul timpuriu**

	Prefectul oraşului Roma
	↑
Funcţii consulare	Proconsul în Africa sau Asia
	Legat într-o provincie imperială de rang Curator consular (al apelor ; al albiei şi malurilor Tibrului)
	↑
	Consul (vârsta minimă : 30 de ani)
Funcţii pretoriene	Prefect al bugetului de război
	Proconsul într-o provincie senatorială pretoriană
	Legat într-o provincie imperială pretoriană
	Legat de legiune
	↑
	Pretor (vârsta minimă : 30 de ani)
	↑
Non-patricienii	**Tribun al plebei sau edil (1 an)**
	↑
Funcţii de *questor*	Legat al unui proconsul (într-o provincie senatorială)
	↑
	Questor **(vârsta minimă : 25 de ani)**
	↑
	Tribun militar (serviciul militar obligatoriu)
	↑
Vigintivirat	10 responsabili ai oficiului de stare civilă
	3 funcţionari administrativi însărcinaţi să-i asiste pe magistraţii judiciari
	3 funcţionari însărcinaţi cu emiterea monedei
	4 auxiliari ai edililor însărcinaţi cu întreţinerea străzilor

Indicaţii bibliografice

J. Gagé, *Les classes sociales dans l'Empire romain*, Payot, Paris, 1964.
H.G. Pflaum, *Les Procurateurs équestres sous le Haut-Empire romain*, Maisonneuve, 1950.

Glorificarea noţiunii *Virtus*[28] în secolul al II-lea

Monumentele comemorative care au celebrat gloria împăraţilor reprezintă o sursă de informaţii privind politica lor externă. În acelaşi fel, supranumele lor războinice trimit la acţiunea lor imperialistă: în cazul lui Traian (*Dacicus*, *Particus*), al lui Marcus Aurelius şi L. Verus (*Parthicus* şi *Medicus*). În schimb, Hadrian şi Antoninus nu au avut *cognomina* războinice, pentru că ei au renunţat la politica de cucerire şi la război, preferând întărirea frontierelor.

1. Imperialismul lui Traian: „columna traiană" şi Arcul de la Benevent

Construită între 110 şi 113 de Apollodor din Damasc pentru **forul lui Traian** (→ fişa 26), această **coloană din marmură**, înaltă de 29,7 m (inclusiv baza) adăpostea odinioară urna funerară a împăratului. Coloana conţine o friză cu o lungime de 200 m cu basoreliefuri reprezentând în jur de 2 500 de figuri a căror dimensiune creşte o dată cu înălţimea, pentru a corija iluzia optică datorată distanţei (personajele reprezentate au 0,60 m la bază şi 0,85 m la vîrf). Basoreliefurile prezintă **cronica războaielor cu dacii** purtate de Traian dincolo de Dunăre. Campania lui Domiţian împotriva dacilor (69) fusese întreruptă de ofensiva marcomanilor şi a sarmaţilor (→ fişa 17); în mod similar, după o expediţie în Pannonia, Traian a reluat războiul cu dacii, conduşi de regele lor, Decebal. **Primul război (101-102)** a mobilizat forţe enorme (**12** legiuni); după căderea fortăreţei de la Sarmizegetusa, a fost cantonată o garnizoană romană, iar Decebal a devenit „rege client". Dar dacii nu au acceptat această supunere: **a** urmat **al doilea război (105-106)** în urma căruia Dacia a fost transformată într-o provincie romană (aflux de aur venit din **Dacia**).

„Filmul" acestor evenimente se derulează în ordine cronologică pe cei 17 tamburi ai coloanei. Primele scene de război reprezintă momentul istoric al trecerii Dunării la *Viminacium* în 101 (→ **document**); zeul fluviului ocroteşte trecerea romanilor, precedaţi de **Traian, peste două poduri** de vase. Imediat după debarcare, împăratul ţine un consiliu de război, cu **prietenul său**, comandantul hispanic, ***L. Licinius Sura***. Realismul scenelor

---

28 „Literal, *virtus* este calitatea proprie unui *vir*, adică a bărbatului. De aceea, prima accepţiune a cuvântului a fost aceea de „curaj fizic de care un soldat trebuie să dea dovadă pe câmpul de luptă". Acest prim sens nu a dispărut niciodată din uzajul limbii latine, iar *virtus* a caracterizat întotdeauna un bun luptător. Noţiunea de *Virtus* a fost divinizată **în acest sens** şi i s-a dedicat la Roma un templu, aidoma Onoarei şi Victoriei. [...] Sub influenţa gândirii greceşti, *virtus* a cunoscut o extensie neprevăzută şi a desemnat curajul moral necesar omului pentru a atinge înţelepciunea. [...] În orice caz, răspândirea filosofiei stoice la Roma a fost decisivă pentru evoluţia cuvântului: în măsura în care înţeleptul stoic trebuie să-şi înfrângă patimile pentru a se resemna cu locul ce i-a fost destinat în ordinea lumii, oricare ar fi acest loc, se cuvenea ca energia pe care o necesita această consimţire să fie pusă în relief; *virtus* a preluat acest sens. Pe această cale, *virtus* a ajuns să desemneze în general rectitudinea morală prin opoziţie cu *vitium*, adică cu tot ceea ce alterează sau deviază conduita morală a omului. Astfel, cuvântul care denota la origine o energie activă a sfârşit prin a califica o atitudine complet pasivă, permiţându-i de pildă lui Seneca să-şi disimuleze sub pretexte onorabile decepţia suferită în urma înlăturării sale de la putere de către Nero." (în „Virtus", *Encyclopaedia Universalis*, 1995 - n.t.)

de luptă constituie o sursă istorică inestimabilă şi corespunde unei idei tipic romane aceea de a încadra o acţiune în toate dimensiunile ei spaţiale şi temporale. Personajele sunt foarte expresive, în timp ce peisajele rămân destul de schematice; cavalerii mauri din trupele auxiliare care au participat la campania din 102 corespund profilului aşteptat: aveau capul descoperit, părul lung, buclat, unduind în bătaia vântului, fără şa şi fără hamuri; în tabăra adversă pot fi distinşi sarmaţii, cu coifurile şi platoşele lor. Imaginile care reprezintă a doua expediţie pun accentul pe amploarea înfrângerii suferite de daci: incendieri de oraşe, sinuciderea şefilor militari, printre care şi cea a lui Decebal, deportări de populaţii; din punct de vedere tehnic, suprapunerea planurilor e predominantă faţă de respectarea perspectivei geometrice, dar peisajele, oraşele şi *oppida* rămân totuşi destul de sugestive. Sculptorii s-au inspirat din scrierile oficiale, poate chiar din comentariile lui Traian, şi şi-au pus arta în serviciul unei mari idei morale împrumutate din stoicism: împlinirea Destinului prin virtutea (*virtus*) imperială.

2. Despre ***campania împotriva parţilor***, care s-a desfăşurat **între 113 şi 116**, sunt cunoscute puţine lucruri, chiar dacă ea s-a soldat cu anexarea Armeniei şi a Mesopotamiei. Însă decoraţia **arcului de la Benevent** (→ fişa 21), de pe faţada exterioară dinspre Brundisium (punct de plecare către Orient), este formată din basoreliefuri care se referă la această expediţie: împăratul trece un pod peste două fluvii personificate, în timp ce o figură feminină, simbolizând Mesopotamia, îngenunchează în faţa lui. Pe acelaşi monument sunt reprezentate divinităţi care protejează Dacia recent anexată. Cuceririle orientate au fost puse în discuţie începând din 116: Traian i-a încredinţat comanda lui Hadrian, numit guvernator în Siria, şi a murit în anul următor în Cilicia, pe drumul de întoarcere.

2. Hadrian şi Antoninus: împăraţii „pacifişti"

1. Pe monedele realizate în vremea domniei sale, Hadrian este numit „restitutor Orbis Terrarum"

Încă de la numirea sa, Hadrian a renunţat la cuceririle orientale ale lui Traian şi a încheiat pacea cu parţii în 129. De asemenea, el a mers până în Dacia (în 117) şi în Pannonia (în 117 şi 124) unde a încheiat acorduri de pace cu toate populaţiile care trăiau la marginile imperiului, de la Marea Neagră până în Boemia. Această politică de renunţări şi acorduri a suscitat opoziţia partizanilor forţei din Senat (patru dintre aceştia au complotat împotriva împăratului în 118), dar în cele din urmă Hadrian a avut câştig de cauză, iar tabăra războinică a cunoscut o perioadă de declin. Hadrian a inaugurat o nouă diplomaţie, întreprinzând, între 121 şi 131, călătorii în majoritatea provinciilor din imperiu, cu scopul de a le ataşa de Roma prin legături culturale şi religioase. Vizitele de observaţie ale lui Hadrian erau în acelaşi timp un mijloc de a câştiga adeziunea populaţiilor respective în jurul persoanei sale, pentru că, în special în Grecia şi în fostele regate elenistice (Egipt, Siria), împăratul a reafirmat principiul sacru al puterii Principelui şi al cultului său. Basoreliefuri de provenienţă necunoscută, reinserate ulterior în arcul lui Constantin de la Roma, îl reprezintă pe Hadrian la vânătoarea de lei, sportul favorit al lui Alexandru.

2. ***Antoninus Pius***, a menţinut pacea, fără să părăsească vreodată Italia. Coloana înălţată în onoarea lui pe Câmpul lui Marte a trebuit să-şi adapteze ornamenţia la lipsa de glorie militară a împăratului. Relieful central de la bază a fost consacrat apoteozei lui Antoninus

Columna lui Traian

Zeul Danubius ocrotind trecerea romanilor pe un pod de vase (aprilie 101)

Consiliul de război ţinut de Traian la debarcare

(*apud* S. Reinach, *Répertoire de reliefs grecs et romains*, Leroux, 1909)

***Limes*-ul britannic**

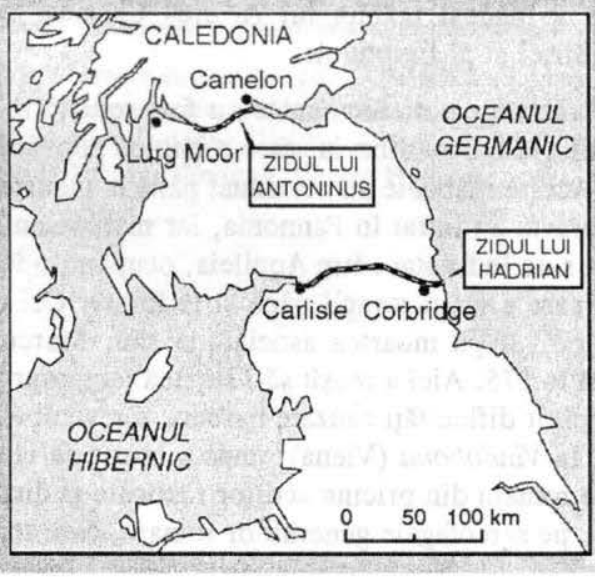

şi a Faustinei, încoronaţi de o figură înaripată, *Aeternitas*, personificarea eternităţii; în timp ce pe părţile laterale figura o *decursio*, paradă a cavalerilor, rit onorific îndeplinit cu ocazia apoteozelor imperiale.

*3. **Apărarea imperiului*** a reprezentat o prioritate a celor doi împăraţi (Hadrian şi Antoninus), care au trebuit să pună capăt numeroaselor tulburări din Mauretania Tingitana (în 122-128 şi 145-150) şi din Iudeea (în 115 şi 135-136).

• *Limes*-ul din Germania Superior până în Raetia, construit de Domiţian, nu era decât un drum de patrulare al gărzii (→ fişa 17); Hadrian a făcut un zid de apărare păzit de avanposturi de supraveghere şi de trupe auxiliare cantonate de-a lungul *limes*-ului. Antoninus a rectificat traseul *limes*-ului, mutându-l la est de Neckar.

• **Zidurile romane din Britannia** (→ harta p. 119): primul zid a fost construit de Hadrian, între râul **Tyne** şi **Solway**, începând din anul 122; este vorba despre un zid lung de 110 km, precedat de un şanţ exterior (*vallum*) şi protejat împotriva atacurilor de două fortificaţii din pământ, înalte de 6 m, ridicate de-o parte şi de alta a unui şanţ cu o adâncime de 2,5 m. Această lucrare, care nu a fost probabil încheiată înainte de sfârşitul domniei lui Hadrian, era prevăzută cu forturi defensive, amplasate aproximativ din 6 în 6 km. Al doilea zid, cel al lui Antoninus, a fost construit la 100 km mai la nord, între **Firth of Forth** şi râul **Clyde**, în anii 140-142. El a fost conceput după aceleaşi principii, dar avea un profil mai puţin elaborat: nu avea *vallum* în spate, meterezul era făcut din piatră acoperită cu bulgări de pământ cu iarbă. În urma rebeliunii caledonienilor, acest „zid" a fost părăsit, în vremea lui Commodus.

3. Marcus Aurelius şi războiul defensiv

*1. **Războiul cu parţii (161-166)*** a fost reluat la instigarea lui Vologese al III-lea, în Armenia. Lucius Verus şi Avidius Cassius au cucerit Edessa şi Osroene, Dura-Europos în Siria şi au prădat capitala parţă, *Ctesiphon*, apoi oraşul grecesc Seleucia. Romanii au pătruns în Media la sfârşitul anului 165 şi începutul anului 166, apoi au încheiat pacea cu parţii: Mesopotamia Superioară a devenit vasală Romei, Adiabene a devenit protectorat, oraşul grecesc *Carrhae* a devenit o colonie romană. Marcus Aurelius a revenit în Orient în 175 pentru a înăbuşi revolta lui Avidius Cassius, care uzurpase titlul de împărat, cu sprijinul Siriei şi al Egiptului.

*2. **Pericolul barbar***: războaiele marcomanice au fost reluate în 166-167, ca urmare a unei invazii a germanilor din Scandinavia, care a împins popoarele de la Dunăre înspre graniţele imperiului. Aceste războaie au continuat până la moartea lui Marcus Aurelius. În 167, cvazii din Moravia au intrat în Pannonia, iar marcomanii din Boemia, aliaţi cu longobarzii de la Elba s-au îndreptat către Aquileia, ocupând-o în 171; barbarii au adus o epidemie de ciumă care a făcut ravagii până şi la Roma. Cei doi împăraţi au condus expediţii împreună, apoi, după moartea asociatului său, Marcus Aurelius a rămas în Pannonia din 172 până în 175. Aici a reuşit să-i supună temporar pe cvazi şi marcomani. Mai târziu, datorită noilor dificultăţi cauzate barbari, a revenit alături de Commodus pe frontul de la Dunăre, la *Vindobona* (Viena), unde a murit de ciumă în 180.

Zbuciumul trăit de romani din pricina acestor războaie şi dispreţul pentru barbari se regăsesc în decorul de pe sarcofagele generalilor romani, care reproduc în serie, într-un

stil expresionist, scenele de luptă (mormântul lui Portonaccio, Roma, Muzeul Național). Supunerea barbarilor în fața lui Marcus Aurelius figurează pe trei dintre **reliefurile** conservate la Roma în Muzeul Capitoliului și pe încă altele opt, care au fost refolosite la arcul lui Constantin. **Columna lui Marcus Aurelius**, numită „Antonină", retrasează, cu mai puțină rigoare decât columna lui Traian, campania danubiană din 171-172. Înălțată în vremea lui Commodus, având o înălțime de 29 m, această coloană a fost executată într-un atelier de sculptori care nu aveau același simț al narațiunii istorice ca Apollodor din Damasc: ea nu prezintă o succesiune continuă, ci o proiecție stereoscopică a faptelor; multe dintre scene sunt de umplutură, cu personaje prezentate frontal; există doar câteva panouri anecdotice, precum acela al „miracolului ploii cu fulgere" (→ fișa 20).

Cronologia politicii externe din secolul al II-lea

101-102	Primul război dacic
105-106	Al doilea război dacic
114-117	Războiul cu parții (Traian)
115-118	Revolta evreilor în Orient
122-128	Răscoala maurilor
122-127	Zidul lui Hadrian din Britannia
133-135	Revolta evreiască condusă de Bar-Kochba
140-142	Zidul lui Antoninus din Scoția
145-150	Răscoale în Mauretania Tingitana
161-166	Războiul partic
166-169	Invaziile germanice
166-180	Războaiele marcomanice
184-185	Revolta caledonienilor

Indicații bibliografice

R. Bianchi-Bandinelli, *Rome, le centre du pouvoir*, col. „Univers des formes", Gallimard, Paris, 1969.
J. Le Gall, M. Le Glay, *L'Empire romain*, col. „Peuples et civilisations", PUF, Paris, 1992.
M. Malissart, *Étude filmique de la colonne Trajane. L'écriture de l'histoire et de l'épopée latine dans les rapports avec le langage filmique*, Centre Piganiol, Tours, 1974.

Cultura şi preferinţele estetice ale lui Hadrian: *villa* de la Tivoli

Hadrian, împăratul filoelen şi stoic, a fost şi un mare constructor. Personalitatea sa complexă ne este dezvăluită mai bine de opoziţia pe care a manifestat-o faţă de planurile arhitectului Apollodor din Damasc în legătură cu încheierea arcului de la Benevent sau cu ridicarea templului lui Venus la Roma; precum şi de proiectul său pentru construirea *villei* sale de la *Tibur* (Tivoli, situat la 27 km, la nord-est de Roma).

1. *Villa* lui Hadrian

1. Un loc calm şi odihnitor: domeniul se situa pe un teren înălţat la 115 m, dominând cele două văi prin care curgeau pârâiaşe; una dintre văi a fost pompos botezată chiar de împărat „valea Tempe", Tempe fiind fluviul din Tesalia a cărui vale a fost consacrată lui Apollo. În secolul I î.Hr. aici exista deja o *villa*, pe amplasamentul domeniului lui Hadrian. Complexul, orientat pe direcţia nord-sud, se întinde pe o suprafaţă cu lungimea de 1 km şi lăţimea de 500 m şi este împărţit în patru mari ansambluri, articulate în jurul unei grădini cu peristil, numită *Poecile* (după numele unui portic din Atena împodobit cu picturi) (→ planul p. 123).

2. Villa. Construcţia şi înfrumuseţarea ei au continuat pe toată durata domniei lui Hadrian, de la 118 la 138. Se pot distinge trei faze în construcţia ei:
- **118-125**: înălţarea complexului nordic al palatului, orientat către valea Tempe (curtea bibliotecilor, teatrul maritim).
- **125-133**: construirea părţii centrale, care cuprinde clădirile oficiale ale palatului (piaţa de aur, sala tronului, pretoriul, termele mari).
- **133-138**: amenajări în sectorul sudic (Canope[29], *Serapeum*).

3. **Hadrian**, împăratul ***arhitect-peisagist***: colinele, văile, vegetaţia, cascadele, canalele, toate au fost utilizate pentru punerea în valoare a acestui ansamblu de construcţii disparate destinate primirii de oaspeţi cărora să le poată oferi plăcerea perspectivelor vaste, două teatre pentru divertisment, calmul bibliotecilor (greceşti şi latine) şi blândeţea unui climat de tip egiptean (Canope), somptuozitatea mozaicurilor realizate după tehnica *opus vermiculatum* (→ fişa 19), frumuseţea copiilor făcute după cele mai mari opere ale artei statuare greceşti. Multe dintre edificiile de aici se inspirau din monumentele pe care le văzuse cu ocazia călătoriilor sale în Orient (sala tronului), Grecia (*Poecile*) sau Egipt (Canope). Dar, în acelaşi timp, *villa* aceasta i-a oferit ocazia lui Hadrian să-şi dea frâu liber fanteziei de arhitect, în trasarea planurilor (teatrul maritim) şi mai ales în construirea bolţilor, cu arc în plin centru, cu dublă nervură, în cartiere, cu cupolă semisferică (în biblioteci, sala tronului, sala „filosofilor"...); aceste invenţii au fost mai apoi preluate

29. Canope (gr. ***Kanôbos***), oraş din Egipt, la NE de Alexandria. Templul său închinat zeului Serapis a fost un important loc de pelerinaj până în secolul al IV-lea (n.t.).

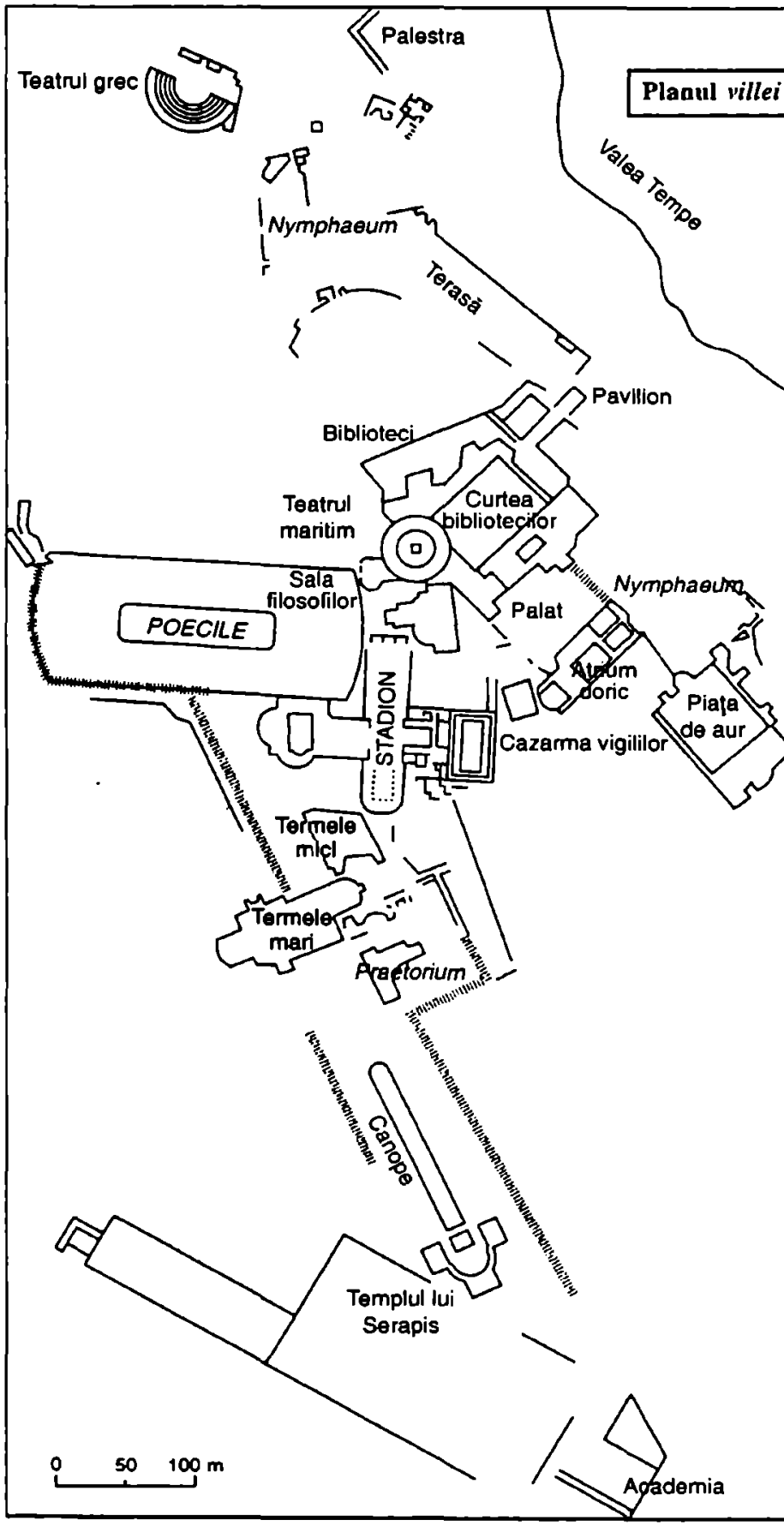
Planul *villei* de la Tivoli
Palestra
Teatrul grec
Valea Tempe
Nymphaeum
Terasă
Pavilion
Biblioteci
Teatrul maritim
Curtea bibliotecilor
Sala filosofilor
POECILE
Palat
Nymphaeum
Atrium doric
Piaţa de aur
STADION
Cazarma vigililor
Termele mici
Termele mari
Praetorium
Canope
Templul lui Serapis
0 50 100 m
Academia

şi aplicate la Roma, pentru construcţia mausoleului lui Hadrian (actualmente numit castelul Sant'Angelo), a Panteonului, templului lui Venus şi al Romei (→ fişa 25).

4. Un „Versailles roman": dacă iniţial *villa* a fost concepută ca o reşedinţă de ţară, prezenţa clădirilor oficiale, a unui pretoriu, a unei cazărmi de *vigiles*, a sălilor de recepţie şi a camerelor de oaspeţi ne permite totuşi să credem că spre sfârşitul domniei lui Hadrian, Tivoli a devenit capitala imperială, cu atât mai mult cu cât împăratul şi-a petrecut aici ultimii ani ai vieţii.

2. „Fantasmele" greco-egiptene

Complexul situat în sectorul sudic reproduce, la proporţii superioare (*Poecile*) sau inferioare, edificii care l-au impresionat pe Hadrian în cursul călătoriilor sale în Grecia (în 124-126 şi 131-132) şi în Egipt (în 130-131).

1. Poecile era un cvadriportic cu lungimea de 232 m şi lăţimea de 97 m, închis printr-un zid exterior, înalt de 9 m, arcuit spre părţile laterale. Dădea înspre o grădină interioară care avea un bazin (106,80 m × 26 m). Se inspira probabil dintr-un *stoa poikilé*[30] atenian, de dimensiuni mai reduse, celebru, după spusele lui Pausanias (*Călătorie în Grecia*, I, 1), pentru picturile sale făcute de Polygnot, Micon şi Panene.

2. Canope şi templul lui Serapis: la capătul unei văi artificiale, au fost reproduse în miniatură canalul egiptean care lega Alexandria de Canope (lung de 21,6 km) şi templul închinat zeului taumaturg Serapis. Hadrian a făcut două călătorii la Alexandria, a locuit în *Serapeum* unde a oferit şi consacrat o statuie a boului Apis. Versiunea arhitecturală de la Tivoli a rămas totuşi destul de liberă faţă de canoanele artei egiptene: astfel, bazinul care se afla în faţa templului (121,40 m × 16,65 m) a fost decorat cu arcuri, cariatide şi copii ale statuilor lui Fidias şi Polyclet. Sanctuarul lui Serapis a fost încadrat de două coline din parc, pentru a reproduce grota oracolelor, un culoar lung de 20 m şi lat de 4,40 m, care dădea într-o sală în hemiciclu, în acelaşi timp templu şi *nymphaeum*, dominată de o semi-cupolă. Sala avea nişe care adăposteau alternativ statui şi fântâni a căror apă se revărsa în valuri fine într-un bazin aflat în comunicaţie cu canalul. Faţada acestei săli conţinea patru coloane de marmură. Hadrian va fi asociat probabil cultului lui Serapis cultul funerar al prietenului său, Antinous (→ fişa 25).

3. Protocol, cultură şi fantezie

Aceste trei elemente se găsesc reunite în sectorul nord-estic al *villei*.

1. Palatul regal era compus din mai multe secţiuni: o anticameră monumentală, de formă octogonală, dominată de o cupolă, se deschidea către **„piaţa de aur"**, un peristil mărginit de coloane de marmură şi de granit care dădea, la rândul său, într-o sală grandioasă (20 m × 20 m), destinată fără îndoială audienţelor imperiale; planul sălii era în formă de cruce grecească, cu laturile curbilinii, pe care se sprijinea probabil o cupolă din care nu a mai rămas nici o urmă. Sala se deschidea către un *nymphaeum* decorat cu

30. Portic pictat (n.t.).

statui. În prelungirea primului peristil se situa peristilul zis „al palatului"; acesta adăpostea un pavilion cu stâlpi dorici, un *nymphaeum*, camerele de oaspeţi şi cazarma vigililor (*vigiles*).

2. ***„Bibliotecile greceşti şi latine"***: această denumire s-ar părea că era arbitrară şi toate indiciile ne permit să credem că era vorba de fapt despre *triclinia* care dădeau înspre un peristil. În schimb, **„sala filosofilor"**, situată în partea de est a complexului *Poecile*, ar fi putut servi drept bibliotecă; această încăpere conţinea o absidă cu şapte nişe, a căror profunzime părea adaptată unor etajere destinate aranjării rulourilor.

3. ***„Teatrul maritim"*** – „capriciul" lui Hadrian – era făcut să comunice cu sala precedentă. Acest *tholos* din marmură cu un diametru de 42,56 m era înconjurat de un portic de coloane ionice care se deschidea către o mică insulă. Aceasta adăpostea un pavilion de marmură, cu vestibul curbiliniu, *atrium* şi nouă camere mici. Aici se ajungea pe două mici poduri din lemn pivotante. Nu există nici o îndoială în privinţa destinaţiei acestui loc: era un „atelier de artist", în care împăratul îşi putea primi prietenii intimi sau se putea izola pentru a se consacra meditaţiei sau activităţilor sale intelectuale.

Anexa

Călătoriile lui Hadrian

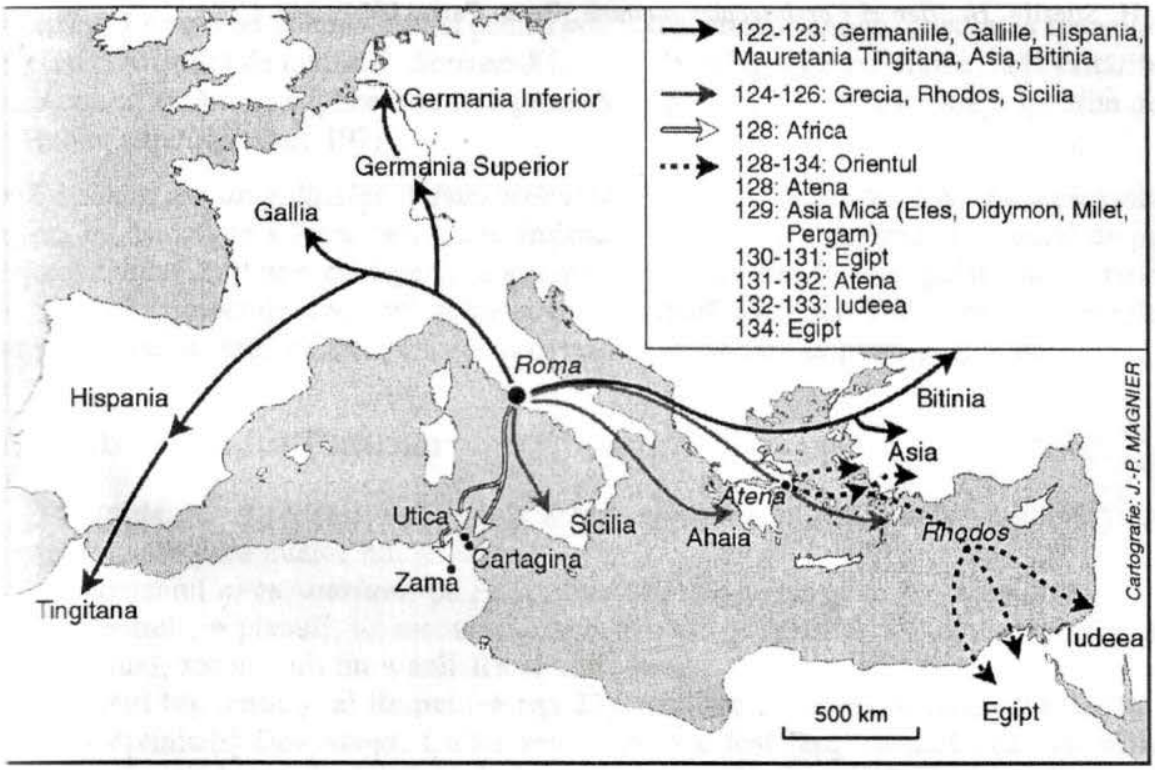

„*Villa* constituie cimitirul călătoriilor, ultimul cantonament al nomadului, echivalentul construit în marmură al corturilor şi pavilioanelor prinţilor Asiei... Fiecare piatră însemna strania concreţiune a unei voinţe, a unei amintiri, câteodată a unei sfidări. Fiecare edificiu era planul unui vis. [...] La întoarcerea din marea călătorie din Orient am dat dovadă de o adevărată frenezie în terminarea mensului decor al unei piese deja pe trei sferturi jucată. De data asta veneam din nou aici să-mi

isprăvesc zilele în chipul cel mai decent cu putinţă. Totul fusese orânduit spre a înlesni munca şi deopotrivă plăcerea: cancelaria, sălile de audienţă, tribunalul... Dădusem fiecăreia dintre clădiri nume ce-mi aminteau de Grecia: Poecilul, Academia, Pritaneul. Ştiam bine că mica vale plantată cu măslini nu e Tempe, dar ajunsesem la vârsta când fiecare loc frumos evoca un altul şi mai frumos, când fiecare plăcere se-ncărca cu amintirea plăcerilor trecute. Îmi convenea să mă las pradă acestei nostalgii care e melancolia dorinţei. Unui colţ deosebit de întunecat al parcului i-am dat chiar numele de Styx, unei pajişti presărate cu anemone, cel de Câmpiile Elizee, pregătindu-mă astfel pentru lumea de dincolo ale cărei chinuri seamănă cu ale lumii noastre, dar ale cărei vagi bucurii nu egalează bucuriile vieţii. Dar mai ales mi-am construit în inima acestui loc retras un adăpost încă şi mai retras, o insuliţă de marmură* în centrul unui bazin înconjurat de colonade, o cameră secretă pe care un pod turnant, uşor că-l puteam face să lunece cu o singură mână pe făgaşele sale, o lega cu malul ori mai degrabă, o separa de el. Am pus să fie aduse în acest pavilion două sau trei statui preferate precum şi micul bust al lui Augustus copil pe care mi-l dăruise Suetonius în timpul prieteniei noastre; mă duceam acolo la ceasul siestei ca să dorm, să visez, să citesc."

M. Youcenar, *Mémoires d'Hadrien*.
Gallimard, Paris, 1974

Indicaţii bibliografice

S. Aurigemma, *La Villa d'Hadrien près de Tivoli*, Chicca S.p.A., 1973.
R. Chevallier, R. Poignault, *L'Empereur Hadrien*, col. „Que sais-je?", PUF, Paris, 1998.
H. Stierlin, *Hadrien et l'architecture romaine*, Payot, Paris, 1984.

* Este vorba despre „teatrul maritim".

Împăraţii din secolul al II-lea şi religia

1. Teologia politică a lui Traian

1. ***„Alesul lui Iupiter Capitolinul"***, care i-a dăruit puterea în momentul adopţiunii şi l-a făcut să triumfe pe măsura victoriilor sale. Acest împărat-soldat a preluat atributele lui *Iupiter Optimus Maximus* şi a fost asimilat acestei divinităţi. În Orient, Traian a respectat tradiţia suveranilor elenistici, acceptând să fie identificat cu Zeus încă din timpul vieţii. Totuşi, în Occident, el nu a fost considerat decât un „protejat" al zeului şi un delegat al acestuia pe pământ: relieful de pe aticul arcului de la Benevent (→ fişa 23) îl reprezenta pe Traian primind fulgerul din mâna lui Iupiter; inovaţia consta în asocierea acestui gest simbolic cu funcţia de *imperator* (şef militar), pe care Iupiter i-o conferea pentru a-i permite să îi înfrângă pe duşmanii săi.

2. Traian, „fiul lui Jupiter", era ***„invincibil" ca Hercule şi ca Herakles-Melkart***[31], zeul-erou din *Gades* (Cádiz), compatriot al său, care a devenit ocrotitorul lui Traian, pentru că a înlăturat monştrii şi barbaria.

3. ***A arătat clemenţă faţă de creştini ?*** Corespondenţa din anii 112-113 a guvernatorului Pliniu cel Tânăr (→ fişa 22) atrage atenţia asupra ineficacităţii legislaţiei introduse începând din anul 64 în Pont-Bitinia pentru eradicarea creştinismului, „această superstiţie nesăbuită şi lipsită de măsură" (*Scrisori* XI, 96, 1-7). Răspunsul lui Traian trăda ezitările împăratului („să nu se aplice o regulă generală şi precisă"), calificate drept ipocrite de Tertulian (*Apologeticul*, 197).

4. ***Un mistic sau un politician ?*** *Panegiricul* lui Pliniu cel Tânăr (49, 5-8) lăuda pioşenia lipsită de ostentaţie a Principelui, deplângând în acelaşi timp prezenţa în palatul de pe Palatin a unor „servitori cu superstiţii străine"; descoperirea în acest palat a unor statui şi reliefuri consacrate unor zei egipteni nu înseamnă totuşi că Traian practica aceste culte, ci mai degrabă că din personalul casei imperiale făceau parte şi egipteni.

2. Misticismul lui Hadrian

1. ***Vârsta de aur a religiei tradiţionale*** a fost marcată prin restaurarea monumentelor sacre şi construirea altelor noi la Roma:
- Monumentul ***auguratorium***, pe Palatin, de unde Romulus ar fi luat auspiciile;
- **Panteonul** (→ planul), un monument comemorativ al fondatorilor imperiului (Cezar şi Augustus), reconstruit între anii 118 şi 126 (→ fişa 27);
- **Templul lui Venus şi al Romei** (→ fişa 27), închinat lui Venus, strămoaşă a împăraţilor şi divinităţii *Dea Roma*. Cultul zeiţei Roma a fost fără îndoială cea mai mare inovaţie în capitala imperiului pentru că el permitea asocierea cultului împăratului la cel al Oraşului (→ planul).

---

31. Melkart (cuvânt fenician, însemnând „regele cetăţii"), zeu fenician venerat în special la Tyr şi în coloniile sale, numit şi Baal din Tyr. Grecii l-au asimilat lui Hercule (n.t.).

2. Convertirile lui Hadrian

• **Iniţierea lui Hadrian în misterele de la Eleusis*** s-a realizat, după tipic, în două etape: în 125, a devenit mist (iniţiat în micile mistere), iar în 128, ***epoptés*** (iniţiat în marile mistere). Această adeziune a împăratului la riturile eleusine venea în sprijinul propagandei imperiale; de asemenea, construirea, la Atena, a *Olympeion*-ului (129-131 şi fără îndoială a *Panhellenion*-ului (131-132), oferea ocazia răspândirii şi întăririi cultului persoanei sale, întrucât Hadrian era asociat aici lui Zeus.

• **„Revelaţia" călătoriei în Egipt**: în 130, Hadrian a vizitat oraşe şi sanctuare egiptene; *Serapeion*-ul (*Serapeum*) din Canope (→ fişa 24) şi cel din Alexandria, unde se pare că ar fi înălţat un sanctuar alăturat pentru practicarea cultului imperial: pe o monedă alexandrină, Serapis era înfăţişat, cu mâna dreaptă ridicată, primindu-l pe Hadrian în sanctuarul său. Emoţia mistică pe care i-o inspira religia egipteană ar putea să justifice deificarea de către Hadrian a prietenului său, sclavul Antinous, care a murit înecat în Nil în 130 (a fost accident sau sinucidere?). Antinous a fost asimilat lui Osiris, zeul morţilor şi al reînvierii, dispărut în aceleaşi circumstanţe, şi în întregul imperiu a fost instituit un cult în memoria sa. În Egipt, a fost fundat un oraş cu numele Antinoopolis. Apoteoza unui sclav era un act inedit: răspândirea acestui cult, a cărui iniţiere a atras mânia Senatului, a fost modestă în Occident (un templu la *Lanuvium*, Latium), ca şi în Orient, unde cultul nu a supravieţuit după moartea împăratului.

3. Antoninus, „cel Pios"

Acest calificativ, atribuit lui Antoninus de către Senat la începutul domniei sale, s-a justificat ulterior prin zelul cu care a practicat cultele publice, dar mai ales prin atitudinea sa personală faţă de religie. A cinstit permament memoria tatălui său adoptiv, Hadrian, şi i-a construit un templu la Roma; a reînviat cultul vechilor divinităţi: Jupiter *Latiaris**, Pan (Faunus), Silvanus. A reînnoit mitul originilor troiene ale Romei: pe o monedă din vremea sa, Enea, reprezentat cu profilul lui Antoninus, aducea sacrificii Penaţilor. Dar acest respect al tradiţiei naţionale a fost marcat de câteva inovaţii, precum cea a introducerii, în 160, a sanctuarelor metroace* la Roma (*Phrygianum* de la Vatican), la Lyon (*Lugdunum*) (→ fişa 26), asociind la cultul împăratului pe cel al Cybelei.

4. Marcus Aurelius şi „Providenţa"

1. Un credo exprimat de împărat în *Cugetările* sale (VI-VIII): zeii erau personali, providenţiali şi se manifestau prin epifanie; ei conduceau lumea şi viaţa oamenilor în consonanţă cu Providenţa. „Dacă zeii au hotărât în ceea ce mă priveşte şi în legătură cu ceea ce trebuie să mi se întâmple, au făcut-o cu înţelepciune... Dacă nu au chibzuit îndeosebi în ceea ce mă priveşte, ei au realizat măcar planul general al universului: ceea ce mi se întâmplă este o consecinţă necesară a acestui plan..."

2. Formele de manifestare ale pietăţii imperiale

• Iniţierea lui Marcus Aurelius în **misterele eleusine** demonstra că zeii Greciei nu îi erau indiferenţi. Construirea la Roma a unui **sanctuar dolichenian*** pe Aventin şi a

Curentele religioase din secolul al III-lea

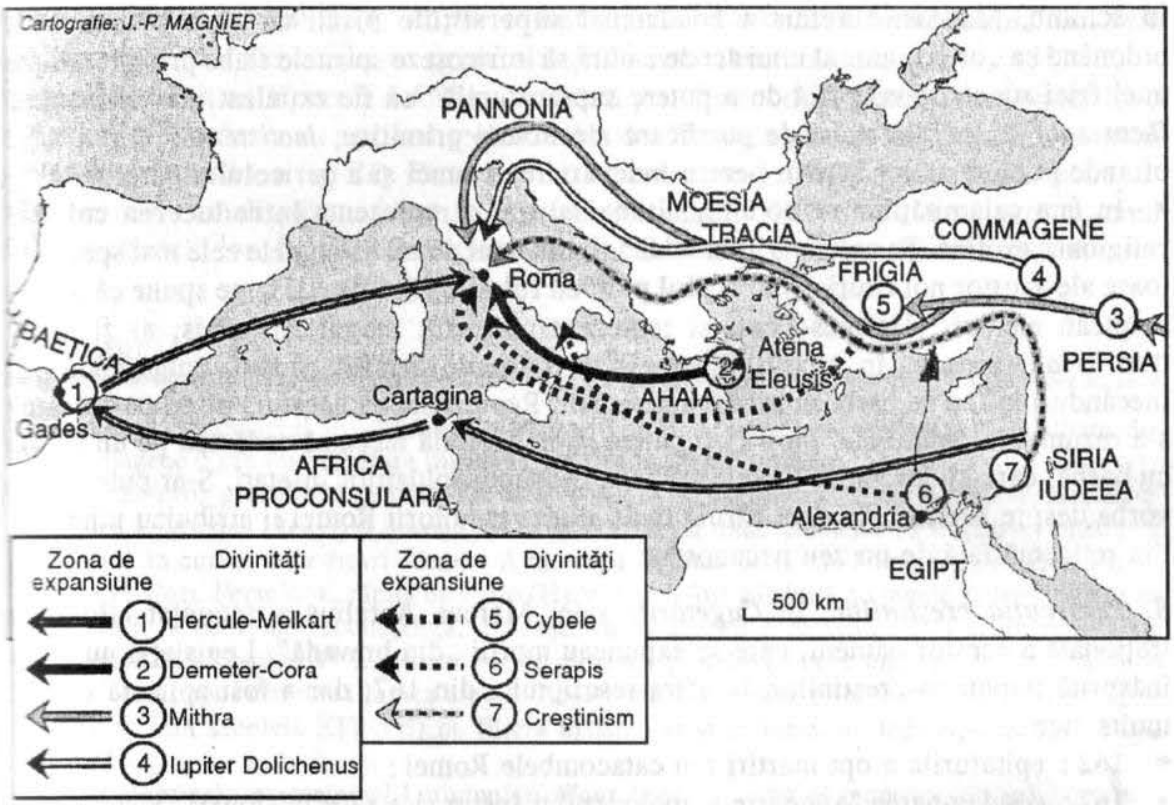

Panteonul

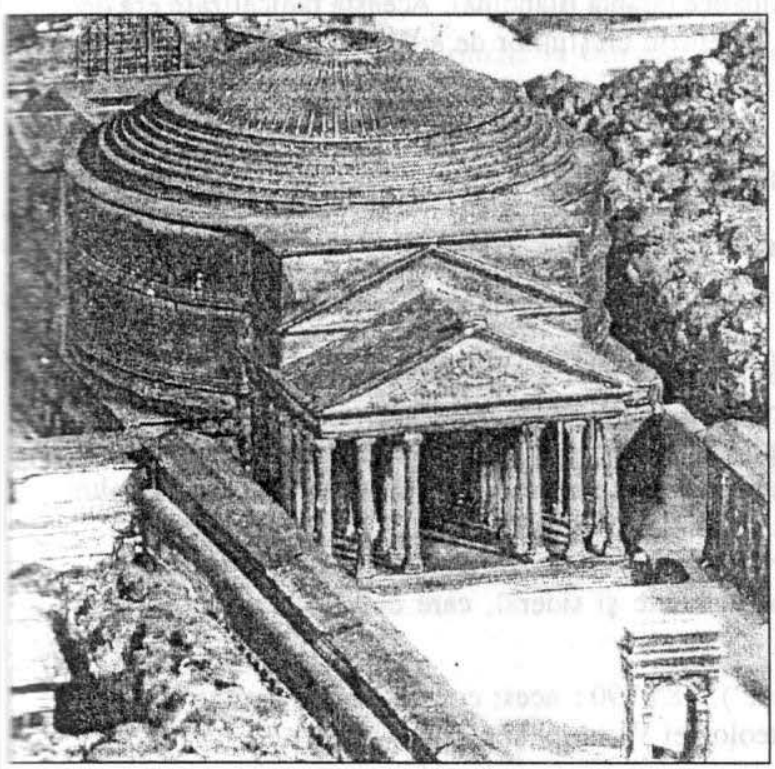

Templul lui Venus şi al Romei

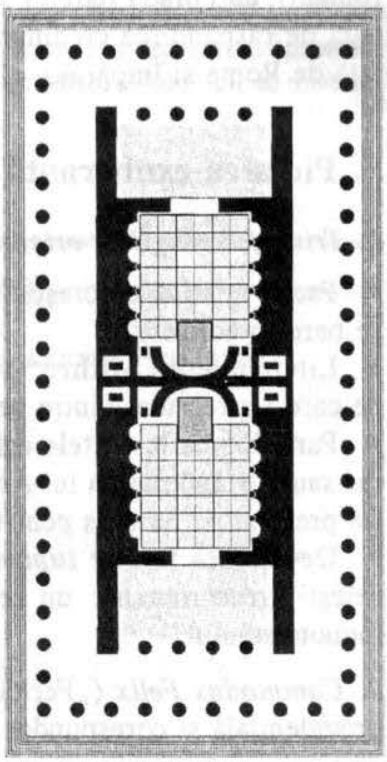

Machetă realizată de P. Bigot, Universitatea din Caen)

aproximativ o sută de **grote mithriace** indică faptul că nu era ostil divinităţilor orientale. În schimb, Marcus Aurelius a condamnat **superstiţiile** printr-un ***rescript* din 16**[?] ordonând ca „orice autor al unui act de natură să înfricoşeze spiritele slabe prin inculcarea unei frici superstiţioase faţă de o putere supranaturală" să fie expulzat, dar el însuşi a făcut apel la vechile rituri de purificare ale Romei primitive, *lectisternia*[32], şi a adus ofrande publice zeilor (*vota*), pentru îndepărtarea ciumei şi a pericolului barbar.

• În faţa calamităţilor războiului, ultima salvare o reprezenta **introducerea cultelor religioase exotice**. Pe columna „antonină" figura unul dintre exemplele cele mai spectaculoase ale acestor noi rituri, **„miracolul ploii cu fulgere"** (➡ fişa 23) : se spune că un zeu egiptean elenizat, Hermes-Thot, şi reprezentantul său, magul Arnuphis, ar fi salvat dintr-o ambuscadă, în munţii Boemiei, un corp de armată roman, fulgerându-i şi înecându-i în râu pe barbarii care îl ameninţau. Reprezentarea acestui episod pe columnă s-a rezumat la „miracolul ploii" : o putere supranaturală făcea să cadă apă pe un bătrân cu barbă, care-şi deschidea braţele şiroinde deasupra soldaţilor însetaţi. S-ar putea să fie vorba despre ***Iupiter Pluvius***, căruia mulţi dintre locuitorii Romei îi atribuiau minunea. din reticenţă faţă de un zeu necunoscut.

*3. **Persecuţia creştinilor.*** În *Cugetările* sale, Marcus Aurelius a denunţat atitudinea iraţională a acestor oameni, care se expuneau morţii „din bravadă". Legislaţia nu a fost înăsprită împotriva creştinilor, în afara rescriptului din 167, dar a fost aplicată cu mai multă rigoare :

• **162** : epitafurile a opt martiri din catacombele Romei ;
• **167** : condamnarea la moarte a apologetului Iustin şi a şase misionari ;
• **177** : martirii din *Lugdunum* (Lyon) şi *Vienna*, torturaţi, decapitaţi (erau cetăţeni romani), daţi pradă fiarelor sălbatice (sfânta Blandina). Această radicalizare era determinată de răspândirea credinţei şi refuzul creştinilor de a depune jurământul de fidelitate faţă de Roma şi împărat.

5. Pietatea exuberantă a lui Commodus

*1. **Triumful religiilor orientale***

• Pacea relativă cu creştinii ; concubina lui Commodus, Marcia, ar fi fost, după cum se pare, o convertită.
• Liturghiile lui **Mithra*** i-au provocat sadismul : i-a omorât pe candidaţii la iniţiere, pe care i-a recrutat dintre persoanele handicapate, fizic sau mintal.
• Participarea la **cultele egiptene** : la procesiunile isiace, Commodus apărea cu capul ras sau purtând masca lui Anubis, zeul cu cap de câine. În locul lui Iupiter Capitolinul, l-a preferat pe Serapis pentru a împărţi cu el puterea.
• Devoţiunea faţă de ***Iupiter Exusperantissimus***, un sincretism între Baalsamin şi zeii celeşti greco-romani : un zeu metafizic şi sideral, care deschidea calea astrolatriei şi monoteismului.

*2. **Commodus Felix*** („Fericitul"), 185-190 : acest *cognomen* îl desemna ca pe o fiinţă providenţială şi corespundea teologiei Victoriei şi a Romei *felices*.

32. *Lectisternium*, *-ii*, ospăţ oferit zeilor (n.t.).

3. *Commodus „deus"*, 191-192; deificarea lui s-a realizat în două etape:
• după incendiul din 189, Roma a fost numită ***Colonia Commodiana***, iar cele douăsprezece luni ale anului au primit nume derivate din titulatura sa;
• **identificarea cu Hercule** a fost imortalizată prin bustul din Palatul Conservatorilor: împăratul era reprezentat purtând pielea leului din Nemeea pe cap, măciuca într-o mână şi mărul în cealaltă (→ fişa 21). Pe soclu erau reprezentate două Amazoane îngenuncheate, dintre care una a dispărut, stând faţă în faţă de-o parte şi de alta a unei *pelta*[33], unul dintre atributele lor. În 192, Commodus şi-a atribuit supranumele de ***Amazonius***.

Dicţionar

Dolichenian: sanctuar al lui *Iupiter Dolichenus*, originar din *Doliche* (Duluk), localitate din Commagene: zeu cu înfăţişare militară, venerat în mediul militar.

Eleusis: *temenos* grecesc al zeiţelor Demeter şi Core (Proserpina-Ceres). Anexat în secolul al VII-lea la Atena, Eleusis a devenit un oraş sacerdotal unde atenienii se iniţiau în misterele eleusine în cursul unor rituri secrete. Aici, după legenda unui imn homeric, Demeter, care o căuta pe Core-Persefona, răpită de Pluto (Hades) ar fi fost găzduită de regele Keleos, căruia ea i-a oferit în semn de recunoştinţă, cunoaşterea misterelor binefăcătoare. Foarte frecventate începând cu secolul al VI-lea, misterele au atras mulţimi din ce în ce mai numeroase, mai întâi din Grecia, apoi din toată lumea antică. Aceste mistere anuale proveneau dintr-un cult agrar primitiv (din secolele XIV-XII) pe filiera orfismului şi deţineau un loc important în religia greacă.

Latiarius (Iupiter): protector al Latiumului. *Mons Latiaris*: vârf al munţilor Albani.

Metroac: Antoninus a oficializat acest cult (a creat funcţia de arhigal al zeiţei Cybele, rezervată cetăţenilor romani) şi cele două sacrificii, cel al taurobolului (taur) şi cel al criobolului (ovine).

Mithra: divinitate indo-iraniană, elenizată în Orientul grecesc. Zeul era reprezentat purtând îmbrăcăminte persană, bonetă frigiană şi tăind beregata unui taur. **Mithraism**: cult de mistere introdus oficial de Nero.

Indicaţii bibliografice

J. Beaujeu, *La Religion romaine a l'apogée de l'Empire*, I, *La politique religieuse des Antonins (96-192)*, Les Belles Lettres, Paris, 1955.

R. Turcan, *Les Cultes orientaux dans l'Empire romain*, Les Belles Lettres, Paris, 1989.

[33] *Pelta, -ae*, mic scut eliptic în formă de semilună (n.t.).

Cultele provinciale în secolul al II-lea

1. Cultul imperial

1. În Orient: Principele este considerat *theos* încă din timpul vieţii, epitet prin care nu se înţelege că împăratul ar fi un zeu în viaţă, ci o fiinţă „asemănătoare cu zeii". În schimb, cultul *post-mortem* era o raritate. Cultul lui *Iupiter Optimus Maximus* era asociat celui imperial: astfel, la Baalbeck, templul triadei siriene construit de Tiberius şi Caligula, terminat de Antoninus şi Marcus Aurelius, asocia familia imperială la venerarea zeilor Iupiter Heliopolitanul (Baal Hadad), Venus (Atargatis) şi Mercur (zeul-fiu).

2. În Occident: au fost celebrate în timpul vieţii împăratului „geniul" său şi „puterea sa creatoare" (*numen*), dar obiectul adevăratului cult l-au reprezentat *divi*, împăratul şi familia sa, divinizaţi ca urmare a unei hotărâri a Senatului după moartea lor.

Dezvoltarea cultului imperial, după anul 14, a cunoscut două etape: Tiberius l-a generalizat la nivel municipal şi a creat cultul provincial în provinciile imperiale; Vespasian l-a extins în provinciile senatoriale. În linii generale, devoţiunea imperială a fost extrem de populară până la Marcus Aurelius.

În **Spania**, acest proces a fost facilitat de numirea a trei împăraţi care, prin funcţia sau prin starea lor civilă, erau originari din această provincie: Nerva, Traian, Hadrian (→ fişa 21). Numărul mare de statui înălţate, dedicaţiile adresate lui Traian şi Hadrian în Baetica, 43 din totalul de 99 de statui din toată ţara, reprezintă o dovadă a vitalităţii acestui cult în provincia natală a celor doi împăraţi, îndeosebi în oraşul *Italica*. Cultul provincial era celebrat în templul celor două capitale, *Tarraco* şi *Emerita* (Mérida), începând cu anii 26-25. Cu ocazia călătoriei sale la Tarraco din 121-122, Hadrian a lărgit conţinutul cultului, introducându-l şi pe cel al Romei (*Roma aeterna*) şi pe cel al virtuţilor imperiale ale Principelui domnitor. Dar fervoarea a scăzut în timpul lui Marcus Aurelius, ca urmare a invaziilor de mauri din Tingitana în Baetica (de la 172 la 186). Insecuritatea şi sărăcirea provinciei au provocat în rândurile personalului religios abandonarea funcţiilor sale.

3. Organizarea cultului imperial: la nivelul provinciei, cultul imperial era oficiat în capitala locală, de un flamen provincial, ales de delegaţii oraşelor. În general, cultul **municipal** l-a precedat pe cel din capitalele provinciale: el a fost încredinţat unor flameni municipali, în număr de 300 în Spania. Aleşi de decurioni pentru o perioadă de un an, cu posibilitatea de reînnoire a mandatului, ei erau ajutaţi de soţiile lor, flaminicele, responsabile de cultul împărăteselor. Flamenii municipali erau asistaţi, la celebrările liturgice, de semi-magistraţi, *seviri augustales*, proveniţi din rândurile liberţilor sau dintre cetăţeni, avizi de promovare socială. Ceremoniile desfăşurate la nivel provincial au reprezentat un factor de amestecare a populaţiilor şi un vector eficient al propagandei imperiale.

2. Politeismul „romano-indigen"

Nu se poate vorbi despre o „renaştere" a cultelor religioase indigene, de vreme ce ele nu au cunoscut un declin de-a lungul primului secol. A avut loc mai curând o îmbogăţire a panteonurilor provinciale, prin sincretismul cu divinităţile romane.

Stele dedicate lui Saturn africanul

← Soarele, Saturn, Luna

← Dedicantul

← Animale de sacrificiu

Timgad (a doua jumătate a secolului al II-lea d.Hr.) (*apud* Le Glay, *op.cit.*, pl. XXVIII, 3).

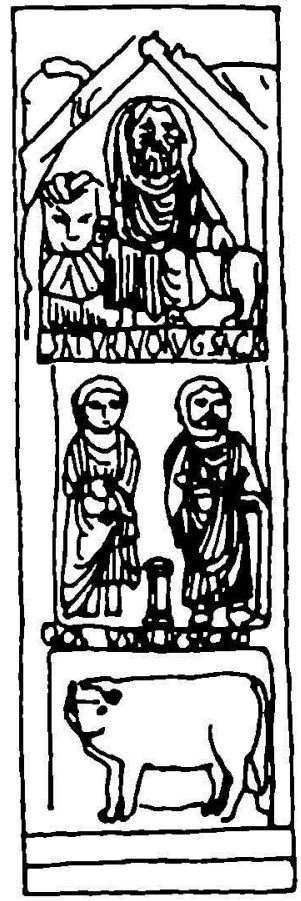

Silleg (sfârşitul secolului al II-lea - începutul secolului al III-lea). (*apud* Le Glay, *op.cit.*, pl. XXVI, 2).

Taurobolul Cybelei de la Lyon

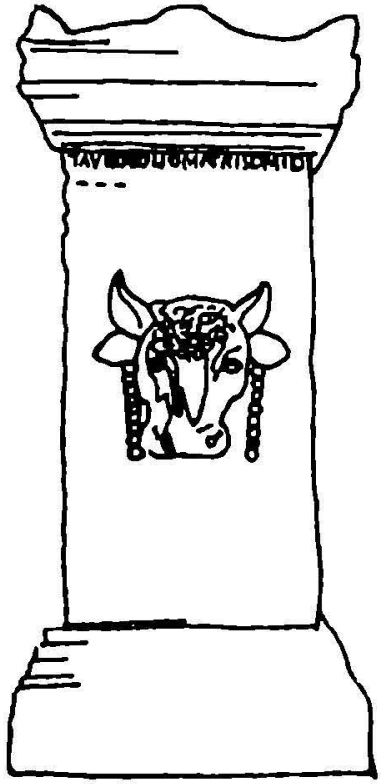

Inscripţie, 160 (*CIL*, XIII, 1751)

„Taurobol al Marii Mame a zeilor, Ideana, făcut la ordinul Zeiţei-Mame, pentru ocrotirea împăratului *Caesar Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus*, cel Pios, Părinte al Patriei, şi pentru ocrotirea copiilor săi şi a coloniei Iugduneze.
Lucius Aemilius Carpus, sevir augustal şi dendrofor, a primit testiculele şi le-a dus la Vatican: el a închinat şi a sfinţit altarul şi bucraniul pe cheltuiala sa..."

1. ***„Rezistenţa" zeilor celtici*** a constituit unul dintre aspectele originale ale **Galliei**: divinităţile aflate în relaţie cu regnul animal au reprezentat un grup important. Cernunnos, zeul cu coarne de cerb; Artio, zeiţa urşilor; Arduinna, zeiţa cu mistreţul (eponim al regiunii Ardenne[34]); Epona, protectoarea călăreţilor; Sucellus, zeul cu ciocanul... În realitate, aceste divinităţi făceau parte dintr-un panteon „panceltic", întrucât ele se regăseau şi în Britannia. Totuşi, trebuie subliniat faptul că acest politeism celtic îşi avea limitele sale, în măsura în care romanii au interzis cultul druidic în secolul I.

2. ***„Interpretatio romana"*** (Tacitus, *Germania*, 43, 4) corespundea unui dublu proces: romanizarea divinităţilor indigene, care au devenit epicleze ale unor zei romani, şi fenomenul invers, care consta în venerarea unei divinităţi indigene sub o falsă aparenţă romană (*interpretatio gallica*, *africana*, *iberica*...).

• În **Gallia**, prin *interpretatio romana* s-a ajuns la acordarea de apelaţiuni multiple unor zei precum Mercur (aproximativ douăzeci), Marte (în jur de cincizeci): în acelaşi timp, identităţii primitive a acestor zei i s-au adăugat noi funcţii diverse. Mercur a fost venerat ca zeu al meşteşugurilor şi al comerţului, Marte, zeul războiului, ca divinitate protectoare împotriva bolilor şi demonilor; Apollo şi Hercule au devenit zei taumaturgi. Iupiter a fost venerat pretutindeni, dar păstrându-şi fulgerul, a preluat şi atributele zeului celtic Taranis (roata şi spiralele: simboluri ale tunetului şi fulgerului). Aceleaşi remarce sunt valabile şi pentru situaţia din **Africa**, unde zeii din panteonul roman au fost asimilaţi unor divinităţi punice: Iupiter Capitolinul ţinea sceptrul şi cornul abundenţei (Tunisia); în mediul rural, pe altarele votive, Iupiter Optimus Maximus a fost numit *fulgur*[35], pentru a sublinia funcţia fecundatoare a zeului furtunii. Mercur era reprezentat cu atributele sale clasice (*petasus*[36], aripioare, caduceu, traistă) la care se adăuga un scorpion, semn că zeul roman s-a suprapus unui zeu indigen al scorpionului, protector al vegetaţiei şi animal venerat de asemenea ca zeu agrar.

• ***„Interpretările provinciale"*** au deschis calea sincretismelor: zeii purtau nume romane, dar îşi păstrau caracteristicile originale. **Zeiţele-mame celtice** au fost latinizate purtând numele *Matrae Matronae* şi au fost reprezentate adesea în grup de câte trei, pentru sporirea eficienţei cultului lor, ţinând în braţe un bebeluş şi cornul abundenţei. Ele erau venerate pretutindeni (Cirenscester în Britannia), dar au purtat uneori o denumire toponimică: *Matres Nemausicae*, la Nîmes, *Matres Aufiniae*, la Köln. Deşi pe sanctuarele şi dedicaţiile lor se puteau citi nume latineşti, practicile de cult rămâneau celtice: procesiunile în jurul templelor (*fana*), cufundarea adepţilor în sanctuarele din apă (Bourbonne-les-Bains).

Figura cea mai reprezentativă pentru această formă de sincretism în **Africa** a fost **Saturn**: o reinterpretare romană a lui Baal Hammon. Aici romanii l-au asimilat pe acest zeu de origine complexă (semită, egipteană, libiană), stăpân al cerului şi al pământului fecund, cu o divinitate agrară italică, Saturn, care după elenizarea sa prin asimilarea cu Cronos (secolul al III-lea î.Hr.), a devenit, în afara Romei, un zeu suprem, garant al belşugului agrar. Fuziunea s-a realizat fără probleme încă din secolul al II-lea î.Hr., pentru că zeul întruchipa tendinţele religioase cele mai profunde ale nomazilor şi ale

34. *Ar-denn* sau *Ar-tann* însemna „stejar" în limba celtică (n.t.).
35. *Fulgur*, *-uris*, fulger (n.t.).
36. *Petasus*, *-i*, din grecescul *petasos*, pălărie cu boruri largi pentru a apăra de ploaie şi de soare (n.t.).

populaţiilor sedentare africane, care trăiau în mijlocul unei naturi capricioase şi stranii, cu furtuni violente care fertilizau pământul sau distrugeau recoltele. Numărul de dedicaţii atesta popularitatea acestui Saturn african în mediile modeste de la ţară şi de la oraş. Cultul său a rămas unul specific african, după cum au dovedit-o **stelele** dedicate stăpânului vegetaţiei, a căror structură amintea de cea a unui sanctuar (→ document): o nişă cu coloane purtând pe ea fie iconografia dedicantului, fie numele său în latină, deasupra ei înălţându-se un fronton cu bustul lui Saturn sau atributele simbolice ale acestuia (cornul lunii, discul solar, steaua, jugul...). La baza stelei se depuneau ofrandele: taurul sau berbecul pentru *molchomor*, sacrificiul de substituţie, destinat să-l înlocuiască pe cel al copiilor „sacrificaţi public lui Saturn până la proconsulatul lui Tiberius", după afirmaţiile lui Tertulian care adăuga totuşi că „până şi în zilele noastre această crimă sacră are loc pe ascuns" (*Apologeticul*, IX, 2-3). **Iunona**-*Caelestis*, Paredra sa, nu era alta decât **Tanit**, zeiţă indigenă a cerului şi a pământului fecund.

3. Religiile „greco-orientale"

Având în vedere riscul la care erau expuşi şi precarităţii vieţii lor, negustorii, soldaţii veteranţi, sclavii şi liberţii au perceput competenţa zeilor greco-romani ca fiind insuficientă; de aceea ei s-au îndreptat către zeii protectori, salvatori, de origine orientală.

Cultul Cybelei şi al lui Attis: prima atestare epigrafică, pe un taurobol metroac, datează după toate aparenţele din 160 d.Hr. Taurobolul provenea din Lyon (→ document) şi în inscripţie era menţionat un alt taurobol din sanctuarul *Phrygianum* de la Roma (→ fişa 25), destinat învestiturii primului mare preot lugdunens (arhigal) al zeiţei-mame. Această învestitură ar putea corespunde cu inaugurarea sanctuarului Cybelei în capitala Galliilor, unde familia imperială era asociată în mod regulat la sacrificiile taurului şi ale berbecului (criobol) în cursul cărora credincioşii se impregnau cu sângele animalelor sacrificate. Expansiunea cultului frigian a fost mai redusă în Africa, Spania şi chiar în Britannia.

Cultul lui Isis şi al lui Serapis, în Spania şi în Africa, a depăşit sectorul zonelor portuare şi al taberelor militare: astfel, la *Acci* (Guadix), mic târg de la poalele Sierrei Nevada, Isis era împodobită cu bijuterii şi pietre preţioase ca o „Fecioară spaniolă" (R. Turcan). În Gallia, zeii egipteni au fost introduşi mai întâi în jurul golfului Leului (*Sinus Gallicus*), în bazinul Ronului, de unde s-au răspândit mai apoi către interior, pe direcţia marilor axe rutiere şi fluviale care porneau de la Lyon.

Divinităţile siriene: cultul celor doi Baalimi, de la Heliopolis (Baalbeck) şi de la Doliche (→ fişa 25), a fost vehiculat de militari; din cauză că aveau acelaşi aspect (ambii purtau o platoşă), aceşti doi zei au fost asociaţi în Pannonia şi în Britannia (zidul lui Hadrian); la Marsilia, unde s-a descoperit un monument heliopolitan, erau veneraţi separat. *Dea Syria*, Atargatis-Astarte (Venus), a fost asociată lui Iupiter Heliopolitanul în Britannia, sau Cybelei, în Gallia (*Vienna* din Narbonensis), dar răspândirea cultului ei în provincie a avut loc abia începând cu dinastia Severilor.

Mithra (→ fişa 25) a fost protectorul militarilor, dar nu numai al lor: zeu al soldaţilor pe Eufrat (Dura-Europos), în Africa (Cartagina, *Lambaesis*), în Britannia (*mithraeum*-ul

de la Londra, construit în timpul lui Marcus Aurelius), pe *limes*-ul renano-danubian (Germania, Pannonia, Dacia); zeu al funcţionarilor fiscali şi al vameşilor, oameni liberi sau sclavi, în Noricum, Dalmaţia; zeu al oamenilor de afaceri orientali elenizaţi, în porturile de la Arles, Mérida şi Londra. Dar, în mod paradoxal, proliferarea sanctuarelor sale (*mithraea*) nu era proporţională cu numărul credincioşilor săi care se pare că s-a limitat la grupuri de câte douăzeci de persoane în medie.

Indicaţii bibliografice

R. Étienne, *Le Culte impérial dans la péninsule ibérique d'Auguste à Dioclétien*, de Boccard, 1958.
M. Le Glay, *Saturne africain*, de Boccard, 1961-1966.
R. Turcan, *Les Cultes orientaux dans le monde romain*, Les Belles Lettres, Paris, 1989.

Roma, centrul imperiului în secolul al II-lea

1. Somptuozitatea şi prestigiul Romei

1. *Un oraş „nou"*, după incendiul din 64 (Nero); ar fi vorba mai curând, după mărturia lui Tacitus (*Anale*, XV, 43), de un plan de restructurare şi sistematizare a oraşului, fără o extindere anarhică a perimetrului său. Străzile au fost lărgite, iar pe marginea lor s-au construit porticuri (*via Sacra*, sectorul estic), a fost redusă înălţimea imobilelor şi anumite sectoare din apropierea Casei de Aur au fost reconstruite după normele urbanismului elenistic (plan sistematizat).

2. Fora *imperiale: încheierea lucrărilor în timpul lui Traian*

• Începute în timpul lui Cezar şi Augustus (→ fişa 13), ele au fost completate între 71 şi 114, cu scopul de a se facilita legătura cu Câmpul lui Marte, de a crea unele anexe la forul roman şi de a conferi capitalei un aspect monumental, menit să-i impresioneze pe vizitatori.

• Fiecare for imperial se prezenta sub forma unei pieţe cu porticuri, imitaţie a *temenos*-ului elenistic, cuprinzând un templu, diverse clădiri şi un arc monumental prin care se făcea accesul.

• Forul lui Vespasian, cu templul Păcii, construit după cucerirea Ierusalimului (71-75), se situa în imediata vecinătate a templului lui Nerva (*forum transitorium*), terminat în 97; ocupa un spaţiu alungit, având templul Minervei la un capăt şi sanctuarul lui Ianus *quadrifrons* în mijloc.

• Forul lui Traian, înălţat între 111 şi 114, de Apollodor din Damasc, se situa pe o esplanadă de 280 m × 200 m, închisă de un portic curbat sub formă de hemiciclu la fiecare dintre extremităţile sale. Esplanada se compunea din trei părţi: for, bazilică, templu. Perspectiva asupra forului propriu-zis (120 m × 98 m) se deschidea printr-un arc de triumf deasupra căruia se putea vedea carul cu şase cai al împăratului, a cărui imagine a fost conservată şi pe monedele din epocă. În centrul pieţei se înălţa statuia din bronz aurit a lui Traian. Bazilica Ulpia (159 m × 55 m) se ridica cu un metru mai sus de nivelul forului, cu care comunica prin trepte: ea avea două exedre laterale şi cinci nave. În partea nordică, se învecina cu columna lui Traian (→ fişa 23) şi cu două biblioteci, una grecească şi alta latină, care dădeau înspre peristilul din jurul templului „divinului Traian", construit de Hadrian. În partea de est, pieţele formau o anexă a acestui for; un vast hemiciclu, la margini cu alte două hemicicluri mai mici, avea ca scop susţinerea pantelor Quirinalului, săpate de Apollodor din Damasc cu preţul unor gigantice lucrări de terasament. 150 de magazine erau împărţite pe cinci etaje: parterul era rezervat magazinelor de fructe şi de flori; etajele superioare erau amenajate pe specialităţi (vin, ulei, piper, mirodenii), peştele fiind repartizat la ultimul etaj, din cauza mirosului său neplăcut. Tot la etaj se situau şi birourile fiscului şi instituţiilor caritabile imperiale (*congiaria*), precum şi o bursă.

3. *Hadrian şi avântul construcţiei de monumente religioase*

• **Panteonul** nu era de fapt un templu, ci un monument comemorativ închinat întemeietorilor imperiului (→ fişa 25); a fost oferit de ginerele lui Augustus, Agrippa, al cărui

nume figurează pe frontonul clădirii. Distrus de un incendiu, în 110, a fost reconstruit de către Hadrian, între 118 şi 126, după un plan diferit; faţada a fost păstrată, dar *cella* dreptunghiulară a fost înlocuită de o rotondă (*tholos*), cu un diametru de 43 m şi o înălţime de 30 m, acoperită cu o cupolă luminată printr-un *oculus*. Destinaţia celor 7 nişe ale sanctuarului rămâne încă necunoscută.

• **Arhitectura templului lui Venus şi al Romei** a fost opera lui Hadrian (→ fişa 25): două *cellae* în hemiciclu, situate spate în spate, cu semi-cupolă, se ridicau pe o esplanadă supraînălţată artificial faţă de nivelul forului roman măsurând 145 m lungime şi 100 m lăţime.

• **Templele cultului imperial** s-au înmulţit: pe lângă cel al lui Traian, au fost edificate altele, în onoarea binefăcătoarei sale, Plotina, a soacrei sale, Matidia, şi chiar a Sabinei, soţia abandonată. În fine, mausoleul împăratului, situat pe malul drept al Tibrului (castelul Sant'Angelo), de cealaltă parte a podului *Aelius*, a fost conceput de Hadrian însuşi. Mausoleul era constituit dintr-un tumul de pământ deasupra căruia trona o cvadrigă înfăţişând apoteoza împăratului divinizat. Accesul la mormânt se făcea printr-o rampă elicoidală ascendentă, care sugera înălţarea sufletelor la cer şi mişcarea de revoluţie a soarelui.

2. Construirea şi restaurarea spaţiilor de agrement

1. Circus Maximus, situat în valea Murcia, între Palatin şi Aventin, avea o capacitate de 385 000 de locuri. A fost amenajat în vremea lui Cezar şi restaurat de Hadrian şi apoi de Antoninus. Acest stadion lung de 525 m avea gradeni pe laturile mai lungi; poarta sa „triumfală" se deschidea către una dintre extremităţi, cea în formă de hemiciclu: pe aici pătrundea cortegiul care preceda deschiderea jocurilor (*pompa*). Deasupra porţii se afla tribuna (*pulvinar*) de la care împăratul dădea semnalul de începere aruncând un ştergar alb (Iuvenal, *Satira a X-a*); în faţa tribunei se aflau cele douăsprezece grajduri (*carceres*), separate în două grupuri de câte şase printr-o poartă monumentală şi aliniate pe o axă uşor oblică, pentru a favoriza egalitatea şanselor. Arena era înconjurată de un şanţ şi împărţită în două de *spina*, un terasament pe care erau amplasate statui, obeliscuri, şapte delfini sau şapte ouă din lemn, care serveau la indicarea numărului de tururi de pistă făcute. În fiecare extremitate se înălţau două borne (*metae*). Toată această dispunere avea o valoare astrologică: arena era imaginea pământului, şanţul reprezenta oceanele, obeliscul simboliza soarele înălţându-se la zenit, cele douăsprezece *carceres* sugerau constelaţiile zodiacului, cele şapte tururi de pistă - zilele săptămânii, iar cele patru grupuri de cavaleri, deosebite prin culorile lor (verde, roşu, albastru, alb) reprezentau cele patru anotimpuri. Circul era conceput ca o proiecţie a Universului şi un simbol al destinului uman.

2. Termele nu erau o inovaţie a secolului al II-lea şi constituiau un cadru familial al vieţii de toate zilele (*otium*, repaus). Astfel, Hadrian a restaurat termele lui Agrippa, iar Traian a construit o nouă clădire pentru terme în apropierea celor ale lui Titus. Schema lor era aceeaşi: trei săli mari se succedau în ordinea băilor: *frigidarium* (piscină cu apă rece), *tepidarium* (băi cu apă caldă), *caldarium* (băi fierbinţi); circuitul putea fi efectuat în ambele sensuri. Pentru etuva uscată (*laconicum*), vestiare şi sălile de masaj sau de bibliotecă existau instalaţii complementare. Difuzarea căldurii se făcea prin pavimente

Forul lui Traian (*Forum Traiani*)

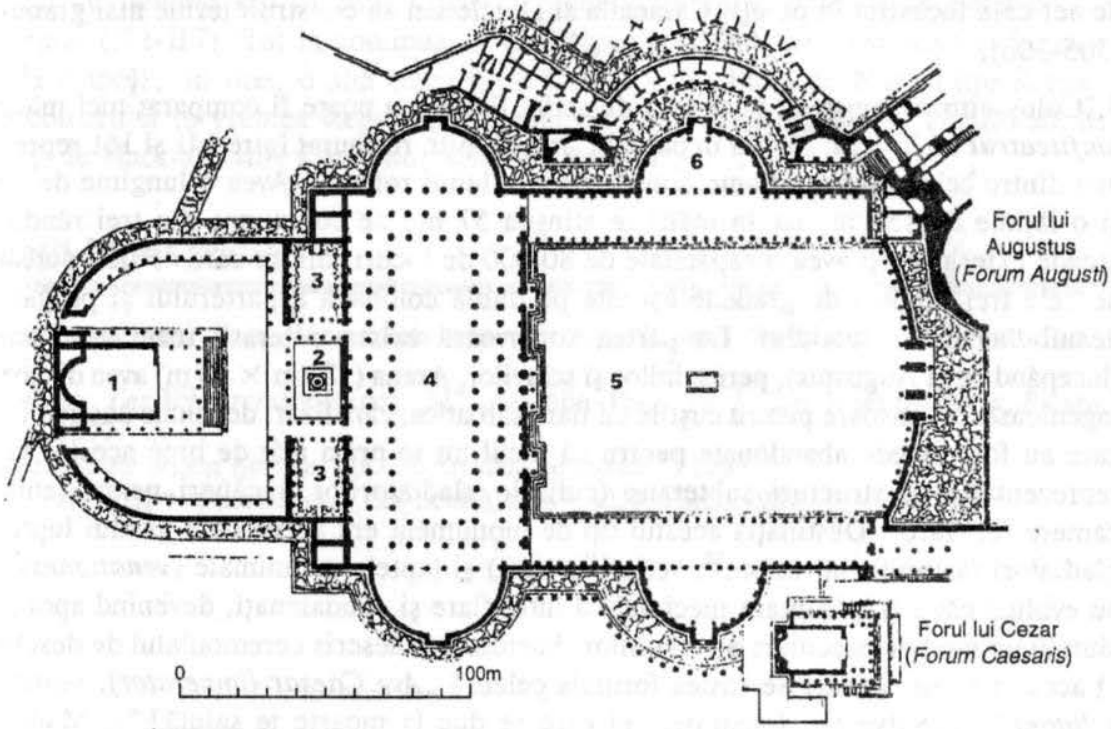

1. Templul divinului Traian. 2. Columna lui Traian. 3. Biblioteci. 4. Bazilica *Ulpia*. 5. *Forum*. 6. Piaţă.

(*apud* H. Jähler, *Rome et son empire*, Albin Michel, Paris, 1963, p. 116, fig. 27)

Colosseumul

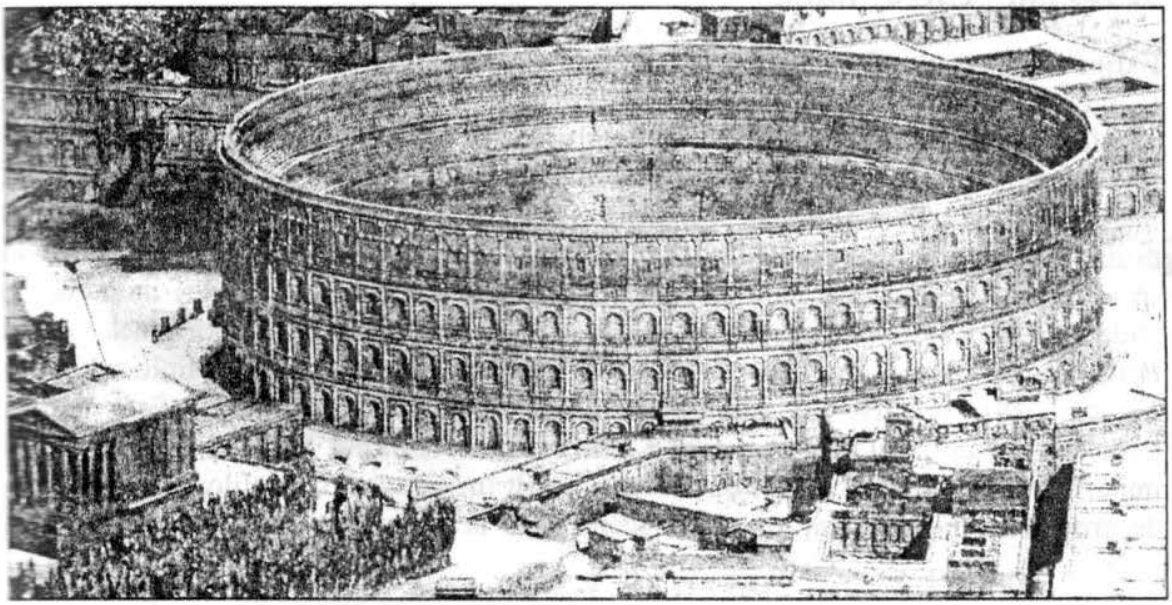

Machetă realizată de P. Bigot, Universitatea din Caen)

care se sprijineau pe coloane mici de cărămidă (*suspensurae*) şi prin sistemul de canale de aer cald încastrat în pereţi. Caracalla şi Diocleţian au construit terme mai grandioase (305-306).

3. **Colosseumul** construit în timpul dinastiei Flavia nu poate fi comparat nici măcar cu *amfiteatrul* lui Traian. Înălţat în parcul Casei de Aur, restaurat între 141 şi 161 reprezenta una dintre cele mai importante construcţii ale lumii romane. Avea o lungime de 187 m şi o lăţime de 155 m, iar în înălţime atingea 57 m; se compunea din trei rânduri de arcade exterioare şi avea o capacitate de 80 000 de locuri, dintre care 45 000 puteau sta pe cele trei rânduri de gradene aşezate pe dubla colonadă a parterului şi pe galeriile deambulatorii ale etajului. La partea superioară exista o terasă rezervată femeilor (începând de la Augustus), peregrinilor şi sclavilor. Arena (180 m × 54 m) avea dispozitive ingenioase (ascensoare pentru cuştile cu fiare sălbatice, canalizări destinate naumahiilor[37], care au fost repede abandonate pentru că locul nu se preta atât de bine acestui gen de reprezentaţii) şi structuri subterane (culisele gladiatorilor, încăperi pentru animale, camere funerare). Destinaţia acestui tip de monument era aceea de a găzdui luptele de gladiatori (samniţi, mirmioni[38], retiari[39], traci) şi luptele cu animale (*venationes*), care au evoluat către o înfruntare inechitabilă între fiare şi condamnaţi, devenind apoi pur şi simplu un mod de executare a creştinilor. Suetonius a descris ceremonialul de deschidere al acestor jocuri la care se rostea formula celebră *„Ave Caesar (imperator), morituri te salutant!"* („Salve ţie, împărate, cei care se duc la moarte te salută!"). Marţial, în fragmentele din *Cartea spectacolelor*, consacrate inaugurării Colosseumului, susţinea că fuseseră sacrificate cu această ocazie 9 000 de animale (şi câţi oameni?). Moraliştii nu au aşteptat persecuţiile lui Marcus Aurelius pentru a denunţa cruzimea acestor jocuri.

3. Roma, centrul lumii

Extinderea spaţiului Romei a fost legată, încă de la origini (➔ fişa 1), de poziţia sa aflată la intersecţia dintre *via Salaria*, drumul care ducea de la Sabina la Ostia (350 î.Hr.), şi un alt drum mergând din Etruria în Campania. Roma s-a extins treptat către oraşele învecinate, cu numele cărora au fost botezate drumurile (*Ostiensis*, *Tiburtina*) şi porţile incintei urbane la care ajungeau drumurile respective. În apropiere de Roma, pe marginea drumurilor se aflau necropole (*via Appia*), catacombe (*via Ardeanita*) şi sanctuare. Ele se întreţăiau cu apeducte care treceau pe deasupra lor prin nişte arcuri monumentale (cele de la *aqua Claudia et Aniene*, de pe *via Praenestina*, au fost la originea viitoarei *Porta Maggiore*). La intrarea în forul roman, „sub templul lui Saturn" (Pliniu cel Bătrân. *Naturalis Historia*, III, 66), Augustus a înălţat o coloană de marmură suflată cu bronz aurit, numită miliarul de aur, pentru a indica distanţele dintre Roma şi marile oraşe ale imperiului. Construirea reţelei de drumuri a fost încredinţată consulilor, guvernatorilor de provincii, apoi împăraţilor care, începând de la Augustus, au acordat foarte multă

37. Naumahie – reprezentaţie de lupte navale într-un amfiteatru sau un circ a căror arenă era înlocuită temporar cu un bazin (n.t.).
38. *Mirmillo*, *-onis*, gladiator înarmat după tipicul gallic, cu scut (*pelta*), spadă şi cască (n.t.).
39. *Retiarius*, *-ii*, gladiator având drept armă o plasă destinată împiedicării şi captării adversarului, cu un trident şi un pumnal (n.t.).

ţie refacerii şi dezvoltării reţelelor de drumuri care duceau către *Urbs*. Astfel Traian a botezat cu numele său drumul situat în prelungirea căii *Appia* de la Benevent la Brundisium (112-117). Tot în continuarea căii *Appia* a apărut *via Domitiana* (95), care ducea la Napoli; în fine, o altă reţea rutieră cobora din Italia de Nord către Roma: fusese construită în vremea Republicii, completată apoi de Augustus şi ameliorată de Traian şi de Hadrian (*viae Flaminia*, *Aemilia*, *Aurelia*...).

Indicaţii bibliografice

R. Bianchi-Bandinelli, *Rome, le centre du pouvoir*, col. „L'Univers des formes", Gallimard, Paris, 1969.
R. Chevallier, *Les Voies romaines*, col. „U", A. Colin, Paris, 1972; *Les Voies romaines*, Picard, Paris, 1997.
H. Kahler, *Rome et son Empire*, col. „L'Art dans le monde", 1963.
G.Ch. Picard, *L'Art romain*, col. „Les neuf Muses", PUF, Paris, 1962.

Agricultura şi viaţa rurală în lumea romană în epoca Imperiului timpuriu

1. Dezvoltarea agriculturii în provincii

1. Criza agricolă în Italia a fost semnalată în anul 70 de Columella ; aceasta s-a agravat în secolul al II-lea din diverse motive : lipsa de mâinii de lucru aservite, absenţa capitalurilor, acapararea proprietăţilor de către posesorii de capital şi familia imperială începând din vremea lui Nero, exodul rural şi mai cu seamă concurenţa provinciilor Anumite regiuni au rămas prospere : Etruria şi câmpia Padului (grâu), Campania (viţă-de-vie şi măslini), Umbria (creşterea animalelor) ; dar calitatea producţiei nu a compensat diminuarea productivităţii. Traian a fost unul dintre puţinii împăraţi care s-au preocupat de soarta agriculturii italiene : a interzis emigrarea şi le-a impus senatorilor să posede măcar o treime dintre bunurile lor funciare în Italia ; a creat sistemul de *alimenta* : împrumuturi acordate micilor proprietari, cu dobândă redusă - 2,5 până la 5% - care apoi era înapoiată pentru a plăti cu ea şcolarizarea copiilor lor (→ fişa 21). Aceste măsuri nu au putut însă împiedica declanşarea unei noi crize agrare în Italia, în anul 110.

2. Dezvoltarea generală a provinciilor (secolele I-II)

• **În Orient**, Egiptul a rămas o ţară producătoare de cereale (grâu, mei, alac), cultivate în valea Nilului ; dar s-au dezvoltat şi culturile de viţă-de-vie şi măslin în Fayyūm şi în jurul Alexandriei. Datorită unor lucrări de irigaţie, Siria a practicat cultura intensivă a grâului, pomilor fructiferi, viţei-de-vie şi legumelor. Asia Mică, îndeosebi provincia Pont, a devenit renumită pentru bogăţia ei : a dezvoltat acelaşi tip de culturi şi a practicat creşterea animalelor (oi, raţe, gâşte...).

• **În Occident**, Spania trecea drept o ţară agricolă bogată, dar cultura de grâu s-a diminuat neîncetat în favoarea viţei-de-vie şi a măslinului (valea *Baetis* - Guadalquivir), din a căror producţie jumătate era destinată Romei. Spania se confrunta cu concurenţa provinciei Narbonensis în privinţa vinurilor (Béziers) şi a Africii - aflată în plină expansiune în secolul al II-lea - la oleaginoase (Sahelul tunisian şi *Thysdrus* - El-Jem). Această provincie a furnizat Romei, începând din vremea domniei lui Nero, două treimi din producţia sa de grâu (18 000 000 *modii* = 1 300 000 quintale, ceea ce reprezenta 1/7 din producţia sa totală), luând astfel locul Egiptului.

3. Expansiunea producţiei se explică atât prin motive de ordin economic (alimentarea capitalei, urbanizarea imperiului, creşterea consumului), cât şi printr-o valorificare mai raţională a pământului : asanarea mlaştinilor din Britannia (Fens), irigarea masivului muntos Aures, a dorsalei tunisiene (baraje, rezervoare, puţuri, apeducte...), defrişarea şi recuperarea pentru agricultură a terenurilor „subcesive", care nu fuseseră cadastrate (Africa, Gallia). Fotografii aeriene au permis urmărirea evoluţiei peisajului agrar şi a noii parcelări, după cadastrarea intensivă efectuată în timpul dinastiei Flavia : în Africa Proconsularis diviziunea centuriilor de 200 de iugăre (50 ha) putea să cuprindă de la două până la 20 de parcele în nord şi până la 120 în regiunea Susa. Progresele tehnice

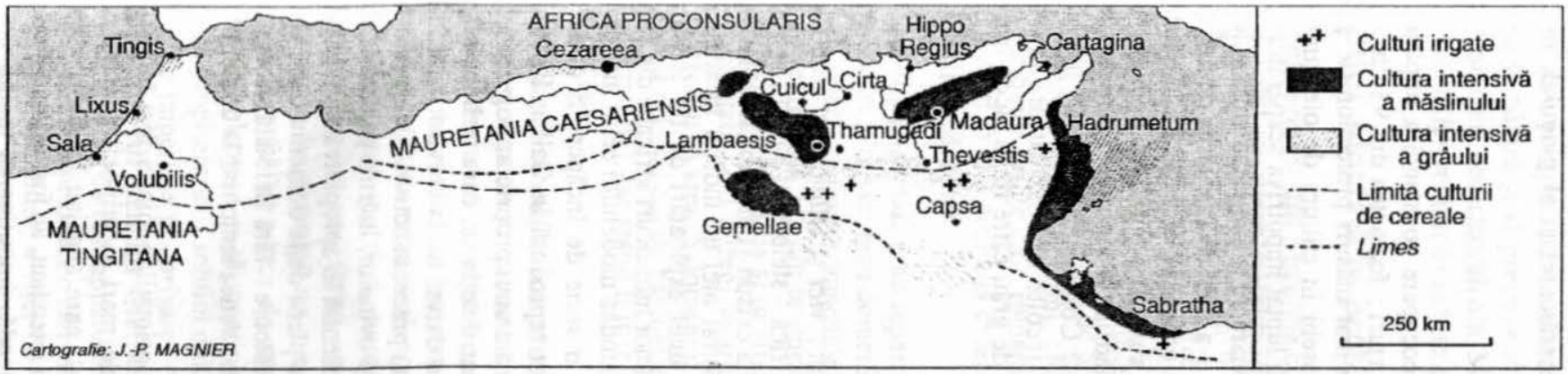

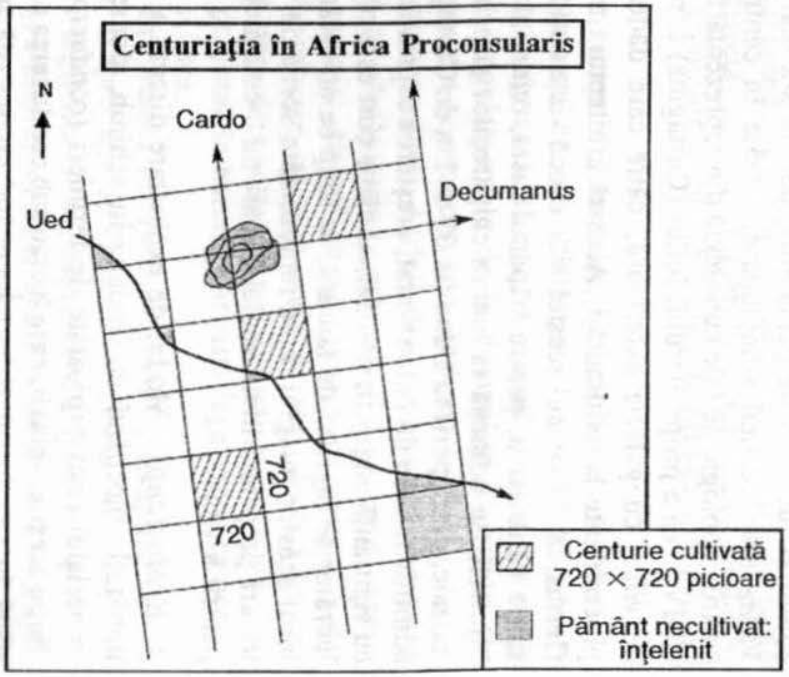

Culesul măslinelor pe domeniul nobilului Iulius (Cartagina)

au fost limitate, iar maşinile mecanice, de tipul secerătoarei şi al plugului, nu s-au răspândit deloc în afara Galliei.

4. Reglementările producţiei agricole

Aprovizionarea cu grâu a oraşelor a constituit o preocupare constantă a împăraţilor Italia, dar şi Grecia şi Asia Mică depindeau de importuri; foametea din 93 din Asia a provocat revolta locuitorilor din Prusa. Flavienii au luat măsuri protecţioniste şi s-au străduit să pună capăt specializării regionale, îndeosebi în cultura de oleaginoase şi viticultură; au încurajat producţia de grâu în Asia, au luptat împotriva acaparatorilor de pământuri cu scopul de a asigura oraşelor o aprovizionare cu grâu permanentă şi ieftină. De asemenea, printr-un edict al lui Domiţian din 92, s-a interzis plantarea de noi butuci de viţă-de-vie, atât în Italia, cât şi în provincii, şi s-a ordonat distrugerea a jumătate din cultura viticolă existentă. Această din urmă măsură a suscitat o puternică opoziţie, iar în Narbonensis şi în Baetica nici nu a fost respectată. Hadrian a continuat această politică, favorizând culturile de importanţă vitală; mai apoi, Commodus a întărit intervenţia statului reorganizând annona africană în urma unor recolte nesatisfăcătoare în Egipt. Africa Proconsularis a trebuit să intensifice livrările de grâu către Italia, scop în care a fost creată o flotă „annoniară".

2. Modurile de exploatare

1. Ferma. În imperiu coexistau două tipuri de habitat: *vici* şi *villae*. *Vici* erau aşezări agricole cunoscute pentru sanctuarele lor indigene (Africa – stelele lui Saturn, → fişa 26) sau pentru casele lor pătrate (Britannia). Probabil că a existat şi un habitat izolat pentru coloni şi lucrători de pământuri, dar nu s-a mai păstrat nici un indiciu în acest sens. *Villae* erau edificii somptuoase, situate în centrul unei exploatări de tip latifundiar, a căror tipologie ne este cunoscută din reprezentările unor mozaicuri africane din secolele III-IV: cea a proprietarului Iulius (Cartagina) corespundea modelului celui mai obişnuit de *villa*, cu galerie exterioară, către care dădeau o serie de încăperi şi două aripi proeminente la extremităţi. Această arhitectură a fost reprodusă în Gallia, Britannia şi Germania. Mozaicul acestei *villa* evocă viaţa cotidiană a unui proprietar bogat şi a soţiei sale: vânătoarea, pentru stăpânul casei, *otium*-ul pentru soţia sa, care se împodobea cu bijuterii, se odihnea la umbra chiparoşilor şi primea daruri de la servitorii săi. Un alt mozaic, descoperit la Udna (la 60 de km de Cartagina) prezenta activităţile de la o fermă administrată de un colon: arat, creşterea caprinelor şi ovinelor, lucruri pe care le făceau cu siguranţă angajaţii nomazi, al căror cort este reprezentat în apropierea unui grajd. Un lucrător se îngrijea de fântână, în timp ce un catârgiu pleca de la domeniu către oraş. În jurul acestor imagini, erau reprezentate scene de vânătoare: fără îndoială protagonistul lor era proprietarul domeniului, care nu locuia aici, dar venea temporar la domeniile sale pentru a vâna.

2. Exploatanţii: Modul de exploatare directă a proprietăţilor mici a fost încurajat de împăraţi, începând cu Traian. În schimb, domeniile mari şi mijlocii („private" sau imperiale) erau exploatate de fermieri (*conductores*), care angajau lucrători agricoli: dintre aceştia, **sclavii**, care lucrau sub conducerea unui intendent, au fost cei mai numeroşi, până în secolul al II-lea. Începând cu această perioadă, împuţinarea mâinii de lucru

servile a fost compensată prin **coloni**, angajaţi cu contract, care erau datori să achite impozite în natură şi să presteze zile de clacă, şi de **lucrători agricoli liberi**, lipsiţi de pământ precum secerătorul din Maktar (→ fişa 22), sau de mici proprietari care-şi completau astfel veniturile reduse pe care li le aduceau domeniile lor.

3. Politica adoptată în problema proprietăţii

1. ***Regimul proprietăţii***: în urma cuceririlor, proprietatea nu mai avea nici un fundament juridic; solul aparţinea statului (*ager publicus*), reprezentat de împărat în provinciile imperiale şi de poporul roman în provinciile senatoriale. *Possessores* nu erau decât ocupanţi, dar cu timpul unii dintre ei au ajuns să se considere proprietari, în special în cazul terenurilor în paragină, pe care le desţeleniseră. Revizuirea cadastrării din timpul dinastiei Flavia în Africa şi Gallia a avut ca scop restituirea către domeniul public a acestor terenuri anexate ilegal de particulari. Pământul a fost divizat în trei părţi: prima a fost împărţită între autohtoni, care trebuiau să plătească o dare (*stipendium*); a doua a fost atribuită cetăţenilor romani stabiliţi în provincii; a treia parte, care regrupa domenii mari, a fost atribuită colectivităţilor locale, notabilităţilor de origine italică sau indigenă şi împăraţilor.

2. ***Domeniile imperiale*** erau repartizate în întregul imperiu şi cel mai adesea proveneau din confiscări: în Asia erau domeniile care aparţinuseră regilor Frigiei şi Capadociei, în Africa, fuseseră confiscate domeniile celor mai mari şase latifundiari din Africa Proconsularis (cea ce reprezenta 1/5 din teritoriu), după asasinarea lor. Aceste latifundii au fost mai puţin numeroase în Gallia şi în Hispania, până la dinastia Severilor. Administrarea lor a fost încredinţată unei întregi ierarhii de procuratori răspândiţi la Roma şi în provincii. Aceştia dădeau în arendă domeniul unui arendaş general (*conductor*), care lucra o parte din pământ prin modul de exploatare directă, cu sclavi imperiali, coloni (care prestau şi o muncă gratuită), iar restul îl închiria colonilor în schimbul unei treimi sau unei pătrimi din producţie.

3. ***Legislaţia imperială***. Începând din timpul Flavienilor, principii s-au străduit să compenseze degradarea raporturilor economice şi sociale printr-o serie de măsuri pragmatice menite să sporească producţia agricolă, să reducă exodul rural şi, în cazul Africii, să-i sedentarizeze pe nomazi. Regulamentele de la domeniile imperiale din Africa Proconsularis reprezintă o mărturie a acestui dirijism luminat:

- ***Lex Manciana***, purtând numele proconsulului Africii din vremea lui Vespasian (70-72), definea un nou statut juridic al pământurilor „subcesive": cei care ocupau terenuri aflate în paragină nu aveau automat dreptul de proprietate excepţională, dar puteau să dispună pe viitor de parcele vacante, să aibă drept de exploatare a lor, cu condiţia „să planteze şi să menţină în stare de randament măslini sau viţă-de-vie şi să plătească proprietarului solului o dare perpetuă în natură". Această lege se aplica pentru latifundiile imperiale şi „private" din Africa.
- **Hotărârea lui Henchir Mettich**, din vremea lui Traian (116-117), se aplica pentru domeniul imperial de la Mappalia Siga, în apropiere de Thevestis (sectorul *Constantine*): această hotărâre reprezenta o extindere a legii *Manciana*, cuprinzând măsuri de încurajare a cultivării smochinilor, a viţei-de-vie şi a măslinilor pe terenuri în paragină şi în zonele mlăştinoase (cu scutire de dare pe timp de cinci sau zece ani).

• **Legea lui Hadrian** (inscripţie de la Ain-el-Djemala) relua dispoziţiile legii *Manciane* aplicându-le la terenurile lăsate în paragină timp de zece ani ; erau precizate scutirile de arendă şi drepturile pe care le aveau *possessores*. Consecinţele cele mai benefice ale acestor măsuri au fost dezvoltarea culturilor de arbuşti în Africa de Nord în secolul al II-lea şi apariţia unei clase de exploatanţi mijlocii, sedentarizaţi şi conştienţi de drepturile lor, aşa cum o atestă petiţia colonilor de pe domeniul imperial *saltus Burunitanus* (inscripţia de la Suk-el-Khemis) adresată lui Commodus, prin care aceştia protestau împotriva ridicării numărului de zile de clacă impusă unilateral de *conductor* : împăratul le-a dat câştig de cauză.

Indicaţii bibliografice

P. Petit, *La Paix romaine*, col. „Nouvelle Clio", PUF, Paris, 1971.

G.Ch. Picard, J. Rougé, *Textes et documents relatifs à la vie économique et sociale dans l'Empire romain (31 av. J.-C.-225 apr. J.-C.)*, SEDES, Paris, 1969.

Producţia industrială în lumea romană în Imperiul timpuriu

Sursele literare rămân rare şi se referă îndeosebi secolul I (Pliniu cel Bătrân, *Naturalis Historia*, XXXV, 60; Strabon, *Geografia*, III, 8, 14). Descoperirile arheologice nu se raportează decât la materialele utilizate în epocă şi care nu au fost distruse în timp, dar mărturiile epigrafice aduc totuşi unele indicaţii în privinţa organizării producţiei (edicte imperiale, contracte de lucru, ştampile ale olarilor...).

1. Materiile prime

Statul deţinea proprietatea minelor şi carierelor. Cea mai mare parte au fost integrate bunurilor imperiale începând din secolul I, dar unele dintre ele au fost concesionate particularilor (familia *Planii*, în Spania) sau unor societăţi (*Socii Lutudarenses*, în Britannia).

1. ***Minele*** erau localizate cu precădere în Occident (datorită epuizării zăcămintelor din Tracia şi Asia Mică), în Spania şi Britannia, care reprezentau, din acest punct de vedere, un fel de eldorado al Antichităţii. Dar în secolul al II-lea, producţia de fier din Noricum şi Pannonia, de aur din Dacia (există ca mărturii contracte de lucru) şi de plumb argintifer extras din masivul muntos Rif din Maroc (s-a descoperit o epavă la capul Spartel – strâmtoarea Gibraltar) a înregistrat, se pare, o anumită dezvoltare.

• **Spania.** Regiunea Cartagenei a fost prima zonă unde s-a exploatat cuprul, plumbul argintifer şi aurul: „Polybios, descriind Cartagena (*Carthago Nova*), ne vorbeşte despre minele de argint foarte importante situate la aproximativ două stadii (3,5 km) de acest oraş; ele măsurau 400 de stadii (70 km) de circuit: aceste mine, în care lucrau în vremea lui Polybios 40 000 de mineri... se află încă şi astăzi în plină exploatare" (Strabon, *Geografia*, III, 2, 8). Cucerirea nord-vestului peninsulei în timpul lui Augustus, a adus imperiului staniul şi fierul din Munţii Cantabrici, precum şi aurul din Asturii. În Imperiul timpuriu, prospectarea zăcămintelor a progresat către sud-vest, înspre Huelva (*Onuba*), unde au fost descoperite 21 milioane de tone de zgură, ceea ce corespunde unei extracţii de 12 milioane de tone de cupru. În această provincie, mina de la Zarza, în apropiere de Calanas, avea 800 de puţuri cu adâncimi variind între 20 şi 100 m şi galerii lungi de 1,8 km. În Lusitania meridională, în împrejurimile localităţii *Vipasca* (Aljustrel), s-a descoperit un contract de exploatare din secolul al II-lea (Dessau, *IL*, 6891) care evocă modul în care erau tratate minereurile de cupru şi de argint după extracţie („triere, zdrobire, cernere, spălare"), componenţa personalului minelor („sclavi şi muncitori plătiţi") şi serviciile puse la dispoziţia acestora pe terenul minier (terme, ateliere de călcare a postavurilor, cizmării, frizerii). În acelaşi sector a fost descoperită o lege a lui Hadrian prin care se fixau regulile de exploatare a puţurilor argintifere aflate în posesia sa. Condiţiile de adjudecare îi erau favorabile: concesiunea se făcea pe bază de licitaţie şi prevedea un supliment de 4 000 de sesterţi pentru fiecare puţ, plus jumătate din produsul minei. În cazul în care exploatarea puţurilor înceta pentru o perioadă mai mare de zece zile sau o dată cu neplata sumelor datorate, interesele împăratului erau garantate

prin clauze de anulare a concesiunii. De asemenea, erau prevăzute şi unele garanţii: începerea exploatării în termen de şase luni, interdicţia ipotecării în caz de datorii. Documentul precizează care erau drepturile adjudecătorului (*occupator*): din punct de vedere juridic, acesta nu avea decât un drept de *proprietas* (dreptul de a valorifica), dar beneficia de statutul de **colon**, ceea ce îi permitea să cedeze sau să lase moştenire mina cu condiţia de a-l înştiinţa pe procurator. Dacă îşi lua asociaţi, trebuia să împartă beneficiile cu aceştia, în mod proporţional cu investiţiile fiecăruia dintre ei. În fine, el avea şi obligaţia de a asigura transportarea minereului în atelierele de topitorie situate în apropierea puţurilor, pentru ca acesta să poată fi tratat. Căutarea unei rentabilităţi maxime determina apărarea intereselor comune: protecţia împotriva furtului, întreţinerea puţurilor şi a materialului (pentru garantarea securităţii muncitorilor), lupta împotriva relei-voinţe şi a sabotajului.

• În **Britannia** se găseau minereuri foarte asemănătoare: plumb argintifer în Somerset, Yorkshire, Derbyshire, Sussex, unde împăratul Hadrian a exploatat în regie directă mina de la Lutudaron, care a fost mai apoi concesionată unor *conductores*, al căror nume figura pe lingourile de plumb: *L. Aruconius Verecundus* şi *C. Iulius Protus*, un breton romanizat. Cuprul era localizat în Shropshire, Ţara Galilor şi Anglesey; fierul era răspândit pe întregul teritoriu; aurul se găsea în Ţara Galilor. În Cornwall, producţia de staniu a încetat temporar în secolul al II-lea, fără îndoială în beneficiul celei din Spania, în timp ce extracţia de cărbune pentru uz casnic (terme, încălzire) şi industrial (topitorii) s-a dezvoltat în nordul şi vestul ţării.

2. Carierele de marmură cele mai rentabile nu erau situate numai la Luna-Carrare, ci şi în Pirinei, în Grecia, în Africa, Asia Mică (Dokimeion-Synnada) şi mai ales în Proconez (Marea Marmara), care furniza o varietate de marmură de o calitate mai modestă. Egiptul păstra monopolul granitului. Extracţia şi exportul erau plasate sub controlul armatei şi al unui procurator. Transformarea marmurei se făcea chiar în apropierea locurilor de producţie unde au fost găsite ateliere în care se fabricau sarcofagii în serie, elemente arhitectonice şi coloane destinate exportului.

2. Industriile de prelucrare şi transformare a materialelor

1. Organizarea producţiei este cunoscută mai bine pentru Occident decât pentru Orient. Existau două tipuri de activităţi: producerea bunurilor destinate uzului curent (stofe de lână sau de in, amfore, cărămizi...) şi meşteşugurile de lux (mătăsuri, papirus, orfevrerie) sau specializate (ceramică). Descentralizarea locurilor de producţie răspândite în întreg imperiul s-a concretizat prin coexistenţa micilor ateliere şi a intreprinderilor mai importante: cele două structuri aplicau tehnici de fabricaţie de tip artizanal care nu au ajuns niciodată la stadiul producţiei de masă. Majoritatea centrelor de producţie erau situate în oraşe, aşezări rurale (*vici*), temple (în Orient), ca şi în atelierele de pe domenii (*villae*). Pe mozaicul de la Saint-Romain-en-Gal era reprezentat un atelier de morărit; pe domeniul funciar (*fundus*) al lui Athies (Somme), a fost descoperită o filatură, iar pe domeniile (*villae*) din Belgia (Anthée, Haccourt) şi în regiunea renană (Horath) s-au găsit ateliere de fierărie şi topitorii. Artizanatul domestic sau urban se caracteriza printr-o producţie diversificată, adaptată cu prioritate nevoilor unei economii închise, autarhice precum şi compoziţiei sociale a localităţii.

PENINSULA IBERICĂ
ASTURIILE
Brigantium
MUNȚII CANTABRICI
LUSITANIA
Tarraco
Emerita Augusta
Vipasca
Corduba
Castulo
Hispalis
Carthago Nova
Onuba
BAETICA
Gades
Malaca
BRITANNIA
York
ANGLESEY
Derby
ȚARA GALILOR
SHROPSHIRE
SUSSEX
SOMERSET
Mendips
Cornwall
ARAMĂ
ARGINT
AUR
PLUMB
STANIU
FIER
Cartografie: J.-P. MAGNIER

2. *Exemplul gallic*

• **Metalurgia** reprezenta un „sector de vârf" în Gallia Imperiului timpuriu : prelucrarea fierului se efectua în oraşe cum ar fi Limoges, Chartres, Metz şi în localităţile situate în ţinutul eduan, lingon... Fabricarea ţevilor din **plumb** pentru canalizările apeductelor şi ale termelor se realiza cu precădere la Lyon, *Vienne* şi Arles.

• **Industria textilă** era renumită pentru calitatea ţesăturilor de lână din valea Somme (Atrébates) şi de la Tournai (Nerviens), a hainelor de in din Aquitania (Cadurques) şi Normandia (Caletes) şi a ţesăturilor brodate la Lyon, unde prezenţa unui atelier este atestată de o stelă funerară a unui sirian (*Constantinus Aequalis* ; *CIL*, XIII).

• **Ceramica imprimată** (*terra sigillata*) a reprezentat o adevărată industrie prin volumul producţiei : 400 de manufacturi la Graufesenque, între mijlocul secolului I şi secolul al II-lea. Era o ceramică făcută din lut roşu, „decorat cu motive în relief care erau imprimate, ca şi sigiliile (*sigillum*), cu ajutorul unor tipare de argilă în care erau sculptate modelele în negativ" (Y. Burnand). Această tehnică fusese preluată din Etruria (Arezzo). Locurile de producţie italo-gallice de la Lyon şi din marile oraşe şi-au încetat activitatea în anul 20, fiind înlocuite de mici fabrici de *terra sigillata* gallică, instalate în *vici*. Primele centre de activitate au fost implantate în sudul Masivului Central, în valea Tarnului, la Graufesenque (Millau), unde contabilitatea unui singur olar menţiona o producţie care se cifra la 134 410 vase. La începutul secolului al II-lea, aceste ateliere au intrat în declin, iar producţia de ceramică s-a deplasat către centrele de consum din Gallia septentrională şi de pe *limes*-ul renano-danubian : Lezoux (Puy-de-Dôme), apoi la Chemery (în Ardeni), cu oficina asociaţilor *Saturninus* şi *Satto*, originari din Narbonensis. Luxeuil, Argonne, Metz, în nord-est şi, în sfârşit, Rheinzabern (valea Rinului). Aceste manufacturi şi-au încetat treptat activitatea în ultimii treizeci de ani ai secolului al II-lea : concurenţa obiectelor de sticlă şi a veselei de metal ar putea constitui o explicaţie pentru declinul ceramicii de tip *terra sigillata*.

3. Lumea lucrătorilor

Reprezintă un mediu puţin cunoscut, în special în ceea ce priveşte categoriile de lucrători. Arheologia şi legile miniere ne permit să presupunem prezenţa unei populaţii considerabile în locurile de producţie : mineri de subteran, femei şi bătrâni care triau minereurile, tineri şi copii în ateliere. Dacă în mine **sclavii** erau probabil foarte numeroşi (deţinuţi de război sau de drept comun), în schimb, ei erau slab reprezentaţi în industriile meşteşugăreşti gallice şi africane. O mare parte din producţia acestora din urmă era asigurată de lucrători independenţi asistaţi de o echipă formată din muncitori liberi, angajaţi pe bază de contract, şi câţiva sclavi privaţi : stelele funerare gallo-romane îi reprezentau pe meşteşugarii independenţi singuri, în familie sau, uneori, împreună cu unul sau doi muncitori. Exemplul ceramicii a demonstrat mobilitatea deosebită a mediului olarilor, precum şi existenţa unei diviziuni a muncii între diferitele corporaţii (modelare, coacere). Unele întreprinderi mari, specializate în fabricarea de amfore, cărămizi şi ţigle, aparţineau împăratului, familiilor senatoriale, ecvestre sau unor societăţi pe acţiuni (*corpora*) : ele erau conduse de un intendent asistat de maiştri şi utilizau o mână de lucru mai numeroasă

decât celelalte manufacturi. Când erau destul de numeroşi, meşteşugarii, muncitorii, liberi sau sclavi, se regrupau în **colegii** : asociaţii profesionale formate în scopul apărării unei profesii, având conducători aleşi (*magistri*) şi un patron.

Indicaţii bibliografice

Y. Burnand, *Les Gallo-Romains*, col. „Que sais-je?", nr. 314, PUF, Paris, 1996.
M. Clavel, P. Lévêque, *Villes et structures urbaines dans l'Occident romain*, col. „U²", A. Colin, Paris, 1971.
Cl. Domergue, *Les Mines de la péninsule ibérique dans l'Antiquité romaine*, École française de Rome, 1990.
F. Jacques, J.Scheid, *Rome et l'intégration de l'Empire*, I, col. „Nouvelle Clio", PUF, Paris, 1990.

Oraşele şi comerţul în Imperiul timpuriu

1. Comerţul cu amănuntul

Făcea parte din viaţa cotidiană, dar nu ne este cunoscut decât datorită unor mărturii iconografice (stele funerare). Se practica în diverse moduri: în aer liber, în cazul precupeţilor care-şi vindeau merele la *Narbo* (Narbonne), peştele la *Lugdunum* (Lyon) sau în cazul pieţei de seminţe din *Colonia Agrippinensis* (Köln). Au fost descoperite pieţe acoperite, cu porticuri şi dughene la *Thamugadi* (Timgad), ca şi în numeroase oraşe aflate în centrul unui comerţ de interes local sau regional. Dar cea mai mare parte a afacerilor erau negociate de către meşteşugarii cu magazine care-şi vindeau produsele sau erau încheiate la vânzările *en gros*. Activităţile lor sunt cunoscute datorită unor reprezentări din arta plebeiană din secolele II-III. Pe un relief funerar de la Dijon se poate vedea un vânzător de vinuri în magazinul lui, stând în picioare în spatele unei tejghele cu arcade şi turnând într-o pâlnie băutura care curgea direct în ulciorul întins de client; în spatele rafturilor magazinului erau suspendate recipiente de măsuri diferite, cu care se putea scoate din butoaie cantitatea de vin necesară. Pe o stelă de la Sénon (Meuse), doi vânzători de tunici prezentau un articol unui cumpărător ipotetic. Pe numeroase reliefuri descoperite la Neumagen, Trèves şi Arlon erau reprezentate operaţiuni comerciale, cu momentul achitării unei sume de bani. Vânzătorii şi clienţii păreau îmbrăcaţi în acelaşi fel: cu o tunică scurtă cu mâneci largi, acoperită uneori de un mantou cu glugă. Aceste scene din viaţa cotidiană erau o mărturie nu numai în ceea ce priveşte reuşita socială, ci şi o anumită mândrie profesională şi un ataşament faţă de virtuţile muncii.

2. Comerţul *en gros*

Se afla în mâinile oamenilor de afaceri, ale marilor negustori şi era localizat în oraşele situate de-a lungul axelor rutiere şi fluviale, care convergeau cel mai adesea înspre porturile Mediteranei, ale căror exporturi erau dirijate către Roma.

1. Oraşele-târguri erau situate pe reţeaua de **drumuri romane**. Aceasta a fost amenajată începând de la Augustus, iar mai apoi a fost întreţinută în permanenţă, după cum o atestă bornele rutiere şi *Tabula Pentingeriana*, o hartă a drumurilor pe care sunt marcate distanţele dintre localităţi, calculate în mile romane sau în leghe, precum şi statutul şi funcţia oraşelor (capitală, colonie, municipiu, port). Oraşele comerciale din **Africa** - *Thamugadi* (Timgad), *Thysdrus* (El Jem) - se situau la intersecţia unor drumuri paralele cu litoralul sau perpendiculare pe *limes*. Pieţele din **Britannia** au fost instalate treptat, în ritmul dezvoltării cuceririi şi a căilor de comunicaţie: *Lindinis* (Ilchester), aflat la răscrucea mai multor drumuri, a rămas un centru comercial important între epoca lui Claudius şi Imperiul târziu (s-a descoperit aici un tezaur monetar de 1 000 de piese); toponimul *Venta Belgarum* (Winchester) evoca funcţia comercială a acestui oraş situat pe ruta Cirencester şi specializat în fabricarea de haine militare. Pieţele comerciale din

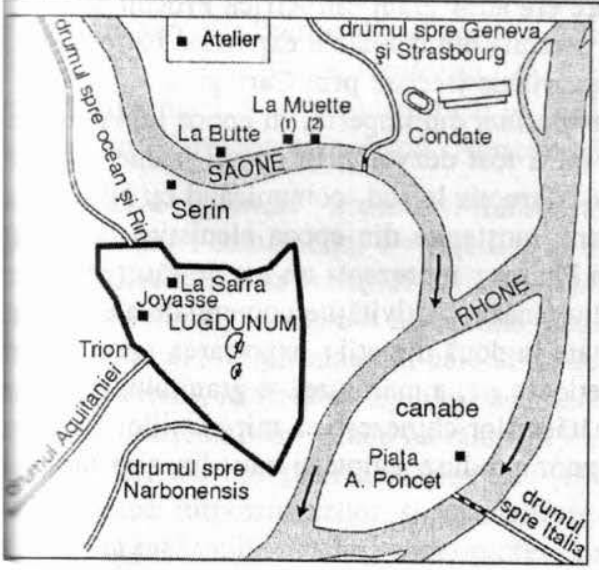

Dedicaţie pentru *M. Inthatius Vitalis*, Lyon (*CIL*, XIII, 1954)

„Lui *Marcus Inthatius*, fiul lui *Marcus Vitalis*, negustor de vinuri locuind în *Lugdunum* la *kanabae*, care a îndeplinit de două ori funcţia de curator al acestei corporaţii şi a fost de asemenea *quinquennalis*, *nauta* pe râul Saône, patron al aceluiaşi colegiu, patron al cavalerilor romani *seviri*, al «utricularilor», al *fabri*-lor din Lugdunum, căruia strălucitul senat al albienilor i-a dat dreptul de şedere, negustorii de vinuri din Lugdunum la *kanabae*, patronului lor..."

Gallia se concentrau de-a lungul a trei mari axe care convergeau către Lyon : transversala vest-est (Saintes, Clermont-Ferrand, Annecy) ; ruta de legătură Mediterana-Ron-Saône--Moselle-Rin (Arles, Orange, Vienne, Autun, Metz, Treves, Mainz) ; căile oceanice (Boulogne-Langres ; Le Havre-Lutetia-Autun). Cercetări recente au arătat că ruta continentală legând Britannia, Gallia septentrională, Germania şi Pannonia cu provinciile danubiene şi cu Orientul a înregistrat, începând din secolul al II-lea, un trafic inferior celui al drumurilor terestre şi mediteraneene care duceau în Italia.

*2. **Porturile fluviale*** : căile fluviale completau transporturile terestre şi maritime. Principalele porturi se situau pe Tamisa (Londra), Guadalquivir (*Corduba* ; *Italica*), Moselle (Treves), Rin (Mainz, *Colonia*-Köln), Garonne (Bordeaux, Toulouse) şi pe Ron. Portul ***Lugdunum*** **(Lyon)** era frecventat de ambarcaţiuni de luntraşi care urcau pe Ron sau pe Rin, de o flotilă uşoară în tipul acelor „utriculare"[40], plute susţinute de burdufuri, un fel de şlepuri care serveau la transbordările din port. Dedicaţia funerară a unui *„navicularius marin"*, *Q. Capitonius Probatus* (*CIL*, XIII, 1942), ne permite să credem că existau şi nişte nave mici de cabotaj, cu pânze şi cu vâsle, care urcau pe Ron dinspre Arles. O confirmare a acestei ipoteze ar putea-o reprezenta jetoanele şi sigiliile vamale din plumb din colecţia Récamier, descoperite pe malurile actuale ale râului Saône, pe locul portului fluvial antic ; pe teserele (*tessera*) emise de corporaţiile de luntraşi erau reprezentate nave de acest tip, iar majoritatea sigiliilor vamale de plumb nu purtau menţiunea biroului vămilor din *Arelate* (Arles), ceea ce ar însemna că majoritatea mărfurilor soseau direct la *Lugdunum* (Lyon).

*3. **Porturile maritime*** : Cartagina, zonele de coastă de la *Byzacena*, pentru Africa ; *Arelate*, *Narbo*, *Gades* (Cádiz), pentru Occident ; Alexandria, pentru Orient, controlau axele maritime cu destinaţia Roma, prin Ostia şi Aquilei. De la începutul secolului I, principalele centre de redistribuire şi exportare a mărfurilor au fost cele două complexe portuare, Cartagina şi Alexandria.

• **Cartagina** prezenta o amplasare a portului defavorabilă, în ciuda amenajărilor efectuate de Cezar, dar o poziţie geografică excepţională : situat în faţa Siciliei, portul controla trecerile din Mediterana orientală în bazinul occidental, rutele caravanelor venind din Sahara şi rutele de coastă pe care era adus grâul din Africa Proconsularis şi de la *Byzacena*. Începând de la Nero, trei sferturi din cerealele exportate către Roma, uleiul, *garum* şi produsele industriale din provincie treceau prin Cartagina.

• **Alexandria** trecea drept cel mai mare *emporium* din imperiu, în epoca lui Augustus (Strabon, *Geografia*, XVI, 4, 24) ; acest rol a fost dezvoltat în cursul primelor două secole. Avea o poziţie privilegiată, cu lacul Mareotis la sud, comunicând cu Nilul prin canalul Canope ; existau amenajări portuare, moştenite din epoca elenistică, cu două bazine situate de-o parte şi de alta a insulei Pharos ; reprezenta un loc de răscruce între India, Arabia, marea Roşie şi bazinul mediteranean. Activităţile comerciale ale acestui port de un milion de locuitori erau îndreptate în două direcţii : exportarea „produselor alexandrine" (papirus, pietre şi ţesături preţioase...), a marmurei, a granitului egiptean şi a cerealelor din *chôra* ; redistribuirea mătăsurilor chinezeşti, a mirodeniilor indiene, a parfumurilor din Arabia, în schimbul unor produse egiptene sau din alte ţări ale

40. Din *utriculus*, *-i*, burduf mic (n.t.).

imperiului. Importatorii alexandrini erau instalaţi în porturile Mării Roşii, precum *Berenike*, pentru a lua în primire mărfurile care tranzitau pe căile deşertului înspre valea Nilului şi Alexandria.

3. Lumea comerţului

1. ***Un mediu urban bogat şi puternic***, chiar dacă vânzătorii cu magazine erau mai puţin instăriţi decât negustorii care comercializau mărfurile şi asigurau transportul lor pe cale fluvială sau maritimă. Săpăturile efectuate la Lyon, oraş de 45 000-50 000 de locuitori, au dus la descoperirea locuinţelor urbane de pe colina Fourvieres (*Lugdunum*), a locuinţelor mai modeste ale meşteşugarilor-negustori din *canabae*-le situate, între Ron şi Saône. La *Thysdrus* (El-Jem), *villae*-le aparţinând oamenilor de afaceri, datând din secolele II-III, erau împodobite cu mozaicuri policrome ale căror subiecte dovedesc bunăstarea stăpânului, activităţile sale (mituri ale fecundităţii, scene marine, figuri alegorice ale Romei şi ale provinciilor imperiului) şi indică unele schimburi artistice cu Siria şi Sicilia, ţări frecventate de aceşti mari negustori. Mulţi dintre ei erau „parveniţi", care se zbăteau să obţină funcţii ca *seviri augustales* pentru a promova pe scara socială (*Q. Capitonius Probatus*, Lyon) sau funcţii municipale (*M. Inthatius Vitalius*, decurion în *Alba*, Ardeche, ➔ p. 153); în fine, alţii aparţineau ordinului ecvestru (*C. Sentius Regulianus*, Roma).

2. ***Un mediu cosmopolit***: surse epigrafice au arătat că la **Lyon**, în secolele II-III, un sfert din populaţie era de origine străină (306 nume greceşti dintre cele 1 150 înregistrate) şi provenea din bazinul oriental al Mediteranei (*Constantinus Aequalis* din Commagene; *CIL*, XIII). Aceeaşi remarcă se pare că se impune şi pentru cazul Africii, după cum o atestă epitafurile unor orientali decedaţi în cursul unei escale: la Utica, un negustor din Paflagonia; la Rusicade, doi *naucleri*, originari din Cilicia şi Cirenaica; la Volubilis, sirieni, evrei şi arabi. Dar şi occidentalii se deplasau în afara frontierelor lor: numele unui armator din Narbo de la mijlocul secolului al II-lea, *Sex. Fadius Secundus Musa* (*CIL*, XII, 4393) a fost regăsit înscris pe amforele de la Monte Testaccio, la Roma, şi pe nişte coloane de marmură care s-au scufundat în largul golfului de la Saint-Tropez. Un cavaler roman, *C. Sentius Regulianus*, a „distribuit ulei provenind din Baetica" la Lyon (*CIL*, VI, 29722). Un *navicularius*, *Q. Capitonius Probatus*, de origine gallică sau eventual germanică, a fost identificat pe zece inscripţii descoperite în mai multe locuri, în Hispania Tarraconensis, Lyon, Noricum şi Germania (*CIL*, XIII, 1942).

3. ***Un mediu organizat***: negustorii-transportori erau grupaţi în asociaţii profesionale, ca şi meşteşugarii-comercianţi (➔ fişa 29) şi adesea făceau parte din mai multe colegii, datorită diversităţii activităţilor lor: *M. Inthatius Vitalis*, negustor de vinuri stabilit la *Lugdunum* (Lyon), a deţinut mai multe magistraturi în această corporaţie înainte de a deveni şeful ei; el dispunea în paralel de aceeaşi funcţie onorifică în colegiul navigatorilor (*nautae*), în virtutea faptului că el însuşi era luntraş navigator pe râul Saône, şi în colegiile „utricularilor" şi ale lucrătorilor din porturi, la ale căror servicii apela pentru transbordări sau întreţinerea vaselor sale (*CIL*, XIII, 1954).

Mărimea întreprinderilor şi specializarea lor erau criterii în funcţie de care se distingeau mai multe niveluri socio-profesionale: independenţii, care lucrau singuri sau

în mici societăţi familiale (*societates*), precum *Marcus Primus Secundianus*, navigator din Lyon, negustor de *garum*, care i-a încredinţat afacerea fiului său, *M. Primus Augustus* (*Dessau, IL*, 7028). *Navicularii*-negustori puteau constitui mari societăţi pe acţiuni (*corpora*), compuse din investitori şi utilizatori. Exemplul cel mai cunoscut este cel al celor cinci *corpora* de *navicularii* din *Arnelate* (Arles), care erau finanţaţi în secolul al II-lea de mari latifundiari din *Namausus*, *Frontonii* şi *Secundii*.

Indicaţii bibliografice

M. Clavel, P. Lévêque, *Villes et structures urbaines dans l'Occident romain*, col. „U²", A. Colin, Paris, 1971.

P.-M. Duval, *La Vie quotidienne en Gaulle pendant la paix romaine*, Hachette, Paris, 1955.

G.Ch. Picard, J. Rougé, *Textes et documents relatifs à la vie économique et sociale dans l'Empire romain, 31 av. J.-C.-225 apr. J.-C.*, col. „Regards sur l'Histoire", SEDES, Paris, 1969.

Partea a treia

Imperiul târziu

Dinastia Severilor (193-235)

1. Africanii

1. Septimius Severus (193-211)

• Biografie: născut în Tripolitania la *Leptis Magna* în 145, dintr-un tată african şi : mamă originară dintr-o familie italiană imigrată în Africa, Septimius Severus apărea ca un *homo novus*. Introdus în ordinul senatorial de unchii săi din partea tatălui (→ **genealogia**), a ajuns la rangul de consul în 190 fără să fi îndeplinit funcţia de tribun militar. La moartea lui Commodus, deţinea deja de un an funcţia proconsulară de guvernator al Pannoniei Superior; aici a fost aclamat împărat de soldaţii săi în 193, dar nu a putut adopta titlul de *Augustus* decât în februarie 197, după ce i-a eliminat pe cei doi împăraţi rivali: ***Didius Iulianus****, succesor al „efemerului" Pertinax*, la Roma, în iulie 193 şi ***C. Pescennius Niger****, proclamat de armatele din Siria, ucis pe Eufrat la sfârşitul anului 194. ***Clodius Albinus***, un african, guvernator al Britanniei, numit *Caesar* chiar de Septimius Severus în 193, ca recompensă pentru că îmbrăţişase cauza împăratului, declarat apoi „inamic public" în 195, a fost învins la *Lugdunum* unde s-a sinucis, după ce ridicase la luptă Gallia şi Hispania Tarraconensis, în februarie 197. Septimius Severus s-a căsătorit a doua oară cu o siriană, *Iulia Domna*, fiica lui *Iulius Bassianus*, marele preot al soarelui de la *Emesa* (Homs). Ea a exercitat o influenţă puternică asupra soţului său şi a celor doi fii ai lor, Caracalla şi Geta; fiul cel mai mare s-a născut în Gallia, în aprilie 188, iar cel mic la Roma, un an mai târziu.

• **Portretele oficiale** au evoluat de-a lungul diferitelor etape ale domniei. Tipul african era mai accentuat în sculpturile din anul 193: părul scurt şi creţ, buzele groase. După 195, au fost puse în valoare asemănările cu reprezentările lui Marcus Aurelius, pentru a justifica o adopţie fictivă a acestui împărat şi pentru a legitima filiaţia dinastică a lui Caracalla, care şi-a luat numele de ***M. Aurelius Antoninus***. Între 197 şi 204, în urma unei călătorii în Egipt, Septimius Severus apărea în iconografie cu trăsăturile lui Serapis, iar părul i-a fost aranjat în bucle, cu câteva şuviţe pe frunte. Imaginea sa din ultimii ani ai domniei a fost cea a „africanului", un împărat inspirat, în maniera filosofilor din anturajul soţiei sale (Filostrat Atenianul*, Diogenes Laertios*): cu o barbă mai lungă, împărţită în două, şi o coafură mai puţin elaborată. Împărăteasa, frumoasă, inteligentă, era înfăţişată alături de soţul său pe monede şi monumente de tipul arcului „comercianţilor" din Roma, unde cuplul imperial apărea îmbrăcat în veşminte sacerdotale, în timp ce în restul imperiului ei erau reprezentaţi cel mai adesea ca zei: Septimius Severus era asimilat lui Serapis, Hercule, Bacchus, iar *Iulia Domna* – Iunonei, zeiţei Ceres, Cybelei şi zeiţei Tanit-Caelestis. Familia lărgită a împăratului (fii, cumnată, veri) a fost şi ea asociată la ceremoniile cultului imperial şi la principalele manifestaţii ale vieţii publice, în special cu ocazia jocurilor seculare din 204, când s-a sărbătorit începutul noului secol: scopul acestor iniţiative consta în legitimarea caracterului dinastic al acestei „monarhii", al cărei model de referinţă rămânea Alexandru cel Mare.

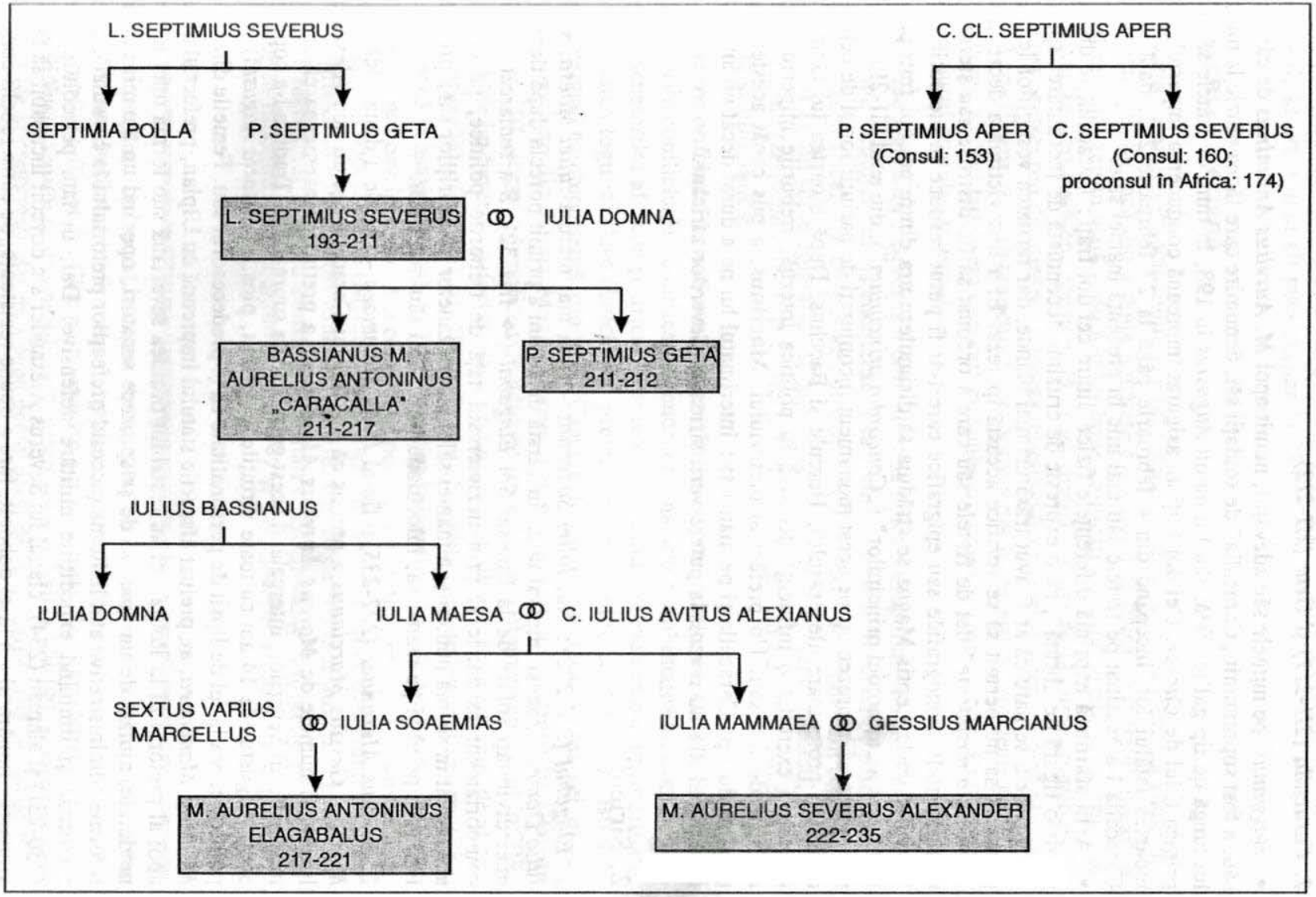
L. SEPTIMIUS SEVERUS
C. CL. SEPTIMIUS APER
SEPTIMIA POLLA
P. SEPTIMIUS GETA
P. SEPTIMIUS APER
(Consul: 153)
C. SEPTIMIUS SEVERUS
(Consul: 160;
proconsul în Africa: 174)
L. SEPTIMIUS SEVERUS
193-211
IULIA DOMNA
BASSIANUS M.
AURELIUS ANTONINUS
„CARACALLA"
211-217
P. SEPTIMIUS GETA
211-212
IULIUS BASSIANUS
IULIA DOMNA
IULIA MAESA
C. IULIUS AVITUS ALEXIANUS
SEXTUS VARIUS
MARCELLUS
IULIA SOAEMIAS
IULIA MAMMAEA
GESSIUS MARCIANUS
M. AURELIUS ANTONINUS
ELAGABALUS
217-221
M. AURELIUS SEVERUS ALEXANDER
222-235

2. *Caracalla (211-217) şi Geta (211-212)*

• *Bassianus*, pe numele său adevărat, numit apoi ***M. Aurelius Antoninus*** de către tatăl său, a fost supranumit „Caracalla" de soldaţii săi, denumire care făcea aluzie la mantaua lui lungă de tip gallic. Tatăl său l-a numit *Augustus* în 198, în timp ce fratele său Geta primea titlul de *Caesar*. Cei doi fraţi au asigurat împreună conducerea imperiului după moartea tatălui lor, începând din 4 februarie până la 27 februarie 212, dată la care Caracalla l-a asasinat pe fratele său mai mic în prezenţa mamei sale.

• **Arta statuară** exprimă diferenţele fizice dintre cei doi fraţi: Caracalla se distinge printr-o figură de „brută", cu o expresie de cruzime accentuată de încruntarea sprâncenelor; Geta se pare că ar fi avut trăsături mai blânde, dar raritatea vestigiilor legate de persoana sa nu permit să se verifice această ipoteză. El a fost victimă a decretului de *„damnatio memoriae"* dat de fratele său care a ordonat să fie distruse sau şterse toate monumentele iconografice sau epigrafice care l-ar fi putut readuce în memorie. Arcul Severilor de la Leptis Magna se străduia să disimuleze ura dintre cei doi fraţi printr-o idealizare a „armoniei principilor" (*„Concordia principium"*), din anul 211-212: cei doi suverani erau reprezentaţi pe acest monument înconjuraţi de părinţii lor şi de cele două divinităţi protectoare ale oraşului, Hercule şi Bacchus. După moartea lui Geta, *Iulia Domna* a exercitat o influenţă decisivă în politica internă, treburile imperiului fiind asumate de fiul său. Un prefect al pretoriului, **Macrinus**, a pus capăt acestei diarhii asasinându-i pe Caracalla şi pe mama sa: interimatul lui nu a durat decât un an, pentru că din mai 218 au revenit la putere verii sirieni ai Severilor africani.

2. Sirienii

1. Elagabal (218-222): fiul *Iuliei Soaemias* – fiica mai mare a *Iuliei Maesa*, soră cu *Iulia Domna* –, acest împărat tânăr în vârstă de 14 ani a primit porecla după denumirea unei divinităţi solare de la Emesa, *Sol Elagabal* (➔ fişa 32). S-a remarcat printr-un comportament excentric şi prin dezinteresul faţă de treburile politice, pe care le-a abandonat în seama bunicii şi a mamei sale, a curtezanelor şi favoriţilor săi; pretorienii i-au ucis pe el şi pe mama sa, înlocuindu-l cu vărul său mai tânăr.

2. Severus Alexander (222-235): fiu al *Iuliei Mammaea* – cea de-a doua fiică a *Iuliei Maesa* – *Gessius Marcianus* a pretins că era fiul lui Caracalla „şi un nou Alexandru", luându-şi numele de ***Marcus Aurelius Alexander***; a pretins de asemenea că ar fi fost moştenitorul Severilor, intercalând acest gentiliciu ca supranume. Tradiţia l-a copleşit pe acest Augustus de 14 ani cu toate virtuţile – „plăcut, pios..." (*Istoria Augustă*), deşi în politică el era la fel de lipsit de personalitate ca şi predecesorul său. Femeile din familie, *Maesa* şi *Mammaea*, au preluat afacerile statului împreună cu Ulpian, prefect al annonei apoi al pretoriului la Roma: ei au restabilit ordinea severiană sub forma unei monarhii moderate, ajutată de un consiliu de şaisprezece senatori, operând un anumit număr de reforme administrative atât la Roma (accesul prefecţilor pretoriului la consulat), cât şi în provincie şi limitând expediţiile militare defensive. Dar, în faţa pericolului persan (230-231) şi alaman (234), clanul lui Severus Alexander s-a dovedit incapabil să facă faţă situaţiei: împăratul s-a lăsat doborât, fără a opune rezistenţă, de către rebelii conduşi de tracul **Maximinus**.

Adusă la conducere printr-o lovitură de stat militară, dinastia Severilor s-a stins în acelaşi mod, în urma unui alt puci militar în 235.

3. Monarhia severiană

1. ***Dominatul***: evoluţia Principatului nu a reprezentat o inovaţie, ci banalizarea anumitor tendinţe perceptibile încă din a doua jumătate a secolului al II-lea. Împăratului, care a fost asimilat unui zeu în viaţă, i-au fost atribuite calificativele *„dominus"* şi „sacru", în timp ce familia imperială era considerată „casă divină". Viaţa de la curte contribuia la accentuarea acestei pre-divinizări: eticheta imitată după modelul oriental, plafonul sălii tronului de pe Palatin pe care era reprezentat horoscopul lui Severus, propileele palatului (*Septizonium*), a cărui faţadă era decorată cu simboluri cosmice (şapte divinităţi planetare dispuse în jurul soarelui imperial).

2. ***Un principe legislator***: Severus a devenit sursa unică a dreptului; au fost însărcinaţi legişti (Ulpian, Papinian) să sistematizeze şi să codifice dreptul imperial pe plan instituţional, judiciar şi fiscal. Un corpus de aproape 1 500 de texte, rezultând din compilaţia justiniană, dar şi din surse epigrafice şi papirologice, a pus în evidenţă recursul preponderent la rescript (*rescriptum*)* (J.-P. Coriat). Monarhia imperială a devenit mai etatizată, centralizată şi birocratică.

3. ***Promovarea ordinului ecvestru*** s-a realizat în defavoarea Senatului, cu care Severii au întreţinut relaţii conflictuale: confiscarea bunurilor senatorilor, reabilitarea lui Commodus, *adlectio* a senatorilor africani şi sirieni. Dar reforma administrativă cea mai provocatoare a fost atribuirea togii laticlave (*laticlavus*) prefectului pretoriului, care devenea astfel al doilea personaj ca importanţă din stat. Cazul cel mai spectaculos a fost cel al lui **Plautian**, originar din Leptis Magna: prefect al gărzii vigililor (*vigilia*) în 193, al pretoriului în 197, acesta a beneficiat de *adlectio* imperială şi a obţinut consulatul în 203, o dată cu fratele lui Severus. A fost copleşit de omagiile familiei imperiale în care, de altfel, a şi intrat, prin căsătoria fiicei sale, Plautilla, cu Caracalla. Aceste favoruri imperiale nu au încetat până la asasinarea lui, în 205, la ordinul ginerelui său. De asemenea, Severus a încredinţat unor cavaleri comanda celor două noi legiuni partice (➔ fişa 32), guvernarea noii provincii mesopotamiene (*Nisibis*), începând din 198, şi a provinciei Numidia, care fusese desprinsă de *Africa Proconsularis*, în 208. Comanda trupelor auxiliare şi luptele din timpul războiului civil au constituit tot atâtea circumstanţe favorabile promovării cavalerilor în funcţiile de procuratori: între 197 şi 211, Severus a creat 50 de posturi.

Dicţionar

Arcul comercianţilor: (începutul secolului al III-lea) înălţat de bancheri şi vânzătorii de vite din *forum Boarium* în cinstea lui Septimius Severus, a soţiei şi a fiilor lui.

Diogenes Laertios: filosof din Cilicia; a scris *Viaţa şi doctrinele filosofilor iluştri*.

Iulianus (Didius): senator de origine milaneză, proconsul al Africii în 189-190, a cumpărat titlul imperial (de la pretorieni), dar nu a putut domni decât de la 28 martie până la 1 iunie 193.

Niger Pescennius (C.): cavaler italic, procurator *ducenarius* în 180, *adlectus* de rang pretorian în Senat, consul sufect, guvernator al celor trei Dacii în 183, guvernator al Siriei în 191-192.

Aici a fost proclamat împărat de către cele trei legiuni siriene la începutul lui aprilie 193 şi a primit sprijinul altor şase legiuni din Orient.

Pertinax Helvius (P.): prefect al Romei, aclamat împărat de pretorieni după uciderea lui Commodus, la 31 decembrie 192; a fost asasinat pe 28 martie 193.

Filostrat: filosof atenian a scris *Viaţa sofiştilor*.

Rescript (*Rescriptum*): răspuns scris al împăratului la o cerere depusă de un cetăţean, funcţionar sau judecător. În principiu, judecata împăratului se limita la cazuri în speţă, dar începând din timpul Severilor această judecată a făcut adesea jurisprudenţă.

Indicaţii bibliografice

J.-P. Coriat, *Le Prince législateur. La technique législative des Sévères et les méthodes de création du droit impérial à la fin du principat*, de Boccard, 1997.

M. Christol, *L'Empire romain du IIIe siècle*, Errance, Paris, 1997.

L. Le Gall, M. Le Glay, *L'Empire romain*, I, col. „Peuples et civilisations", PUF, Paris, 1987.

Înfăptuirile Severilor

1. Reformele militare

1. *Arcul Severilor*, ridicat în 203 la extremitatea nord-estică a forului republican, poziţionat simetric faţă de cel al lui Titus, comemora triumful fondatorului dinastiei asupra parţilor (195-199). Situat între Senat şi tribune, acest monument (➔ anexa, p. 166) magia armata care contribuise la impunerea acestei monarhii şi reprezenta o manifestare a interesului purtat de dinastie faţă de chestiunile militare.

2. *Reorganizarea armatei*

• **Garnizoana Romei** a fost întărită cu scopul de a putea apăra Roma şi peninsula, dar şi pentru a furniza o rezervă care putea fi mobilizată în caz de nevoie la hotarele imperiului. Efectivele ei au fost mărite de patru ori: 10 000 de soldaţi în gărzile pretoriene, 6 000 de soldaţi în cohortele urbane, 7 000 de *vigilia*. De fapt, dacă socotim şi trupele cantonate la Mons Albanus (în apropierea Romei), erau în total disponibili 50 000 de oameni.

• Au fost create **trei noi legiuni**: legiunile „Partice" I şi a III-a au fost staţionate în Mesopotamia, iar *II Parthica*, la Mons Albanus. Numărul total al legiunilor a crescut astfel la 33.

• Cu ocazia celui de-al II-lea război partic, au fost detaşate pentru operaţiuni punctuale forţe **de intervenţie rapidă**, trupe de recruţi barbari cu echipamentul militar specific (*numeri*) şi corpuri de rezervă formate din veterani (*vexillarii*).

• **Recrutarea**: numărul provincialilor, originari din Iliria, Tracia, Orient, a crescut în legiunile şi trupele auxiliare, fără ca italicii să fie îndepărtaţi în mod deliberat. Acordarea cetăţeniei romane la încheierea carierei rămânea principala motivaţie a recruţilor auxiliari. A fost extinsă promovarea prin rangul centurionilor cu dreptul de a accede în corpul de subofiţeri după îndeplinirea serviciului militar ecvestru.

• **Condiţiile de viaţă** ale soldaţilor. Serviciul militar dura în medie între 20 şi 25 de ani, de aceea au fost introduse unele reforme în scopul menţinerii recrutării voluntare şi evitării înrolărilor automate ale tinerilor recenzaţi. Mărirea soldelor, care nu mai fuseseră revizuite de la Domiţian, a fost opera lui Caracalla: cea a soldaţilor din legiuni a crescut cu 50% (675 denari); cea a garnizoanei din Roma a fost ridicată la 2 250 de denari; cât despre solda auxiliarilor, aceasta ajungea probabil la o sumă de aproximativ 150 de denari. Datorită importanţei lor, aceste măriri se poate să fi fost acordate parţial în natură şi să fi ţinut de resortul annonei militare. Permisiunea acordată soldaţilor de a încheia căsătorii recunoscute legal şi de a trăi în familie în apropierea taberelor militare a reprezentat o măsură bună din punct de vedere psihologic; tot măsuri pozitive au fost şi suprimarea primipilatului pentru centurioni şi accesul la comanda celor trei legiuni noi pentru cei din ordinul ecvestru. Această democratizare a armatei nu a fost un regres, ci mai curând o deschidere, comparabilă cu iniţiativa lui Caracalla în favoarea extinderii dreptului de cetăţenie pentru peregrini.

2. *Constitutio antoniniana* (212)

1. Surse. Din acest edict imperial nu s-a păstrat decât o menţiune a legistului Ulpian (*Digesta*, 1, 5, 17) şi un fragment de papirus, reconstituit parţial de W. Seston şi M. Euzennat: „Acord cetăţenia romană tuturor celor (peregrinilor) din *oikumene*, ocrotind dreptul cetăţilor, cu excepţia *dediticii*-lor" (*Papyrus Giessen* 40, coloanele 7-8)[i].

Constituţia a fost promulgată la Roma pe 11 iulie 212, după eliminarea lui Geta; în Egipt a fost făcută publică la începutul anului 213. Fără îndoială că pretextul l-a reprezentat reluarea recensămintelor întrerupte în urmă cu cincisprezece ani. Acest text decreta generalizarea statutului de cetăţean la ansamblul locuitorilor imperiului, dar introducea o clauză restrictivă. Comparaţia acestui document cu un edict din epoca lui Marcus Aurelius descoperit în Maroc, *Tabula Banasitana*, ne permite să credem că peregrinii îşi puteau păstra autonomia internă, chiar în condiţiile în care deveneau cetăţeni romani, în timp ce *dediticii* - liberţi, populaţii recent integrate - nu beneficiau de aceleaşi drepturi cutumiare.

2. Decretele de aplicare, aşa cum au fost ele transmise de Dio Cassius (*Istoria romană*, LXXVII, 9, 10), au impus nenumărate restricţii „noilor cetăţeni": plata unui impozit care reprezenta 1/10 din moşteniri, faţă de 1/20 cât era înainte; înrolarea în legiunile romane, participarea la culturile oficiale ale religiei romane.

3. Bilanţul a fost mai curând unul pozitiv, şi aceasta reiese din faptul că numărul cetăţenilor care purtau gentiliciul familiei imperiale (*Aurelius*) a crescut: menţionarea tribului în cadrul numelor a început să dispară, toţi locuitorii imperiului au fost uniformizaţi şi au beneficiat de aceleaşi drepturi. Dar s-a emis ipoteza că această constituţie a fost promulgată pentru a confirma o stare de fapt, romanizarea generalizată a Occidentului roman, şi pentru a contribui la extinderea ei în provinciile supuse mai recent.

3. Religia lui Elagabal

Răspîndirea religiilor egiptene (Isis şi Serapis), orientale (Iupiter Dolichenus, Mithra, Cybele), semite (Shadrafa-*Liber Pater*, Melkart-Herakles) în timpul Severilor s-ar putea explica prin faptul că au fost asociate manifestărilor cultului imperial şi propagandei oficiale. Dar relaţiile dintre acest prozelitism şi convingerile familiei imperiale au rămas cel mai adesea obscure, cu excepţia cazului împăratului Elagabal.

Urmaş al lui *Bassianus*, preot al zeului Elagabal (*Heliogabalus*) de la Emesa (→ fişa 31), tânărul împărat a sfârşit prin a se identifica cu acest „zeu al muntelui" (El-Gabal) şi „Soare al înălţimilor" (Heliogabal), întruchipat de un meteorit căzut din cer care era păstrat în templul sirian. După ce a fost numit împărat, a transferat betylul[41] la Roma şi l-a instalat într-un sanctuar special amenajat în apropierea palatului. În fiecare dimineaţă, tânărul îndeplinea actul sacerdotal, sacrificând tauri şi oi în prezenţa senatorilor, a cavalerilor,

i. În original: δίδωμι τοίνυν ἅπα/ ἰσι τοῖς κατοικοῦσιν τὴν οἰκουμένην πολειτ[ε]ίαν Ῥωμαίων. O interesantă analiză a edictului lui Caracalla - W. Williams, „Caracalla and the Authorship of Imperial Edicts and Epistles", în *Latomus*, 38, 1979, 1, pp. 67-89 (n. red.).

41. Piatră sacră cu funcţie simbolică, în vechile religii orientale. Corespunzător latinescului *batulus*, grecescului *baitulos* - „piatră sacră" şi formei ebraice *Beth-El* - „casa Domnului" (n.t.).

Medalion al lui Severus Alexander dedicat lui Iupiter „Răzbunătorul"

Roma: arcul Severilor

îmbrăcaţi în costume pestriţe, în timp ce *Iulia Maesa*, bunica sa, şi *Iulia Soaemias*, mama sa, dansau şi cântau acompaniate de muzica flautelor şi a trompetelor. *Istoria Augustă* (*Viaţa lui Elagabal*, 7, 4) l-a acuzat că a „profanat religia poporului roman", pentru a răspândi pretutindeni religia lui Heliogabal" ; a transferat, se pare, statuia zeiţei Pallas (*Palladium*), adusă ca trofeu de Enea de la Troia, în templul zeului său, pentru a-l căsători pe acesta cu Pallas-Atena ! Apoi, se spune că ar fi adus din Cartagina un alt idol, *Iunona-Caelestis* (Tanit, ➔ fişa 26), pentru a-i oferi lui Heliogabal o soţie mai puţin războinică. Această triadă din sanctuarul *Elagabalium* de pe Palatin corespundea de fapt tradiţiei religioase siriene. De aceea, nu se poate vorbi despre monoteism în cazul acestui zeu suprem, ci mai degrabă despre henoteism, în măsura în care „toţi ceilalţi zei erau servitori ai zeului său" (*Istoria Augustă*), după cum se putea constata cu ocazia sărbătorii Soarelui, care avea loc în luna iulie a fiecărui an. Betylul era purtat cu mare pompă înspre reşedinţa de vară a Severilor, palatul Sessorian (situat la periferia Romei), fiind precedat de statuile celorlalţi zei care defilau în fruntea cortegiului. Acest cult sirian a făcut puţini adepţi la Roma, fapt pentru care Severus Alexander s-a grăbit să repatrieze betylul la Emesa. Totuşi, după *Istoria Augustă* (*Viaţa lui Aurelian*, 25, 5), ca urmare a unei „apariţii" a lui Elagabal în templul de la Emesa, în 272, împăratul Aurelian se pare că a oficializat cultul lui *Sol Invictus*, şi-a pus pe cap o diademă cu raze şi o mantie ornată cu simboluri solare ; dar acest „Soare Invincibil" nu mai avea nici o legătură cu „Soarele înălţimilor" şi dacă Aurelian pretindea că era încarnarea „Soarelui pe Pământ", o făcea într-un scop politic.

Anexa

Arcul lui Septimius Severus de la Roma

Ridicat în 203, în colţul nord-estic al forului republican, în faţa templului Concordiei.

- **Arhitectura** : arc cu trei deschideri şi patru coloane (**tetrastil**) ; coloanele, independente, se sprijină pe un piedestal, având la partea superioară un capitel compozit şi fiind dublate de patru pilaştri cu caneluri, cu baza şi capătul superior lucrate în acelaşi stil ca şi coloanele ; sub arcul central, două porţi comunică cu cele două arcuri laterale. Fusurile coloanelor sunt prelungite de un antablament care este compus din patru pilaştri în relief, la nivelul arhitravei, şi mai multe frize decorative. Acest ansamblu este mărginit la partea superioară de un etaj atic ce cuprinde o dedicaţie în onoarea lui Septimius Severus şi a fiilor săi. O cvadrigă şi diverse statui de bronz, astăzi dispărute, decorau platforma superioară. **Proporţiile** de ansamblu sunt cuprinse între 20,88 m în înălţime, 23,75 m lungime şi 11,02 m adâncime. **Materialele** de construcţie : travertin şi marmură.
- **Decoraţia** : aceasta este consacrată tematic celor două războaie partice. Primul război, din 195, s-a încheiat cu înfrângerea lui *Pescennius Niger*, a adiabenilor, osroenilor şi arabilor sceniţi (*scenitae*). Al doilea s-a desfăşurat în două etape : prima, între 197 şi 198, a constat în înfruntarea cu parţii, a doua, între 198 şi 199, în asedierea cetăţii caravaniere Hatra. În scenele de pe piedestalurile coloanelor sunt reprezentaţi, într-o manieră foarte realistă, prizonierii parţi ţinuţi „în laţ" de romani. Pe cheia de boltă a arcului central este reprezentat Marte, încadrat de Victorii înaripate, fluturând un trofeu partic. Arcurile laterale sunt înconjurate de divinităţi - personificări ale fluviilor - deasupra cărora se află o bandă decorată cu scena cortegiului triumfal, care a încheiat războaiele partice în 202 : personificarea feminină a noii provincii partice este înconjurată de care cu cadavre, trase de cai sau de boi, şi de o paradă a soldaţilor romani însoţiţi de prizonierii lor. Patru panouri sculptate separă această friză de

antablamentul fiecărei laturi a arcului: ele reprezintă asediile oraşelor Nisibis, Seleucia, Babilon, Ctesiphon, dar nu şi pe cel al cetăţii Hatra, întrucât Severus nu a reuşit să o cucerească după cele două tentative ale sale. Stilul acestor basoreliefuri se inspiră din succesiunea narativă a columnei lui Traian, care se poate să fi servit ca prototip (→ fişa 23). Caracterul politic al acestui arc monumental, destinat glorificării acţiunilor militare ale Severilor, pare mai evident decât aspectul său funcţional: trecerea înspre *forum*.

Indicaţii bibliografice

R. Bianchi-Bandinelli, *Rome. La fin de l'art antique*, col. „Univers des formes", 1970.
M. Clavel, P. Lévêque, *Villes et structures urbaines dans l'Occident romain*, col. „U²", A. Colin, Paris, 1971.
Y. Le Bohec, *L'Armée romaine*, Picard, Paris, 1989.
R. Turcan, *Les cultes orientaux dans l'Empire romain*, Les Belles Lettres, Paris, 1989.
Idem, *L'Art romain*, Flammarion, Paris, 1997.

Originile creştinismului (secolele I-III)

1. Evrei sau creştini ?

• Aceasta a fost dilema autorităţilor romane din primul secol, care-i considerau pe adepţii lui *Christus* ca fiind o sectă zelotă (→ fişa 17). Pontius Pilat, prefectul Cezareei (din Palestina) în timpul lui **Tiberius**, a lăsat să fie condamnat Iisus pentru că acesta s-ar fi opus Cezarului proclamându-se „rege al evreilor" (*Ioan*, XIX, 12, 14-16). Aceasta acuză a fost adresată de marii preoţi saduchei ostili extremismului şi partizani ai colaborării cu romanii. Totuşi, mesajul lui Iisus avea un alt conţinut: el declara că împărăţia sa nu era din această lume, îi îndemna pe creştini la respectul faţă de împărat şi la plata datoriilor faţă de stat („daţi Cezarului ce este al Cezarului...", *Matei*, XXII, 15-22). Însă intransigenţa credinţei primilor creştini faţă de Dumnezeul lor, afirmarea monoteismului lor, refuzul de a-i adora pe zeii păgâni, de a depune jurământ în faţa împăratului şi de a participa la manifestările specifice cultului imperial, toate acestea i-au făcut să pară cu atât mai suspecţi, cu cât prozelitismul lor difuz ameninţa unitatea imperiului.

• Relaţiile dintre statul roman şi creştini s-au deteriorat în 50 d.Hr., când Claudius i-a izgonit pe evrei din Roma sub pretextul că „se revoltau în permanenţă, instigaţi de un anume *Chrestus*" (Suetonius, *Claudius*, 25); confuzia între evrei şi iudeo-creştini persista pentru autorităţile romane. Şi totuşi, până în anul 60, datorită moderaţiei unor apostoli, precum Pavel, s-a stabilit o anumită toleranţă între adepţii noii credinţe, care respectau ordinea romană, şi autorităţi. Persecuţia a fost reluată sub **Nero**, în 64: „...au fost trimişi la supliciu creştinii, o categorie care s-a dedicat unei superstiţii noi şi malefice" (Suetonius, *Nero*, 16), sub pretextul că ar fi provocat incendiul din Roma. Pentru Tacitus era clar cine era responsabil de acest incendiu, dar, datorită impopularităţii lor, lui Nero nu i-a fost greu să arunce vina acestei crime asupra „acelora care erau detestaţi din cauza comportamentului lor abominabil şi pe care mulţimea îi numea creştini" (*Anale*, XV, 45). Această persecuţie a făcut numeroase victime, chiar dacă ea nu a avut loc decât la Roma; scopul ei nu era interzicerea credinţei creştine, ci pedepsirea aşa-zişilor răufăcători vinovaţi de provocarea incendiului. Nu a fost promulgat nici un edict imperial împotriva creştinilor, însă această represiune sângeroasă a constituit un precedent: persecuţiile au fost reluate la sfârşitul secolului I, sub **Domiţian** (→ fişa 15), pentru ca în secolul următor să se intensifice.

2. Rescriptele imperiale şi persecuţiile din secolul al II-lea

1. Traian şi creştinii. Raportul lui Pliniu (cel Tânăr), guvernator al Pontului şi Bitiniei în 112-113 (→ fişa 25), prezenta procedeele folosite împotriva creştinilor (*Scrisori*, 96): delaţiune cu afişare publică, interogatoriu, mărturii ale renegaţilor, supliciu, executarea celor recalcitranţi, transferarea cazurilor instrumentate cetăţenilor romani la tribunalele din Roma. Însă autorul anchetei mărturisea încurcătura în care se găsea în lipsa unei legislaţii anticreştine: „...de aceea am încetat să mai dau ordine, pentru a-ţi cere părerea, mai cu seamă din cauza numărului mare de acuzaţi".

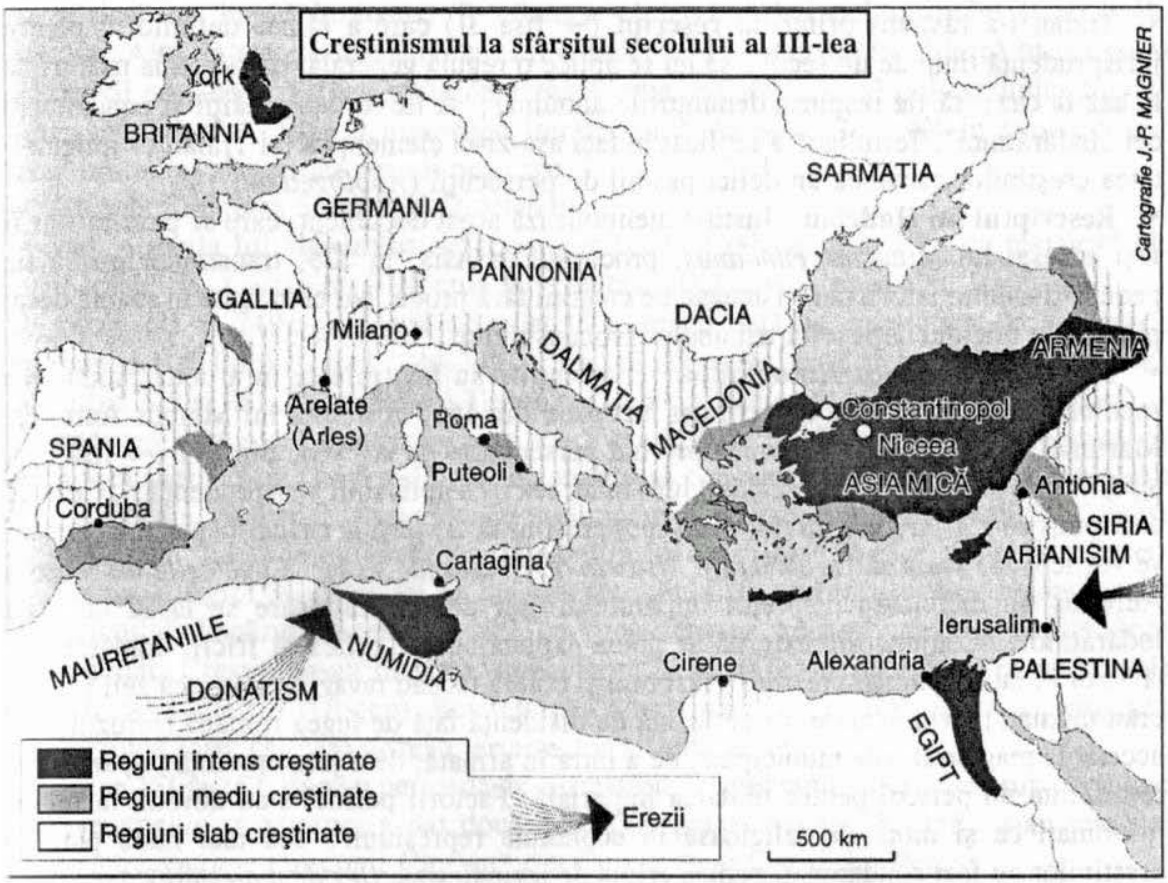

Cronologie

28-30	Propovăduirea lui Iisus.	197	*Apologeticul* lui Tertulian.
49	Sinodul de la Ierusalim: păgânii convertiţi la creştinism au fost scutiţi de obligativitatea respectării practicilor religioase evreieşti.	202	Edictul lui Septimius Severus şi persecuţiile din Africa, Egipt, Gallia. Şcoala creştină de la Alexandria (Panten, Clement, Origen).
50	Expulzarea creştinilor de origine evreiască din Roma.	211-235	Perioadă de pace pentru creştini.
64	Persecuţia lui Nero.	235-238	Represiunea lui Maximinus.
70	Distrugerea Ierusalimului.	238-249	Politica de toleranţă.
81-96	Persecuţiile lui Domiţian.	250	Edictul lui Traianus Decius; martiriul papei Fabian la Roma.
112	Rescriptul lui Traian.	257	Primul edict al lui Valerianus: interzicerea cultului creştin.
125	Rescriptul lui Hadrian.	258	Al doilea edict al lui Valerianus: uciderea episcopilor, a senatorilor şi a cavalerilor creştini.
163-169	Martiriul lui Iustin (Roma) şi al lui Polycarp (Smirna).	260	„Mica pace" a lui Gallienus acordată creştinilor.
177	Martiriul de la Lyon.	303-304	Cele patru edicte de persecuţie ale lui Diocleţian.

• Traian i-a răspuns printr-un **rescript** (→ fişa 31) care a rămas definitoriu pentru jurisprudenţă timp de un secol: să nu se aplice o regulă generală, dar să se ia măsuri de la caz la caz; să fie respinse denunţurile anonime; să fie iertaţi pocăiţii şi condamnaţi cei „îndărătnici". Tertulian* a replicat în faţa aşa-zisei clemenţe a lui Traian că religiozitatea creştinilor rămânea un delict pasibil de persecuţii (*Apologeticul*, 197).

• **Rescriptul lui Hadrian**: Iustin* menţionează acest document, care se pare că i-ar fi fost adresat lui *Minucius Fundanus*, proconsul în Asia, în 125, transmiţându-i să fie pedepsiţi calomniatorii care-i acuzau pe creştini fără probe. Nu erau luate în seamă decât plângerile oficiale depuse la tribunalul proconsulului.

• **Martiriul în epoca Antoninilor**: persecuţiile au fost reluate în a doua jumătate a secolului al II-lea şi s-au intensificat începând din 161, în timpul lui Marcus Aurelius. Mărturia lui Eusebiu de Cezareea privind persecuţiile de la Lyon, din 177 (→ fişa 25), a permis să se constate că rescriptul lui Traian era încă aplicat în jurisprudenţă: „Cezarul a răspuns că cei care vor mărturisi că sunt creştini să fie puşi la cazne, în schimb cei care se vor lepăda, aceia să fie eliberaţi" (*Istoria bisericească*, V, 1)[i]. *Cugetările* lui Marcus Aurelius nu disimulau dispreţul împăratului faţă de creştinii care se lăsau ucişi cu îndărătnicie. Conjunctura externă ar putea explica acest „reflex al fricii" împăratului-filosof în faţa credinţei creştine: războiul şi ciuma făceau ravagii, pentru că zeii romani erau mâniaţi; prin urmare, orice formă de disidenţă faţă de legea romană (refuzul de a accede la magistraturile municipale, de a intra în armată, de a jura credinţă împăratului) reprezenta un pericol pentru unitatea imperială. Factorii politici s-au dovedit la fel de însemnaţi ca şi motivele religioase în economia represiunii: cea mai mare parte a creştinilor au fost condamnaţi pentru crimă de lezmaiestate (*lex de maiestate*). Ignoranţa a contribuit la sporirea sentimentului anticreştin: credincioşii au fost suspectaţi de canibalism, din cauza ritualului euharistiei (pâinea şi vinul transformându-se în corpul şi sângele lui Hristos); au fost acuzaţi de desfrâu şi de incest, fiindcă făceau slujbe nocturne unde îşi dădeau sărutul de pace şi se numeau unii pe alţii fraţi şi surori. În fine, creştinii au devenit ţapii ispăşitori ai tuturor relelor; *Apologeticul* lui Tertulian a prezentat câteva exemple grăitoare: „Dacă şi-a ieşit Tibrul din matcă inundând oraşul, dacă nu şi-a ieşit Nilul din matcă pentru a inunda şesurile, dacă cerul a rămas neschimbat, dacă pământul s-a zgâlţâit, dacă au apărut foametea şi ciuma atunci veţi auzi de îndată strigându-se: «Creştinii la lei!»" (XL, 1-8).

3. Prozelitism şi represiune în secolul al III-lea

1. Tertulian „provocatorul". *Apocalipsa*, atribuită lui Ioan, a fost considerată de autorităţile romane la sfârşitul secolului I un text subversiv, datorită prezenţei unor invective la adresa Romei, „desfrânata cea mare" (17, 1), „femeia îmbrăcată în purpură şi în stofă stacojie" (17, 4). *Apologeticul* lui Tertulian din 197 îşi propunea să dovedească loialismul creştinilor faţă de împărat: aceştia se rugau pentru el (XXX, 4), dar dacă nu jurau pe „Geniul Cezarilor", aceasta era pentru că ei respingeau geniile, adică demonii (XXXII, 1-3).

i. Eusebiu de Cezareea, *Scrieri*, I, *Istoria bisericească. Martirii din Palestina*, traducere, studiu, note şi comentarii de pr. prof. T. Bodogae, col. „Părinţi şi scriitori bisericeşti", nr. 13, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1987, p. 188 (n.red.).

În acelaşi an, în *Ad Nationes*, Tertulian a declarat război politeismului şi societăţii păgâne. Alte tratate ale sale din anul 211 îi îndemnau pe creştini să trăiască în marginea societăţii romane: „Eşti un străin în această lume, eşti cetăţean al Ierusalimului ceresc" (*Despre Coroană*, 13). O asemenea intransigenţă nu putea fi decât în slujba cauzei creştinismului şi provoca reacţii negative.

• Persecuţiile între Severus şi Diocleţian:

- **sub domnia lui Septimius Severus**, persecuţia a reînceput în 202, cu martirii* din Alexandria, Cartagina (Perpetua şi Felicitas, 203), Lyon (episcopul Irineu);
- **între 211 şi 249**: perioadă de relativă toleranţă faţă de creştinism, în special în vremea lui Filip Arabul (244-249), care s-a arătat mai curând favorabil creştinilor;
- **între 249 şi 251**, în timpul lui Traianus Decius (*Cneius Messius Decius*), creştinii au redevenit inamicul din cetate: un edict din 250 le impunea cetăţenilor romani să aducă sacrificii şi libaţii zeilor tradiţionali şi să consume „carnea sacră" a animalelor sacrificate. Autorităţile municipale însărcinate cu controlul acestor practici religioase aveau datoria să le elibereze participanţilor un certificat (*libellus*)[42]. Au fost descoperite în Egipt 30 de astfel de documente administrative care permit reconstituirea edictului dispărut; acesta îi viza cu precădere pe creştini, deşi nu îi menţiona explicit. Creştinii s-au împărţit atunci între apostaţi (numeroşi episcopi renegaţi în Africa) şi martiri (Origen). Reintegrarea ulterioară a renegaţilor (*lapsi*) a provocat o sciziune între cei care doreau iertarea lor şi refractari;
- **între 251 şi 257**, după o perioadă de „armistiţiu", împăratul Valerianus, sub presiunea evenimentelor externe, a dat două edicte de persecuţie în 257-258: s-au numărat printre victime episcopii Ciprian* din Cartagina şi Sixtus din Roma;
- **între 259 şi 303**, a fost perioada „micii păci a Bisericii", instaurată printr-un rescript al lui Gallienus din 260 în faţa eşecului politicii represive: „Am ordonat să se răspândească în lumea întreagă binefacerile mărinimiei mele astfel încât să fie eliberate locurile de cult" (Eusebiu de Cezareea*, *Istoria bisericească*, VII, L 13)*;
- **februarie 303 – februarie 304**: promulgarea de către Diocleţian a patru edicte de persecuţie:
  - interzicerea cultului creştin, distrugerea bisericilor, confiscarea cărţilor şi a vaselor sfinte;
  - arestarea membrilor clerului;
  - eliberarea apostaţilor, martirizarea celor nesupuşi;
  - sacrificiul general al creştinilor prin omorâre sau condamnarea la muncă forţată în mine;
- **bilanţ**: mii de victime, chiar dacă al patrulea edict se poate să nu fi avut în vedere decât Orientul, unde persecuţia s-a prelungit până în 312; un eşec al factorilor represivi, care şi-au recunoscut neputinţa în 311 printr-un edict de toleranţă al împăratului Galerius. La începutul secolului al IV-lea, prozelitismul creştin a triumfat.

[42] Decius a favorizat apostaziile creştinilor prin eliberarea acestui certificat care asigura protecţia creştinilor care participau la ceremoniile păgâne. Apostaţii (*lapsi*), ca şi martirii, au fost numeroşi în timpul acestui împărat (n.t.).

* Eusebiu de Cezareea, ed. cit., p. 285.

Dicţionar

Ciprian : episcop şi martir din Cartagina : a descris procesul său, în 257-258 (*Acta proconsularia*).
Eusebiu de Cezareea : teolog la curtea lui Constantin, căruia i-a închinat un panegiric în 335 (*Tricennalia*). *Istoria bisericească* a fost publicată în 314 şi reeditată în 324.
Iustin : apologet din secolul al II-lea, a scris un rezumat al *Istoriilor filipice* ale lui Trogus Pompeius (scriitor din epoca lui Augustus).
Martir : lat. creştină *martyr*, din grecescul μάρτυρ (n.t.), care însemna „martor (al lui Dumnezeu)".
Tertulian (150 ? -240) : fiul unui centurion, născut la Cartagina, convertit în 193-195 ; bărbat cultivat, căsătorit şi ridicat la rangul de preot. În jurul anului 213 a trecut la erezia montanistă, o sectă extremistă cu care de altfel a intrat în conflict. Atunci şi-a întemeiat o sectă proprie, secta tertulianiştilor, care a rezistat în Africa până în jurul anului 370.

Indicaţii bibliografice

C. Lepelley, *L'Empire romain et le christianisme*, col. „Questions d'histoire", Flammarion, Paris, 1969.
X. Loriot, D. Nony, *La Crise de l'Empire romain, 235-285*, col. „U", A. Colin, Paris, 1997.

Criza secolului al III-lea

1. Barbarii şi perşii la hotare

1. Gravitatea evenimentelor se datora faptului că barbarii au atacat imperiul în acelaşi timp: germanii la nord, pe Rin şi Dunăre; perşii pe frontul de est, iar maurii în Africa. Străpungerea *limes*-ului era însoţită de invazii şi devastări care i-au pus la grea încercare pe romani, dovedind inadaptarea sistemului defensiv şi ineficienţa armatei în faţa acestui tip de conflict. Într-adevăr, de îndată ce erau trimise întăriri într-o zonă de conflict, alţi invadatori profitau de situaţie pentru a năvăli pe frontul lăsat descoperit şi a pătrunde în interiorul imperiului. S-a apelat din ce în ce mai mult la *numeri* (→ fişa 32) şi la unităţile specializate; începând din 260, înlocuirea şefilor militari de rang senatorial cu membri ai ordinului cavalerilor a devenit regulă; a fost încurajată promovarea în funcţie de merite a soldaţilor la gradul de ofiţer, în special în zonele frontaliere ale sectoarelor danubian şi iliric. În sfârşit, reamenajarea *limes*-ului renan a determinat abandonarea Câmpurilor Decumate (260) şi retragerea romanilor de-a lungul frontierei formate de lacul Constanţa, Dunărea superioară şi malul stâng al Rinului; în 271 romanii s-au retras din Dacia. În Orient, pierderile teritoriale au fost mai puţin considerabile, exceptând Armenia, care a trecut sub controlul perşilor în trei etape (247, 252 şi 260).

2. Momentele acute ale crizei

• **Invazia goţilor din 250**: 70 000 de războinici au trecut Dunărea; în acelaşi timp, carpii atacau Dacia. Aceştia din urmă au traversat *Moesia Inferior* şi au asediat *Nicopolis*. După ce a eliberat Dacia, împăratul Decius a încercuit Moesia şi i-a urmărit pe goţi până în Tracia (la *Philippopolis*). În lupta cu barbarii, în retragere, Decius a fost ucis în mlaştinile Dobrogei (sfârşitul primăverii anului 251).

• **Anul 260** a fost cel mai cumplit. Barbarii şi-au reluat invaziile pe toate fronturile în iarna din 259-260: alamanii au pătruns în Gallia îndreptându-se către Italia; roxolanii şi sarmaţii ameninţau Pannonia, iar goţii din Pontida au invadat *Moesia Inferior*, Tracia, zona Strâmtorilor, în direcţia Bitiniei şi a mării Egee. Apoi, în primăvara anului 260, perşii au atacat zona cuprinsă între Armenia, Mesopotamia şi Capadocia: împăratul Valerianus a fost capturat la Edessa şi ucis. În acelaşi timp, fiul său, Gallienus, se afla în nordul Italiei pentru a opri pătrunderea alamanilor. Moartea lui Valerianus a avut un mare ecou şi fără îndoială că a reprezentat o condiţie favorabilă declanşării secesiunii lui **Odenathus**, prinţ al Palmirei şi senator roman; de asemenea, acest eveniment a favorizat uzurparea lui **Postumus** – un ofiţer care a fost proclamat *Augustus* în Gallia, Britannia, Germania şi al Raetia –, precum şi uneltirile lui **Regallianus**, guvernatorul Pannoniei şi ale lui **Macrianus** şi **Quietus**, în Orientul siro-palestinian, în provinciile anatoliene şi în Egipt. O inscripţie datând din vara anului 260, descoperită la Augsburg, a arătat că uzurparea pusă la cale de Postumus era legată de capturarea lui Valerianus.

• **A treia mare criză (267-268)** s-a desfăşurat sub domnia lui **Gallienus**, fiul lui Valerian. În 267 imperiul era din nou ameninţat de **invazii**: herulii, aliaţi cu alţi barbari, au pătruns prin Strâmtori până în Grecia şi au asediat Tesalonicul, în timp ce goţii de pe teritoriul Dobrogei au traversat *Moesia Inferior* şi au înaintat din nou până la *Philippopolis* în Tracia.

• **Anarhia militară.** Aureolus, comandantul cavaleriei imperiale, a uzurpat puterea la începutul verii anului 267: Gallienus l-a urmărit până la Mediolanum şi aici a fost asasinat de soldaţii săi în toamna anului 268; Aureolus a fost ucis şi el de armata noului împărat, Claudius Goticul. Postumus a profitat de uzurparea lui Aureolus pentru a intra în Italia, dar a pierit şi el în aceleaşi circumstanţe în cursul verii anului 269. În 270, situaţia a fost parţial restabilită de **Claudius „Goticul"**, dar cel care a restaurat treptat unitatea imperiului (270-275) a fost **Aurelian.** El a primit titlurile *Germanicus Maximus* şi *Gothicus Maximus* pentru că a reuşit să respingă invaziile iuthungilor şi alamanilor care au revenit în Câmpia Padului în 270, să îi gonească pe vandali din Pannonia şi să-i înfrângă pe goţii de la Dunăre în 271. Dar în faţa ameninţării permanente cu noi invazii, Aurelian a hotărât să abandoneze Dacia şi să repatrieze trupele romane în Moesia, care a luat numele fostei provincii cucerite de Traian. Această retragere a fost compensată, în 273, de îndepărtarea separatismului Palmirei (condusă de Vaballathus şi mama sa, Zenobia, văduva lui Odenathus) şi a aliatului acesteia, Egiptul; apoi, în 274, prin prăbuşirea imperiului gallic al lui Tetricus. Recucerirea Mesopotamiei aflată sub stăpânirea perşilor a fost întreruptă de asasinarea lui Aurelian, în a doua jumătate a anului 275.

2. Anarhia militară (235-284)

După asasinarea lui Severus Alexander în 235, militarii au ocupat primul loc în viaţa politică. Ei s-au substituit Senatului şi poporului roman, numind ei înşişi împăraţii. Maximinus, soldat trac, a fost primul împărat ieşit din rândurile lor, dar începând de la Claudius „Goticul", toţi împăraţii ilirici proveneau dintre foştii ofiţeri. Pretorienii au contribuit la numirea unora dintre împăraţi, precum Gordianus al III-lea, în 238, şi Filip Arabul, în 244. Durata mandatului imperial ţinea de resortul aceleiaşi autorităţi militare şi putea fi întreruptă în mod brutal: Gallienus a fost victima generalilor săi, iar Aurelian a statului său major. Toate domniile au fost de scurtă durată, cu excepţia celei a lui Gallienus (18 ani) şi s-au sfârşit prin moartea violentă a împăraţilor. Totuşi, ideea dinastică a supravieţuit şi câţiva împăraţi, precum Gordianus al III-lea, Gallienus, Carinus şi Numerianus au moştenit funcţia imperială. Aceste „puciuri militare" permanente au reprezentat cauza evoluţiei Principatului către Dominat: expresia *Dominus noster* dovedea caracterul despotic al autorităţii imperiale şi de gradul de sacralizare a funcţiei.

3. Criza economică şi socială

*1. **Invaziile au stat la originea unei crize a producţiei***, pe care o menţionează Ciprian: „Zăcămintele de aur şi de argint se epuizează, pământul este mai puţin fertil, producţia agricolă este în scădere" (*A. Demetrianus*, 3 *sq.*). Fuga sclavilor, a lucrătorilor liberi, exodul rural, depopularea provocată de războaie şi epidemii au reprezentat cauza principală a acestei recesiuni. Pământurile lăsate în paragină, paralizarea transporturilor, corelate cu abandonarea întreţinerii reţelei rutiere, atacurile tâlharilor şi reapariţia pirateriei pe Mediterana au determinat dezorganizarea sistemului annonei şi foametea care a cuprins atât Roma, cât şi majoritatea oraşelor din imperiu. A apărut **inflaţia**, ca o consecinţă logică a scăderii numărului produselor şi a cheltuielilor de război: o măsură de grâu costa la începutul primului secol 1 denar; în 200, 2 denari; în 250, 4 denari;

Imperiul Roman în jurul anului 248

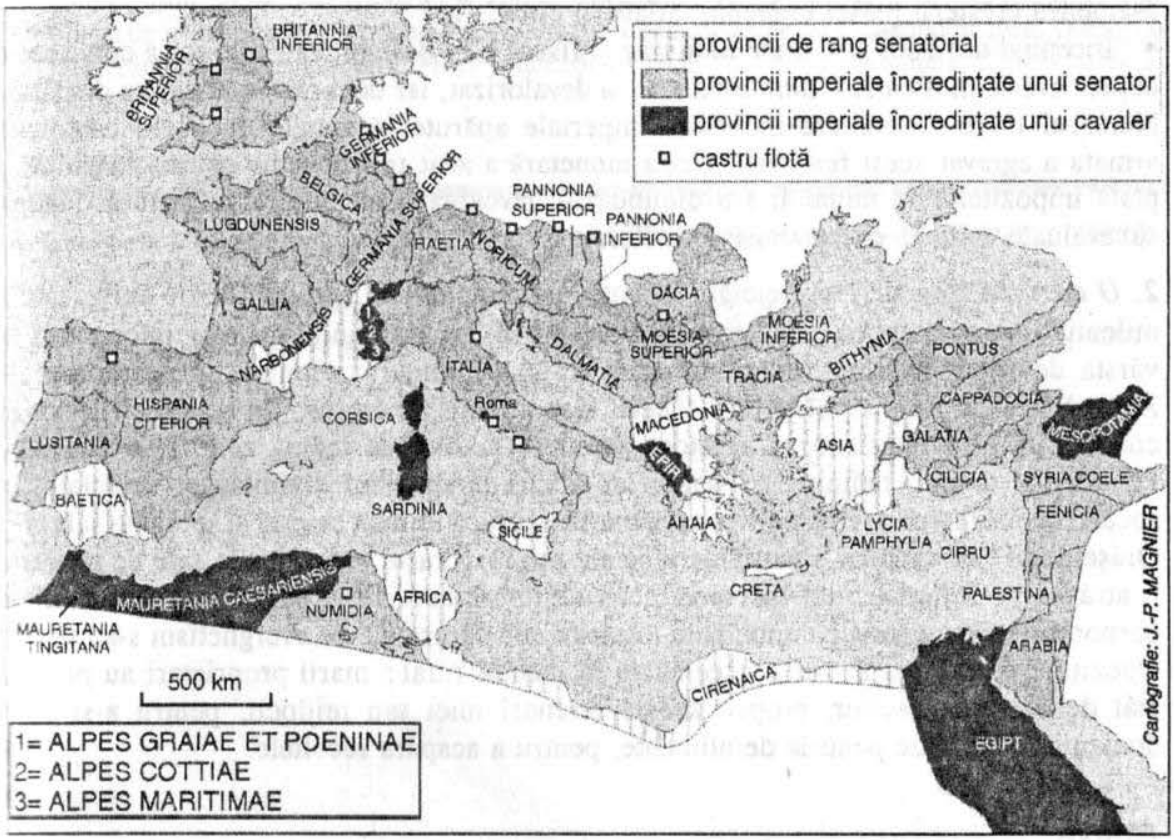

Atacurile inamice

- **alamanii**, între 235 şi 282, aliaţi cu francii, din 251.
- **sarmaţii**, aliaţi cu **dacii**, între 235 şi 238, cu **roxolanii** în 260, prezenţi chiar şi în 270-275.
- **carpii şi goţii** între 235 şi 282.
- **cvazii şi marcomanii** în 259-260.
- **iuthungii şi vandalii** începând din 270.
- **maurii** din 252 până în 262.
- **perşii** lui Sapor I în Mesopotamia în 4 etape (244-249; 251-253; 260-270; 283-285).

Împăraţii dintre anii 235-284

235-238	Maximinus	**259/260-268**	Gallienus
238	Gordianus I şi al II-lea, Pupienus şi Balbinus	**268-270**	Claudius „Goticul"
238-244	Gordianus al III-lea	**270-275**	Aurelian
244-249	Filip Arabul	**275-276**	Tacitus
249-251	Traianus Decius	**276-282**	Probus
251-253	Trebonianus Gallus	**282-283**	Carus
253-259/260	Valerianus	**283-285**	Carinus şi Numerianus

în 269, 6 denari; în 276, 50 de denari; în 301, 330 de denari. Inflaţia se datora de asemenea creşterii masei monetare aflate în circulaţie.

• Începînd din 260, sistemele **monetar şi fiscal** s-au destabilizat: *aureus* a cunoscut o depreciere semnificativă, *antoninianus* s-a devalorizat, iar denarul (→ anexa) a dispărut. Numărul mare de ateliere monetare imperiale apărute în zonele unde era cantonată armata a agravat acest fenomen. Criza monetară a avut repercusiuni asupra fiscalităţii: plata impozitelor în numerar s-a diminuat în favoarea contribuţiilor în natură, adesea subevaluate datorită crizei transporturilor.

2. O criză de încredere a societăţii: pentru opinia publică, festivităţile de aniversare a mileniului de existenţă a „Romei eterne", din 248, nu anunţau neapărat reîntoarcerea la vârsta de aur: creştinii vedeau în criza trăită de imperiu semnele prevestitoare ale Apocalipsei, în timp ce păgânii îi făceau responsabili pe creştini de nenorocirile lor şi credeau că prin martirizarea acestora aveau să potolească mânia zeilor (→ fişa 33). Pentru a-şi domoli neliniştile, păgânii au apelat la sprijinul divinităţilor orientale, în special la *Sol Invictus*, rugându-se acestuia să le aducă lumina celestă şi speranţa salvării. Orăşenii au fost cei mai afectaţi de efectele crizei: oraşul, cu zidurile sale de apărare, îi atrăgea pe refugiaţi, dar încetarea activităţilor comerciale şi meşteşugăreşti a ruinat corporaţiile şi categoriile municipale înstărite, ale căror acte de evergetism s-au redus. Opoziţiile sociale au fost mai accentuate în mediul rural: marii proprietari au profitat atât de exodul ţăranilor, proprietari de terenuri mici sau mijlocii, pentru a-şi mări domeniile, cât şi de penuria de alimente, pentru a acapara recoltele.

Anexă

Moneda imperială

• **De la Augustus la Caracalla**: sistemul monetar a rămas stabil.

***aureus*:**	aur	emisiune imperială	**1 *aureus* =**
denar:	argint	emisiune imperială	**25 denari =**
sestert:	alamă	emisiune senatorială S.C.	**100 sesterţi =**
***dupondius*:**	alamă	emisiune senatorială S.C.	**200 *dupondii*=**
as:	aramă	emisiune senatorială S.C.	**400 aşi**

• **Reforma lui Caracalla din 215** a constat în crearea unei noi monede: ***argenteus Antoninianus***, având pe avers efigia împăratului purtând coroana cu raze; **picior** (subdiviziune a livrei romane, *libra* = 327,45 g): 1/64 = 5,11 g; a **titlului** (proporţia de metal preţios pur): argint de 50%. **Echivalenţe monetare: 1 *aureus* = 25 antoninieni = 50 denari = 200 sesterţi = 400 *dupondii* = 800 aşi.**

• **Devalorizarea monetară dintre anii 215-274:**

***aureus* neronian**	**215**	**238**	**244-249**	**251-253**	**260-268**	**270-275**
picior	6,50 g	5,45 g	4,50 g	3,60 g	1,10 g	
aureus cu raze				5,75 g	4,50 g	
Antoninusian: picior şi titlu	219: încetează emiterea sa	4,50-4,75 g	**4,40 g** **47%**			2,80 g monedă divizionară argintată* **2,5%**

* Un antoninian de cupru argintat - trecut printr-o baie de argint lichid pentru a căpăta un aspect de argint masiv.

- **Măsuri adoptate de Aurelian împotriva inflaţiei în 274**: punerea în circulaţie a trei noi monede, din bronz, aur (6,45 g) şi argint, ***aurelianus*** (1/80 = 8 g) având un procentaj mai ridicat de metal preţios; retragerea din circulaţie a monedelor de o calitate îndoielnică. O reformă fără rezultate, din cauza proliferării „monedelor false" în Gallia, Britannia, Spania, Africa.

Indicaţii bibliografice

A. Chastagnol, *L'Évolution politique, sociale et économique du monde romain, 284-363*, SEDES, Paris, 1994.

J.Hiernard, „La monnaie impériale. L'Empire romain de 192 à 325", în *Pallas*, 1997.

X. Loriot, D. Nony, *La Crise de l'Empire romain, 235-285*, col. „U", A. Colin, Paris, 1997.

Diocleţian şi restaurarea imperiului (284-305)

1. Diocleţian şi tetrarhia

1. Împăratul: ilir din Dalmaţia, şef al gărzii pretoriene, aclamat de armata din Orient după moartea lui Numerianus (→ fişa 34).

• **din 284 până în 285 a guvernat singur**, dar legitimitatea sa a rămas incertă până la eliminarea lui Carinus din 285.

• **din 285 până în 286** a guvernat împreună cu **Maximian**, instaurând o **diarhie**: pe Maximian, ofiţer pannonic, l-a înfiat, deşi acesta avea aproape aceeaşi vârstă ca el, şi l-a numit *Caesar*, pentru ca mai târziu, în aprilie 286, să îl promoveze ca *Augustus*, ca să îl înfrunte pe Carausius, un ofiţer din rândurile menapilor (belgilor), uzurpator al titlului.

• **la 1 martie 293** a fost instituită **tetrarhia**: celor doi augusţi li s-au adăugat doi cezari. La *Mediolanum* (Milano), ***Constantius Chlorus*** („cel Palid") s-a alăturat lui Maximian, cu a cărui fiică vitregă, Teodora, s-a căsătorit; în Nicomedia, ***Galerius*** s-a asociat lui Diocleţian, căruia i-a devenit ginere (prin căsătoria cu Valeria). Cei patru au fost imortalizaţi într-o sculptură de grup din porfir, păstrată în piaţa San Marco, la Veneţia: grupaţi doi câte doi, îmbrăţişându-se, ei simbolizau noua „armonie imperială"; îmbrăcaţi şi înarmaţi la fel, nu puteau fi deosebiţi decât datorită bărbii, pe care o purtau mai vârstnicii augusţi. Adopţia şi legăturile de familie restabiliseră ficţiunea eredităţii dinastice, chiar dacă regulile de succesiune nu ţineau cont doar de decesul augustului, ci şi de principiul abdicării, impus după douăzeci de ani de exercitare a funcţiei. **Raporturile ierarhice**: fiecare cezar se subordona augustului său şi era moştenitorul său prezumptiv, dar nu beneficia de titlul de *Imperator*, nici nu devenea Mare Pontif. Preeminenţa lui Diocleţian se baza pe vechimea sa şi pe divinizarea puterii politice: din 287, acesta s-a proclamat „**Iovian**", Maximian nefiind decât „**fratele**" său „**herculean**". **Colegialitatea imperială**: nu exista o diviziune a puterilor, ci o specializare a funcţiilor; astfel, augusţii decideau, iar cezarii executau; nu exista o împărţire a imperiului în 4 teritorii distincte, ci fiecăruia dintre tetrarhi i se atribuia unul dintre cele patru sectoare strategice. Constantius conducea de la *Augusta Treverorum*, fiind însărcinat cu guvernarea Galliei şi Britanniei; Maximian, la *Mediolanum* şi în Aquilei, responsabil de zona Africii, Spania şi Italia; la Sirmium, Galerius supraveghea provinciile *Illyricum*-ului; în Nicomedia, Diocleţian, se consacra problemelor Orientului. **Astfel Roma a fost „decapitalizată"**.

2. Restaurarea imperiului

Din surse epigrafice şi literare, s-ar părea că această operaţiune a devenit efectivă în anii 290-293 şi că a însoţit procesul de restabilire treptată a păcii.

1. Apărarea imperiului

• **Eliminarea uzurpatorilor**: Carausius în 293; L. Domitius Domitianus, *„Augustus* al Egiptului", în 297.

• **Persecuţia „instigatorilor" creştini**, prin două edicte promulgate în 302 şi 304 (→ fişa 33).

Diocezele Imperiului Roman la începutul secolului al IV-lea (*după lista de la Verona, 313*)

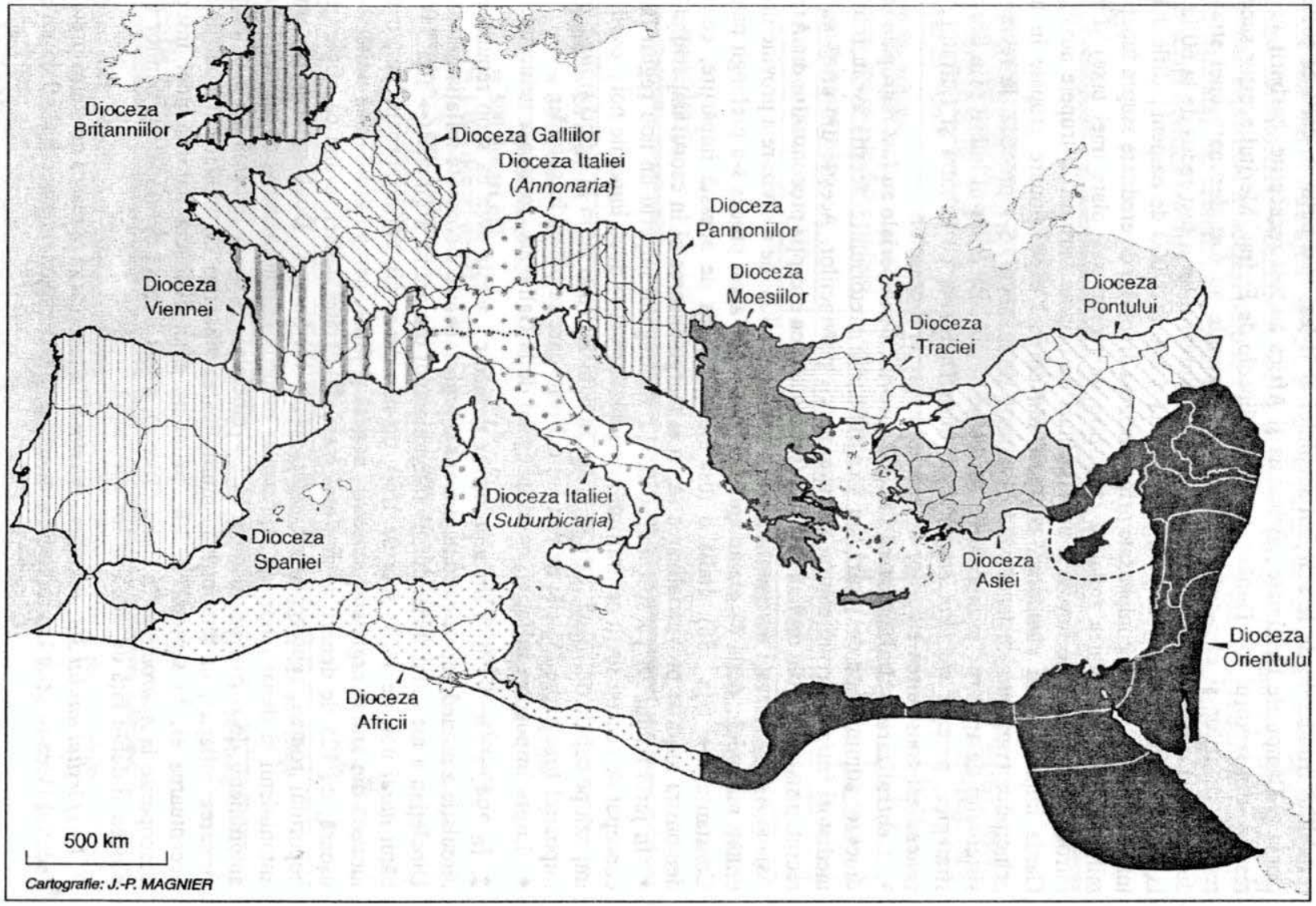

• **Pacificarea imperiului**: după zece ani de război, în jurul anilor 296-298, au fost restabilite frontierele de la sfârşitul secolului al II-lea, mai puţin în ceea ce priveşte Dacia şi Câmpurile Decumate; Britannia şi Africa au fost recucerite, barbarii au fost respinşi din sectorul Rin-Dunăre, iar perşii dincolo de Eufrat. Meritul acestor succese revenea cezarilor şi eficacităţii militarilor. Legiunile au fost destinate unei strategii defensive şi cantonate în castrele de pe *limes*. Numărul lor a fost redus de la 60 la 39, la fel ca şi efectivele lor care au scăzut de la 4 500 la 1 000 de oameni; dificultăţile înrolării au fost parţial compensate prin acordarea dreptului de ereditate asupra funcţiilor militare, prin fiscalitatea funciară (furnizare de recruţi sau plata unei taxe) şi prin introducerea în caz de nevoie a unor militari de origine barbară în trupele auxiliare. Garda imperială sau *comitatus*, compusă din corpuri expediţionare grupate în jurul principilor (*vexillatio*) a jucat rolul de armată de manevră. S-a procedat la revizuirea sistemului de apărare: avanposturile au fost eliminate, iar *limes*-ul întărit prin drumuri strategice, precum *via Diocletiana*, care unea Damascul cu Palmira şi Eufratul; s-a generalizat construirea zidurilor de apărare împrejurul oraşelor.

• **Centralizarea administrativă**: în 297, provinciile imperiale au fost regrupate în 12 **dioceze**, administrate de **vicari** sau viceprefecţi ai pretoriului; aceştia aveau rolul de mediatori între guvernul central şi guvernatorii provinciilor. Aceştia din urmă au fost recrutaţi sistematic din ordinul ecvestru (*praesides*), cu excepţia proconsulilor din Africa, Asia şi Ahaia. Această reorganizare a fost urmată, în 305, de o divizare a provinciilor în unităţi mai mici: de la 47 ele au ajuns la peste 85 şi acest proces s-a prelungit până la Constantin (→ fişa 36). Italia a fost afectată şi ea de această împărţire, ceea ce demonstra nu doar provincializarea sa, ci şi marginalizarea ei în cadrul imperiului.

• În jurul anului 287, a fost aplicat la scara întregului imperiu un nou **regim fiscal**, conceput de acelaşi spirit centralizator. Au fost introduse două impozite noi: *capitatio*, impozit pe cap de persoană, care se plătea în numerar (mai puţin în Egipt) şi *iugatio* sau impozitul funciar pe loturile de pământ cultivat, care se plătea în natură.

• **Lupta împotriva inflaţiei**, care, începând de la Gallienus, se agrava neîncetat.

2. În 294, a fost instituit ***un nou sistem monetar***: acesta avea ca scop repunerea în circulaţie a monedelor de calitate, din aur şi argint, pentru a combate inflaţia galopantă. Diocleţian a menţinut forţat cursul antoninianului din aramă argintată (→ fişa 34) şi a bătut *aurei* noi, de 1/70, apoi de 1/60, un nou denar din argint aproape pur, o nouă monedă din aramă argintată, *nummus*, numită şi *follis*, compusă din două unităţi: una uşoară, de 125 de denari, şi alta mai grea, de 12 500 denari, având ca efigie geniul poporului roman, reprezentat cu *calathos*-ul[43] lui Serapis. Două monede de aramă, antoninienii şi denarii noi, au reprezentat moneda curentă, împreună cu aurelienii şi antoninienii de o calitate îndoielnică (→ tabelele). Această reformă nu a determinat stoparea inflaţiei, ci dimpotrivă, multiplicarea tipurilor de monede a contribuit la accentuarea ei. În septembrie 301, printr-un edict cunoscut datorită unei inscripţii descoperite la *Aphrodisias* în Caria (Turcia), a fost impusă devalorizarea banilor cu un procentaj dublu faţă de valoarea lor anterioară.

3. ***La sfârşitul anului 301, un edict „maximal"*** a încercat să oprească creşterea preţurilor (edictul făcea referire la produsele alimentare, 100 de tipuri de obiecte şi 40 de itinerare

43. *Calathos* (gr.), *calathus* (lat.), coş în trunchi de con; caliciu (n.t.).

de transport) şi a salariilor ; aplicarea lui s-a soldat cu un eşec şi cu o nouă scădere a valorii monedei *nummus*, care a ajuns să valoreze 20 de denari de referinţă (monedă de calcul).

După sărbătorirea Vicenaliilor sau a douăzeci de ani de domnie, Diocleţian şi Maximian au abdicat în acelaşi timp la 1 mai 305 şi s-au retras, unul la *Salona* (Split, pe coasta dalmată), iar celălalt în Lucania (în sud-vestul Italiei), fără să dispară cu adevărat de pe scena politică (→ fişa 36).

Anexă

Tabelul reformei monetare a lui Diocleţian

Denumire	Metal	Titlu	Picior	Greutate teoretică
aureus cu lauri	aur	98-99%	1/60 dintr-o livră	5,45 g
denarius argintat	argint	92%	1/96	3,41 g
nummus sau pseudo-*follis* cu lauri	aramă argintată	4%	1/32	10,00 g
antoninian nou radiat	aramă		1/110	3,00 g
dinar nou cu lauri	aramă		1/250	1,30 g

(Tabel întocmit după J. Hiernard, „La monnaie impériale. L'Empire romain de 193 à 325", în *Pallas*, 1997.)

Corespondenţe

Sfârşitul anului 294

1 *aureus* = 20 *argentei* = 80 *nummi* = 250 antoninieni noi = 500 denari noi = 1 000 denari de referinţă	1 *argenteus* = 4 *nummi* = 12,5 antoninieni noi = 100 denari noi = 50 denari de referinţă
1 *nummus* = 3 antoninieni noi = 25 denari noi = 4 denari	1 denar nou = 2 denari

Septembrie 301 (*după devalorizare*)

1 *argentius* = 8 *nummi* = 100 denari de referinţă	1 *nummus* = 25 denari de referinţă
1 antoninian nou = 8 denari de cont	1 denar nou = 4 denari de referinţă

Indicaţii bibliografice

A. Chastagnol, *L'Évolution politique, sociale et économique du monde romain, 284-363*, SEDES, Paris, 1994.

M. Christol, *L'Empire romain du IIIe siècle. Histoire politique, 192-325 apr. J.-C.*, Errance, Paris, 1997.

B. Lançon, *Le Monde romain tardif, IIIe-VIIe siècles apr. J.-C.*, col. „Cursus", A. Colin, Paris, 1992.

R. Rémondon, *La Crise de l'Empire romain*, col. „Nouvelle Clio", PUF, Paris, 1964.

Imperiul Roman între 305 şi 313

1. Războaiele de succesiune

1. Situaţia tetrarhiei în mai 305: după abdicarea lui Diocleţian şi a lui Maximian, sistemul de transmitere a puterii a funcţionat în mod automat. Cezarii lor, respectiv *Galerius* şi *Constantius Chlorus*, au devenit împăraţi: vechimea în ordinea ierarhică a prevalat asupra filiaţiei ioviene, astfel încât Constantius, întâiul cezar, a fost promovat ca prim august, avându-l pe **Severus** drept cezar, în timp ce Galerius a devenit al doilea august, asociat cu cezarul **Maximinus Daia**.

Augusti	Cezari
Constantius, primul august	Severus
Galerius, al doilea august	Maximinus Daia

Repartizarea sectoarelor imperiului a fost reactualizată (→ harta): Constantius controla Occidentul, provinciile gallice, britannice şi spaniole, iar Severus, cezarul său, Africa, Italia şi provinciile pannonice. Galerius supraveghea *Illyricum*, Tracia, Grecia, Asia Mică, lăsându-i lui Maximinus Orientul sirian şi Egiptul.

2. Defectele sistemului tetrarhiei. În 306, ambii augusti aveau câte un fiu ajuns la vârsta la care putea guverna: Constantin şi Maxenţiu.
Conflictul dintre filiaţia adoptivă şi filiaţia naturală a izbucnit la moartea lui Constantius, în iulie 306; fiul său, Constantin, a fost proclamat *Augustus* de către armatele din Britannia, de la *Eburacum* (York); dar *Galerius*, devenit primul august după decesul lui *Constantius*, a respectat legile dinastice. El l-a ales pe Severus ca al doilea august dându-i-l pe Constantin drept cezar: acesta din urmă s-a supus şi a preluat provinciile pe care le controlase până atunci tatăl său.

Augusti	Cezari
Galerius, primul august	Maximinus Daia
Severus, al doilea august	Constantin

• **Maxenţiu**, fiul lui Maximian, a fost proclamat *princeps invictus* de pretorienii din Roma. Această titulatură nouă nu corespundea nici uneia dintre titulaturile tetrarhilor şi de aceea ea ar fi putut acoperi ambiţii mai mari: restabilirea unităţii imperiului în beneficiul unui singur conducător şi repunerea Romei în funcţiile sale de capitală. **Eliminarea lui Severus** de către trupele sale în 307 ar fi putut reprezenta prima etapă a acestui proiect, dacă Maximian nu ar fi revenit pe scena politică reluându-şi funcţia de *Augustus*.

3. Întâlnirea de la Carnuntum (Pannonia) din 308 a fost organizată la iniţiativa lui Galerius: ea avea ca scop restabilirea tetrarhiei şi trecerea de la patru la cinci conducători. Diocleţian a fost invitat să aleagă un succesor al lui Severus: în mod logic, funcţia trebuia să-i revină lui Constantin, dar Diocleţian l-a preferat pe **Licinius**, un ofiţer, prieten al lui Galerius. Această soluţie nu avea nici o logică politică, întrucât acest

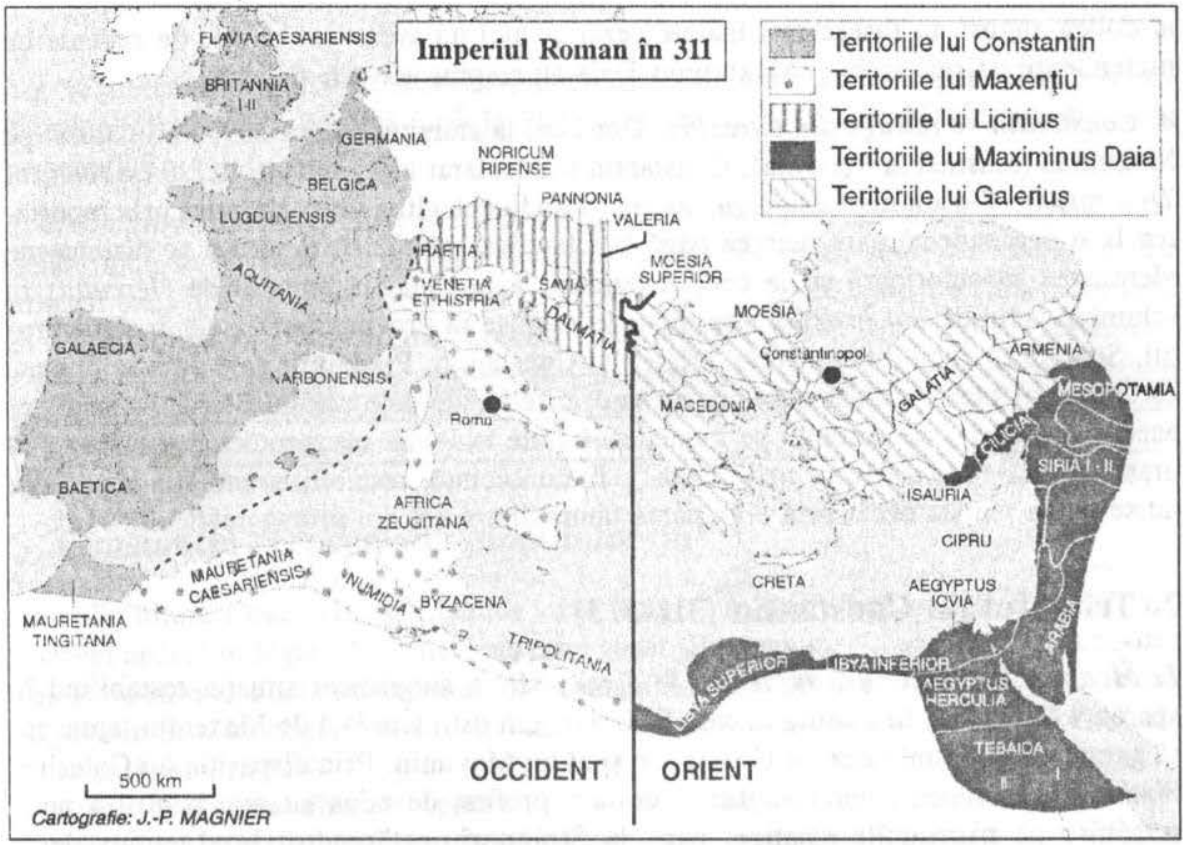

Arcul lui Constantin (construcţie virtuală: machetă realizată de P. Bigot, Universitatea din Caen)

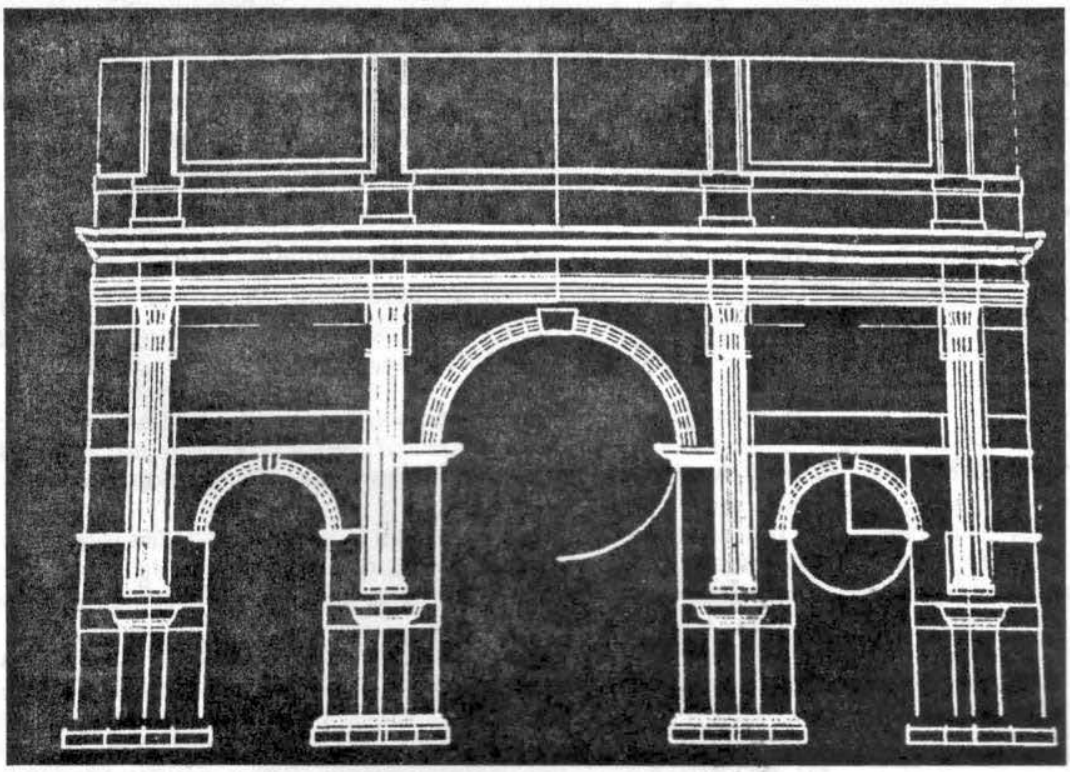

al doilea august nu fusese mai înainte cezar şi nici nu avea vreo relaţie de rudenie cu pretendenţii: Constantin şi Maximinus Daia au respins această alegere.

4. Constantin se retrage din tetrarhie. După ce, la sfârşitul anului 309, l-a înlăturat pe Maximian (asasinat la Massilia), Constantin s-a declarat independent, în 310 (la *Augusta Treverorum*). S-a autointitulat *augustus* justificându-şi legitimitatea dinastică prin raportarea la o descendenţă care mergea până la Claudius „Goticul". Pentru a se distinge de identitatea sa anterioară şi de ceilalţi tetrarhi, a renunţat la epitetul de *Herculius* în schimbul celui de *Sol Invictus*; pe monedele emise în provinciile aflate sub stăpânirea lui, Soarele Invincibil era alăturat efigiei lui Constantin. Pretenţiile sale de a se impune ca stăpân al lumii romane nu erau cu mult diferite de cele ale lui Maxenţiu care, în aceeaşi perioadă, se prezenta pe monedele bătute la Roma ca „protector şi salvator al oraşului său" (*„conservator urbis suae"*). În consecinţă, restabilirea unităţii imperiului nu se putea realiza decât prin eliminarea unuia dintre cei doi protagonişti.

2. Triumful lui Constantin (311-313)

1. Moartea lui Galerius, survenită la 5 mai 311, a simplificat situaţia restabilind în aparenţă **tetrarhia**, în măsura în care Galerius, din ostilitate faţă de Maxenţiu, ajunsese să garanteze augustalitatea lui Constantin şi al lui Maximin. Prin dispariţia lui Galerius, Maximinus devenea primul august; acesta a profitat de noua situaţie pentru a pune stăpânire pe provinciile asiatice, până la Strâmtori, nelăsându-i lui Licinius decât teritoriile „europene", de la Marea Egee până la Pontul Euxin. Având o poziţie slabă, Licinius a fost retrogradat în eşalonul al III-lea al ierarhiei imperiale, după Constantin.

Occident	Orient
Constantin, al doilea august şi Maxenţiu, *princeps*	Licinius, al treilea august şi Maximin, primul august

2. Eliminarea lui Maxenţiu (312) de către Constantin, la podul Milvius[i] din Roma, i-a permis acestuia să acapareze Italia şi să stăpânească Occidentul. Această victorie a fost decisivă pentru convertirea lui Constantin la creştinism (→ fişa 37); tradiţia pretindea că acesta ar fi avut un vis premonitoriu prin care i-ar fi fost anunţată victoria cu condiţia să înfăţişeze pe scuturile şi drapelele soldaţilor săi primele două litere P şi X încrucişate provenind de la numele lui Hristos[ii]. Protecţia lui *Sol Invictus* nu a fost totuşi abandonată,

i. Bătălia a avut loc la nord de Roma, pe câmpia aflată în imediata vecinătate a cotului Tibrului, lîngă *pons Milvius* („Podul Şoimului", numit astăzi Prati di Tor di Quinto). Pentru o descriere mai amănunţită a evenimentelor, vezi I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1982, pp. 27-50 (n.red.).

ii. Descrierile pe care ni le-au lăsat autorii creştini în privinţa acestui eveniment sunt edificatoare. Lactanţiu arată că, în ajunul bătăliei, Constantin a fost sfătuit în vis să marcheze scuturile soldaţilor cu „semnul ceresc al lui Dumnezeu" (*caeleste signum Dei*), adică să înscrie, în limba greacă, „numele lui Hristos cu ajutorul unui X traversat de litera I boltită spre capăt" (Lactanţiu, *Despre morţile persecutorilor*, XLIV, 5). Acelaşi însemn este amintit şi de Eusebiu de Cezareea (*Viaţa lui Constantin cel Mare*, I, 31, 1), care arată şi faptul că împăratul ar fi văzut în miezul zilei, deasupra soarelui, „semnul mărturisitor de biruinţă al unei cruci întocmite din lumină" (*ibidem*, I, 28, 2), împreună cu inscripţia τούτῳ νίκα, tradusă fie sub forma „Să biruieşti întru aceasta" (trad. de Radu Alexandrescu), fie „Prin aceasta vei învinge" (I. Barnea, O. Iliescu, *op. cit.*, p. 35). *Cf.* Lactantius, *De mortibus persecutorum* (*Despre morţile persecutorilor*),

dar creştinii din Occident au beneficiat de un edict de toleranţă promulgat de Galerius cu câteva zile înainte de a muri (aprilie 311), în timp ce, în Orient, Maximinus continua persecuţiile.

*3. **Restabilirea diarhiei (313).*** Licinius a negociat o alianţă matrimonială cu Constantin, căsătorindu-se cu sora lui vitregă, Constantia, spre a-l putea ataca pe Maximin: l-a urmărit până în Asia Mică unde, după ce a fost învins, primul august s-a sinucis (la Tars, în vara anului 313). Diarhia din 285 (Diocleţian şi Maximian, → fişa 35) părea restabilită.

Occident	Orient
Constantin	Licinius

3. Constantin recucereşte „noul imperiu"

Relaţiile dintre Constantin şi Licinius au început să se degradeze în 316, datorită unui conflict apărut în legătură cu alegerea unui cezar (Bassianus); în urma acestui conflict, Pannonia şi Macedonia i-au revenit lui Constantin. Pacea părea să fi revenit între cei doi augusţi în 317, cu ocazia numirii în funcţiile de cezari a fiilor lor: Licinius cel Tânăr, Constantin şi Crispus.

Dacă procedura dinastică părea să fie conformă regulilor tetrarhiei, în schimb colegialitatea puterilor era incompatibilă cu vârsta cezarilor; Crispus a fost singurul dintre aceştia care a jucat un rol efectiv începând cu anul 318. În aceeaşi perioadă, relaţiile dintre Licinius şi Constantin s-au deteriorat din nou: schimbarea atitudinii lui Licinius faţă de creştini a constituit pretextul declanşării unui război în 324 de către Constantin. Învins în luna septembrie a aceluiaşi an, în apropiere de Bizanţ, Licinius a fost eliminat, împreună cu fiul său, câteva luni mai târziu. Din acest moment, Constantin şi-a schimbat supranumele ***Invictus*** cu cel de ***Victor***: pentru prima oară, după patruzeci de ani, imperiul era unificat sub o autoritate unică.

Licinius ∞ Constantia	Constantin ∞ Minervina	Constantin ∞ Fausta
↓	↓	↓
Licinius II **20 luni**	**Crispus** **14 ani**	**Constantin II** **o zi**

Anexă

Arcul lui Constantin de la Roma

- Acest arc a fost înălţat în 315, în apropierea Colosseumului, cu ocazia revenirii lui Constantin la Roma pentru a sărbători împlinirea a zece ani de guvernare. Acest monument comemora victoria din 312 împotriva lui Maxenţiu, după cum preciza inscripţia de pe atic: „Piosului şi

traducere, studiu introductiv, note şi comentarii de Claudiu T. Arieşan, Editura Amarcard, Timişoara, 2000, pp. 208-209; Eusebiu de Cezareea, *Scrieri. II. Viaţa lui Constantin cel Mare*, trad. de R. Alexandrescu, studiu introductiv de Em. Popescu, col. „Părinţi şi scriitori bisericeşti" nr. 14, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1991, pp. 76-77 (n.red.).

fericitului împărat, Cezar Flavius Constantin cel Mare, pentru că, prin inspiraţia divină şi prin măreţia spiritului său, cu armata lui şi cu armele apropriate, a răzbunat statul împotriva tiranului şi a întregii sale facţiuni, dintr-o singură lovitură decisivă ; Senatul şi poporul roman îi dedică acest arc ca semn al triumfului său" (*CIL*, VI, 11, 39).

- **Arhitectura** : arc cu trei deschideri, împodobit cu fragmente provenite de la alte monumente ; cele două basoreliefuri mari ale bolţii centrale, cele două tablouri inserate în partea de sus a feţelor laterale, cele opt statui ale barbarilor de pe atic proveneau de la un monument al lui Traian care celebra victoria acestuia asupra dacilor (➔ fişa 23). Cele opt medalioane de pe feţele principale care reprezentau scene de vânătoare datau din epoca lui Hadrian. Cele opt basoreliefuri de pe atic reprezentau episoade din războaiele lui Marcus Aurelius (➔ fişa 23) : împăratul, alături de un rege germanic prizonier, aducând un sacrificiu, împăratul adresându-se soldaţilor, acordând un *donativum* poporului, intrând triumfător în Roma. Toate aceste sculpturi aparţineau aceleiaşi serii ca şi alte trei basoreliefuri de la Palatul Conservatorilor (pe Capitoliu) care decoraseră probabil un arc. Chiar şi elementele arhitectonice proveneau de la monumente mai vechi : cele opt coloane corintice şi arhitrava au fost preluate de la o construcţie din epoca lui Domiţian. Celelalte basoreliefuri, originale, realizate în epoca lui Constantin, erau tratate într-un stil destul de schematic ; personificările Victoriei, legionarii şi prizonierii ale căror reprezentări erau inserate în bazele coloanelor ; frizele de deasupra arcurilor laterale : la vest, împăratul, urcat la o tribună înălţată în *forum*, distribuia alimente (*congiaria*) ; la est, era prezentată bătălia de la podul Milvius. Părţile laterale cuprindeau, în afară de basoreliefurile recuperate, reprezentarea triumfului lui Constantin şi al lui Crispus, precum şi reprezentări ale Soarelui şi Lunii.

Indicaţii bibliografice

A. Chastagnol, *Le Bas-Empire*, col. „U²", A. Colin, Paris, 1991.

Idem, *L'évolution politique, sociale et économique du monde romain, 284-363*, SEDES, 1994.

M. Christol, *L'Empire romain du IIIe siècle. Histoire politique, 192-325 apr. J.-C.*, Errance, Paris, 1997.

Înfăptuirile lui Constantin (324-337)

1. Fundarea Constantinopolului

1. „Oraşul lui Constantin" nu era o creaţie *ex nihilo* - pentru că Bizanţul a fost întemeiat în jurul anilor 658-657 î.Hr. -, ci o decizie politică, luată după victoria împotriva lui Licinius repurtată în apropierea acestei localităţi (→ fişa 36): „Constantin a redenumit Bizanţul cu numele lui, Constantinopol, în memoria victoriei sale remarcabile" (Anonimul din Valois, I, 30). Consacrarea oraşului s-a sărbătorit la 8 noiembrie 324, inaugurarea oraşului a avut loc la 11 mai 330, iar lucrările au luat sfârşit în jurul anului 336. A fost adăugat un nou zid la 3 km înspre vest faţă de zidul lui Septimius Severus; suprafaţa urbană s-a mărit de cinci ori faţă de cea de la sfârşitul secolului al II-lea (→ plan), iar populaţia a crescut treptat.

2. Oraşul Constantinopol a fost prezentat ca o „Nouă Romă", ceea ce nu însemna că prima capitală a fost abandonată, ci doar că situarea ei nu mai era adaptată evoluţiei strategice, politice şi economice a lumii romane. Poziţia centrală a oraşului de la Hellespont, la jumătatea drumului dintre frontierele cele mai ameninţate, cea a Europei renano-danubiene şi cea a Persiei sasanide, nu putea trece neobservată de Constantin, restauratorul unităţii imperiului, el însuşi originar din Balcani. Aflat la intersecţia celor două mari axe vest-nord-vest care duceau la *Augusta Treverorum*, *Mediolanum* (Milano), trecând prin *Poetovio*, *Sirmium*, *Philoppopolis*, înainte de a pătrunde în Asia Mică, în direcţia Cezareii Capadociei, Antiohiei, Ierusalimului (→ harta, fişa 34), Constantinopolul era oraşul cel mai bine plasat pentru împiedicarea invaziilor barbare. Intersectarea drumurilor continentale cu ruta maritimă Mediterana - Marea Neagră făcea ca acest oraş să fie un *emporium* al comerţului mondial. Portul său ocupa o poziţie excepţională, având mai multe locuri de ancorare răspândite între Marea Marmara, Cornul de Aur şi Bosfor. Începând din 332, grâul egiptean s-a îndreptat către Constantinopol în timp ce cerealele africane continuau să alimenteze Roma.

Alegerea locului şi a monumentelor a avut ca model Roma (*Urbs*): şapte coline, cu o altitudine de 50 până la 70 m, evocându-le pe cele romane, şi o împărţire a teritoriului în 14 regiuni, comparabilă cu cea care intrase în vigoare în epoca lui Augustus (→ fişa 13). **Forul**, având în centru o coloană de 38 m în vârful căreia se afla statuia Soarelui, **Capitoliul** şi **Senatul** imitau aceleaşi monumente romane. Palatul imperial, lângă care se afla o galerie şi care se deschidea spre marele hipodrom, evoca într-o anumită măsură complexul de construcţii de pe Palatin care domina Marele Circ (*Circus Maximus*). Templele închinate Cybelei sau Afroditei se învecinau cu biserici ale căror denumiri aveau consonanţe filosofice: Sfânta Sofia (Înţelepciunea), Sfânta Irina (Pacea). Din 330, curtea şi birourile imperiale au fost instalate în noua capitală (în 324 a fost creat deja un atelier de monetărie); în afara zidurilor a fost construit un mausoleu destinat întemeietorului acestui oraş.

3. Şi totuşi Roma îşi păstra privilegiile administrative. Constantinopolul nu avea un prefect al Oraşului, ci un proconsul; senatorii de aici nu erau *clarissimi*, ci *clari*. Însă

teritoriul noii capitale a obţinut acelaşi statut ca şi *Urbs* (*Ius Italicum*), şi astfel a fost scutit de impozite; a fost scos de sub tutela vicarului Traciei şi a guvernatorului Europei. Locuitorii oraşului au beneficiat de aceleaşi avantaje ca şi locuitorii Romei: distribuiri de cereale gratuite (*frumentatio*), cu condiţia să posede o casă. De asemenea, Roma a rămas centrul latinităţii, în timp ce Constantinopolul a devenit un focar al elenismului, atrăgând populaţii din Grecia, Siria, Asia Mică şi Egipt.

2. Reorganizarea imperiului

*1. **Reforma militară*** din anii 312-325 a marcat o ruptură faţă de strategia de apărare a *limes*-ului intrată în vigoare încă din perioada Imperiului timpuriu; corpurile de luptă au fost deplasate în spatele liniilor de apărare (*comitatenses*) şi însărcinate cu asigurarea securităţii interne. De acum înainte, frontierele aveau să fie păzite de trupe auxiliare de mai mică importanţă (*ripenses*). De asemenea, comandamentul armatei a fost restructurat: principala inovaţie a constat în separarea puterilor civile şi militare; astfel, prefecţii pretoriului şi-au pierdut orice competenţă în domeniul militar după dizolvarea cohortelor pretoriene în 312. Statul-major a fost încredinţat sub conducerea a doi *magistri*, unul la infanterie, iar celălalt la cavalerie. Începând din a doua jumătate a secolului al III-lea, ofiţerii nu mai proveneau din ordinul senatorial, ci se recrutau din ce în ce mai mult din mediile populare: cantitatea a avut adesea câştig de cauză în faţa calităţii personalului de conducere.

*2. **Noii prefecţi ai pretoriului***: de la doi, câţi erau în mod tradiţional, după 330 au ajuns la cinci. Ca urmare a suprimării responsabilităţilor lor militare, au fost reorientaţi spre administraţia civilă: în direcţia marilor circumscripţii, prefecturile pretoriului, care regrupau mai multe dioceze. Sarcina lor era aceea de a face publice şi de a aplica deciziile imperiale, dar şi aceea de a supraveghea perceperile fiscale, plata trupelor, întreţinerea drumurilor şi a clădirilor publice. Ei au devenit un fel de „viceregi" ai provinciilor, asumându-şi sarcinile care în vremea tetrarhiei le reveneau cezarilor.

*3. **Dispariţia ordinului ecvestru*** a fost fără îndoială măsura cea mai spectaculoasă. Însă aceasta nu a avut loc printr-o suprimare autoritară, ci printr-un transfer al cavalerilor către Senat, ale cărui efective au crescut între 312 şi 326 de la 600 la 2 000. Datorită acestei schimbări, prefecţii pretoriului şi vicarii diocezelor au devenit *clarissimi*; cei mai bogaţi dintre *egregii*, eşalonul inferior al ordinului, au fost promovaţi senatori, în timp ce „supravieţuitorii", membrii curiilor locale, au primit titlul de *perfectissimes*: ei nu mai reprezentau un ordin social, ci o categorie de notabilităţi care beneficiau, cu titlu personal, de un statut privilegiat.

*4. **Slăbirea Senatului*** a fost o consecinţă imediată a sporirii efectivelor sale. El îşi pierduse deja prerogativele esenţiale, printre care, în particular, numirea, împreună cu poporul roman, a împăraţilor, iar acum s-a văzut dublat de Senatul din Constantinopol: aceste două adunări au jucat rolul de consiliu municipal al celor două capitale. Teoretic, *cursus*-ul continua să existe, dar funcţiile de edil şi tribun al plebei nu au mai fost exercitate, iar consulatul a pierdut din însemnătate prin alipirea prefecturii pretoriului la ordinul senatorial.

*5. **Restabilirea monedei nobile*** prin crearea a două noi tipuri: *solidus*, din aur, folosit în tranzacţiile comerciale şi ca valoare sigură; *miliarenses*, din argint. Dar această

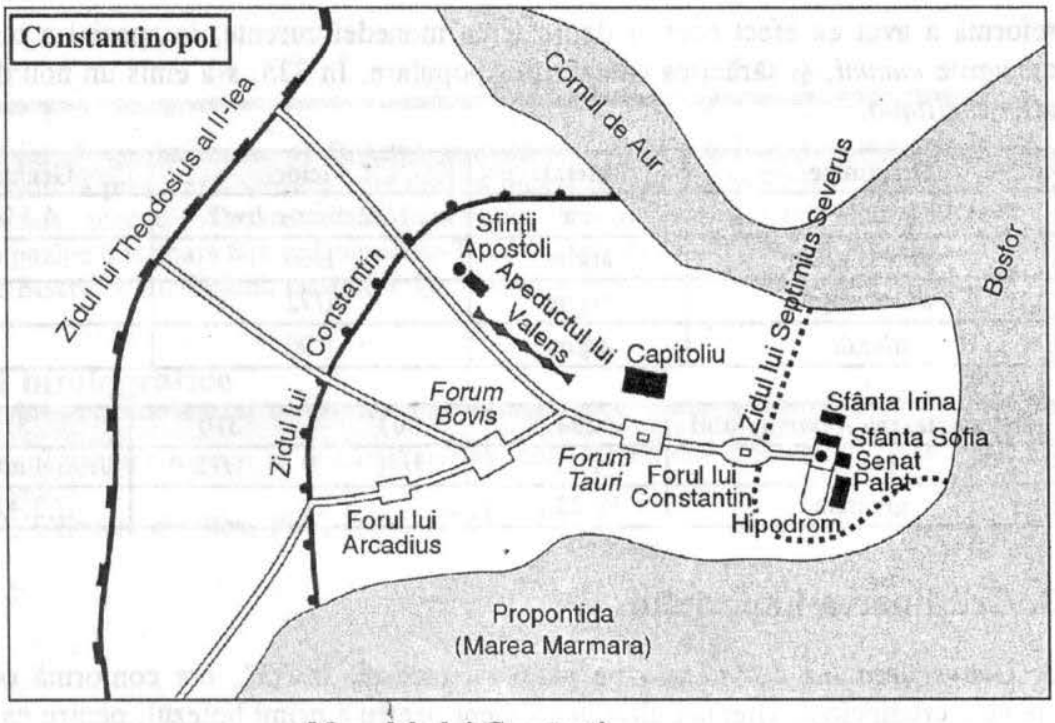

Monedele lui Constantin

Multiplu de aur

INVICTUS CONSTANTINUS MAX(IMUS) AUG(USTUS)
(bustul lui Constantin şi al Soarelui)

***Nummus* (aprilie 318)**

IMP(ERATOR) CONSTANTINUS AUG(USTUS),
purtând casca pe a cărei curea este gravată monograma lui Hristos (*hrismon*)

***Miliarensis* uşor (320-324)**

CONSTANTINUS MAX(IMUS) AUG(USTUS)

Multiplu de *solidus*

Cap purtând o diademă

reformă a avut ca efect contrar deprecierea monedei curente, în special a monedelor denumite *nummi*, şi sărăcirea categoriilor populare. În 325, s-a emis un nou denar de argint, *siliqua*.

Denumire	Metal	Picior	Greutate
solidus	aur	1/72 dintr-o livră	4,54 g
miliaris greu	argint	1/60	
miliaris uşor	argint	1/72	
siliqua	argint	1/96	

Devalorizarea *nummus*-ului	294	307	310	315
picior	1/32	1/48	1/72	1/96 dintr-o livră
greutate	10,23 g			3,41 g

3. Creştinarea imperiului

1. Convertirea lui Constantin pe patul de moarte, în 337, era conformă obiceiului epocii: credincioşii aşteptau ultimul moment pentru a primi botezul, pentru ca păcatele anterioare să le fie iertate; însă, în acelaşi timp, convertirea împăratului apărea ca o revelaţie a unui lung drum interior început în urmă cu aproape un sfert de secol.

• Viziunea profetică avută de împărat înainte de bătălia de la podul Milvius în 312 a fost urmată de acte concrete, care demonstrau **interesul său pentru creştinism**: edictul de toleranţă din 313, promulgat la *Mediolanum* (Milano), de comun acord cu Licinius; reunirea în 314 a conciliului de la *Arelate* (Arles) pentru a adopta o hotărâre în privinţa problemei donatismului* din Africa; emiterea monedelor imperiale pe care era gravată monograma lui Hristos (gr. *hrismon*) în 315; recunoaşterea tribunalelor episcopale în 318 şi a duminicii ca zi de sărbătoare obligatorie în 320. Dar **adeziunea** sa la cauza creştină a devenit evidentă cu ocazia reunirii Sinodului de la Niceea (Bitinia) din 325: împăratul luase iniţiativa convocării acestui conciliu pentru a combate arianismul*; tot el l-a prezidat şi le-a impus creştinilor să respecte deciziile adoptate aici, în numele unităţii Bisericii.

• **Creştinarea imperiului** s-a accentuat în anii 325-337. A fost marcată de delimitarea împăratului de filosofii neoplatonicieni din anturajul său, în 331: Sôpatros, care prezidase riturile de inaugurare a Constantinopolului, a fost decapitat, iar cărţile scrise de Porphyrios împotriva creştinilor au fost arse. Legislaţia imperială a favorizat constituirea de bunuri ecleziastice şi i-a asimilat pe episcopi magistraţilor municipali. Everghetismul constantinian s-a manifestat mai ales în domeniul construirii de biserici, la Constantinopol şi la Roma (bazilica de la Laterano, bazilica San Pietro Fuori). În sfârşit, a fost instaurată o nouă „ordine morală": reabilitarea moravurilor publice, prin condamnarea adulterului, a concubinajului şi a divorţului; ocrotirea copiilor maltrataţi, a văduvelor, orfanilor şi a sclavilor; interzicerea jocurilor de gladiatori. Convertirea lui Constantin nu a fost doar o problemă de ordin personal, ci şi una de stat.

Dicţionar

Donatism: partid rigorist condus de Donatus, episcop rival al lui Cecilian, ales la Cartagina în 316. Donatus a provocat o schismă care avea să dureze 300 de ani.

Arianism-Arius: preot din Alexandria care propovăduia o doctrină eretică a Trinităţii, atribuindu-i Fiului o poziţie inferioară faţă de Dumnezeu-Tatăl. Condamnarea lui Arius nu fusese acceptată de toate Bisericile din Orient, ceea ce a dus la convocarea Sinodului de la Niceea.

Indicaţii bibliografice

Cl. Lepelley, *L'Empire romain et le christianisme*, col. „Questions d'Histoire", Flammarion, Paris, 1969.

A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, PUF, Paris, 1972.

Urmaşii lui Constantin (337-395)

1. Constantinienii (337-363)

1. Împărţirea puterii din septembrie 337. După trei luni în care puterea a fost vacantă, timp în care toate rudele colaterale ale lui Constantin au fost eliminate, cu excepţia a doi dintre nepoţii săi (Gallus şi Iulian), cei trei fii ai săi au fost proclamaţi augusţi şi şi-au împărţit imperiul (→ genealogia):

Constantin al II-lea (*Augusta Treverorum*)	**Constans (*Flavius Iulius Constans*) (în Iliria)**	**Constanţiu al II-lea (*Flavius Iulius Constantius*) (Antiohia)**
Gallia Britannia Spania	Africa Italia *Illyricum*	Orient

Occidentul a fost împărţit între doi dintre fraţi: Constans guverna sub tutela lui Constantin al II-lea, dar în 340 l-a eliminat pe acesta şi a reunificat Occidentul în beneficiul său.

2. Diarhia (340-350). Cei doi augusţi au fost nevoiţi să înfrunte noi valuri de invazii: Constanţiu pe perşii lui Sapor al II-lea, în Armenia, iar Constans pe saxoni, în Germania Superior. Au apărut disensiuni între cei doi fraţi din cauza problemelor religioase: unul susţinea ortodoxia creştină din Occident, celălalt arianismul oriental (→ fişa 37). Sistemul diarhic s-a dezmembrat în 350, din cauza uzurpării unui ofiţer pe jumătate barbar, **Magnenţiu**, proclamat *Augustus* la *Augustodunum* (Autun); el l-a ucis pe Constans şi în patru luni a reuşit să regrupeze Galliile, Britannia şi Spaniile, Italia şi Africa. Constanţiu l-a numit pe vărul său Gallus *Caesar* în Orient, pentru a întreprinde recucerirea Occidentului: Magnenţiu, învins la Mursa în 351, apoi la Gap (*Mons Seleucus*) în 353, s-a sinucis.

3. Constanţiu al II-lea, „primul împărat bizantin" (353-361). Foarte convins de importanţa funcţiilor sale, convins că a ajuns împărat prin voinţa lui Dumnezeu, Constanţiu a vrut să impună arianismul în Occident şi să controleze astfel Biserica: din 356, a luat măsuri antipăgâne (interzicerea sacrificiilor şi a practicilor divinatorii, închiderea templelor) cu aplicabilitate la nivelul întregului imperiu, exceptând Roma, care a obţinut unele derogări după vizita împăratului din 357. El a exercitat o putere autoritară, cu ajutorul unui consistoriu (consiliu) şi a doi cezari, Gallus, care a fost mai apoi decapitat la ordinul său în 354, şi Iulian, al doilea văr al său, pe care l-a trimis în Gallia, pe frontul renan (355-360) ca să lupte împotriva barbarilor alamani şi franci: a câştigat victoria de la *Argentoratum* (Strasbourg) din 357. În acest timp, Constanţiu s-a instalat la Sirmium, între 357 şi 359, pentru a contracara invaziile sarmaţilor şi ale cvazilor. După revenirea la Constantinopol, a plecat în Mesopotamia în 360, pentru a respinge atacurile perşilor şi a făcut apel la sprijinul lui Iulian: trupele gallice au refuzat să pornească în ajutorul lui şi, în februarie 360, l-au proclamat *Augustus* pe Iulian, la *Lutetia Parisiorum* (Paris). Constanţiu s-a resemnat să îl recunoască moştenitor pe Iulian, înaintea morţii sale, în noiembrie 361.

Împăraţii din secolul al IV-lea

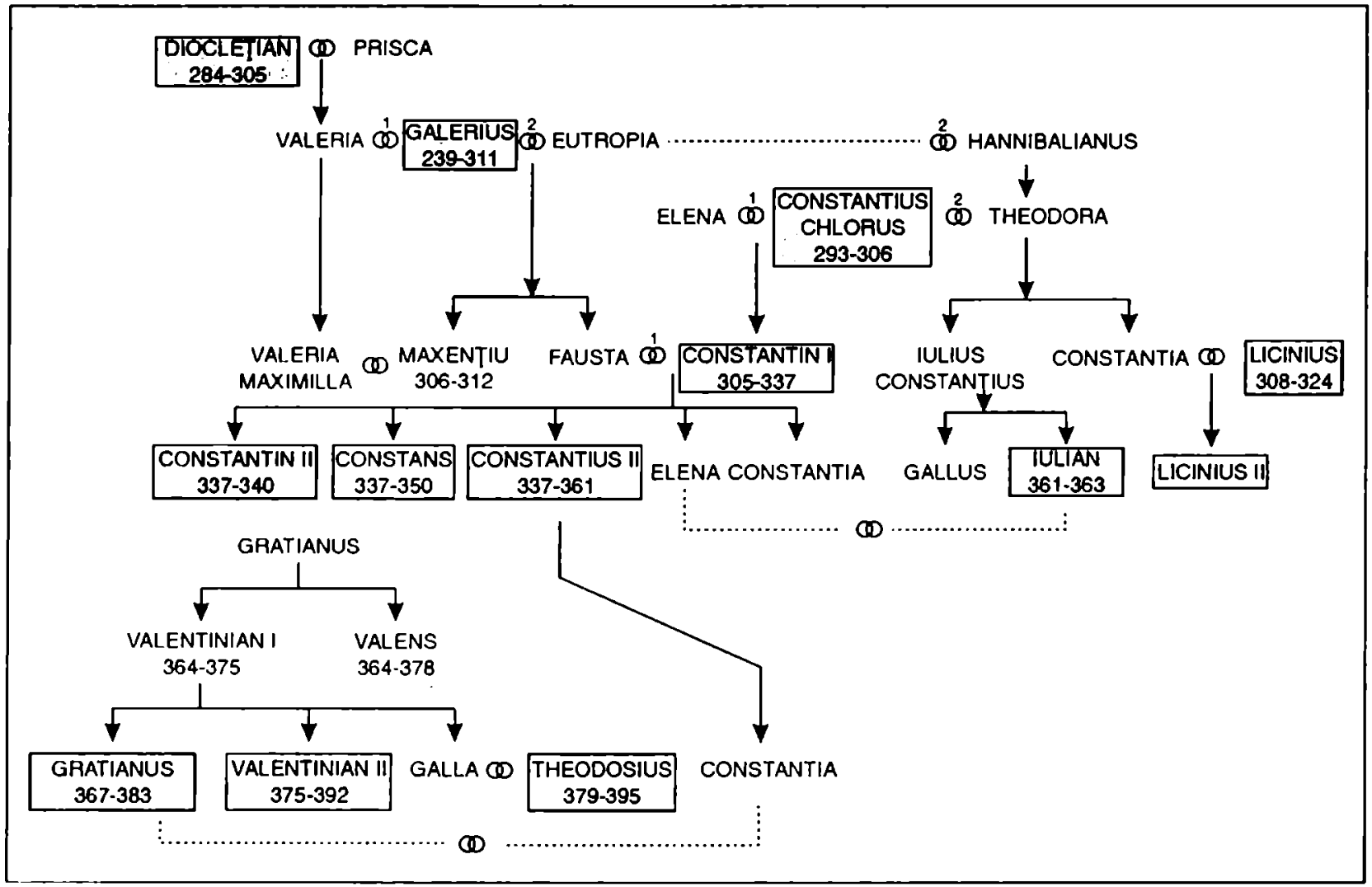

4. Iulian „Apostatul" (361-363): nepot al lui Constantius Chlorus (→ genealogia), Iulian şi-a petrecut tinereţea în Orient (Constantinopol, Macellum, Capadocia şi Nicomedia), unde a primit o educaţie aleasă de care s-au îngrijit Eusebiu de Cezareea, preceptorul său, şi Mardonios, un bătrân pedagog, care i-a transmis pasiunea sa pentru Homer şi pentru cultura greacă. A fecventat cercurile neoplatoniciene din Asia Mică, universitatea de la Atena şi a fost autorul unui anumit număr de opere literare. Creştin prin formaţie, Iulian s-a convertit, se pare, la păgânism în 355, puţin timp după anunţarea morţii lui Gallus. Noua sa religie se baza pe un politeism foarte deschis religiilor orientale (Cybele, Mithra) şi pe un cult al Soarelui, interpretat în maniera teologiei creştine. În *Discursul despre regele Helios*, al cărui autor era, Zeus ar fi creat Soarele din propria sa substanţă, iar acesta era „asemănător" lui, precum Fiul lui Dumnezeu îi este asemănător Tatălui. Cu toate acestea, Iulian nutrea o ură teribilă faţă de creştini; a scris chiar un tratat, *Împotriva galileenilor*, prin care îşi justifica apostazia: creştinii erau „atei", întrucât respingeau zeii greci şi prin urmare frumuseţea culturii elene; în consecinţă, în 362, aceştia au fost izgoniţi din şcoli. În opinia lui, teologia creştină era plină de contradicţii: discordanţa dintre Evanghelii, în ceea ce priveşte genealogiile lui Iisus; opoziţia fundamentală dintre credinţa într-un Dumnezeu unic şi recunoaşterea Trinităţii. Dar lupta sa împotriva creştinilor, oricât ar fi fost de îndârjită, a rămas în planul ideilor. Nu a dat nici un edict de persecuţie împotriva lor, mulţumindu-se să-i hărţuiască (retrăgând privilegiile administrative şi fiscale) şi mai ales să restabilească libertatea de cult pentru celelalte confesiuni, îndeosebi pentru donatişti şi arieni: „dezbină-i pe creştini pentru a domni", acesta părea să fie obiectivul împăratului. Locuitorii Antiohiei, în majoritate creştini, nu aveau faţă de el aceeaşi simpatie precum cei din Lutetia, iar Iulian însuşi evocă batjocurile lor în legătură cu barba lui, în pamfletul *Duşmanul bărbii*. Este posibil ca opoziţia creştinilor din Antiohia să fi afectat o parte din armată, întrucât campania împotriva perşilor a fost pregătită în acest oraş (în iulie 362 – martie 365 cu un efectiv de 65 000 de soldaţi), unde au avut loc unele acte de sabotaj (după cum afirmă Ammianus Marcellinus, *Istoria romană*, XXII, 12, 3). Aceasta a fost şi ultima lui bătălie, pentru că în iunie 363 în timpul retragerii din *Ctesiphon* Iulian a fost rănit mortal. Succesorul său, **Iovianus**, un ofiţer pannonic, creştin, a încheiat cu perşii „pacea de 30 de ani", lăsându-le malul stâng al Tigrului şi Armenia; a murit din cauza unui accident pe drumul de întoarcere, în 364.

2. Valentinienii (364-378)

1. Continuitatea dinastică. Lipsa unui moştenitor constantinian de parte bărbătească făcea să planeze riscul anarhiei militare, dar, după Iovianus, a fost ales, printr-un acord între partida gallică şi partida orientală din armată, un alt ofiţer ilir creştin, **Valentinian**. Cele două partide au refuzat să-i acorde acestuia puterea imperială unică, pe care au avut-o Constanţiu, Iulian şi Iovianus între 353 şi 364 şi i-au impus să-şi găsească un asociat. O lună mai târziu, **Valens**, fratele său, a primit titlul de al doilea august (→ genealogia). Dar legitimitatea acestei dinastii părea fragilă în comparaţie cu aceea a Constantinienilor: tentativa de uzurpare a lui Procopius, o rudă a lui Iulian, din 365-366, reprezintă o dovadă a acestei fragilităţi. De aceea, Valentinian s-a căsătorit cu văduva lui Magnenţiu, în jurul anului 370, după ce în 367 l-a proclamat *Augustus* pe fiul său, Graţian, în vârstă de 8 ani, după care, în 374, l-a căsătorit cu fiica lui Constanţiu al II-lea, Constanţia.

2. Împărţirea imperiului a constituit o noutate, în măsura în care aceasta era însoţită pentru prima dată de *o împărţire a puterii*: armatele, resursele, funcţionarii, toate au fost repartizate între Imperiul de Răsărit şi cel de Apus.

Imperiul de Apus	Imperiul de Răsărit
Valentinian I	Valens
Mediolanum-Augusta Treverorum	Constantinopol

Familia s-a scindat în două ramuri, iar succesiunea dinastică între augusti nu a mai fost garantată; astfel, când Graţian a fost cooptat de tatăl său, în 367, pentru succesiune, el a fost promovat direct la rangul de al doilea august al Occidentului, fără a se mai ţine cont de prerogativele lui Valens. Când i-a urmat lui Valentinian la guvernare, în 375, avea 16 ani, iar armata i l-a dat ca asociat pe fratele său, **Valentinian al II-lea**, un august în vârstă de 4 ani.

3. **Principala activitate a celor doi fraţi a reprezentat-o** ***apărarea Imperiului*** împotriva pericolului barbar. Începând cu 377-378, alanii şi goţii, sub presiunea hunilor care trecuseră Donul, au năvălit în teritoriile imperiului. Valentinian a murit pe frontul din Pannonia în urma unei apoplexii în 375, iar Valens a trebuit să lupte în 377 împotriva aceloraşi barbari, care pătrunseseră până în Tracia; a fost ucis în timpul unei bătălii în faţa Adrianopolului (378).

4. Politica religioasă a celor doi împăraţi a evoluat înspre toleranţă în ceea ce-i priveşte pe creştini, chiar dacă în Orient Valens a susţinut cauza arianismului; s-a ajuns la instaurarea unei atitudini de relativă toleranţă faţă de niceeni (→ fişa 37). În Occident, Valentinian a favorizat prozelitismul niceean; Martin, fost ofiţer pannonic, a devenit episcop în Tours şi Ambrozie a fost numit în fruntea episcopiei din Milano în 373-374; în paralel, sub influenţa unor papi precum Iulius (337-352) şi Damasus (366-384), puterea spirituală a Bisericii de la Roma a devenit preponderentă pe lângă episcopii din Occident.

5. Tentativele de deschidere socială ale lui Valentinian I şi eşecul lor: în 364 s-a stabilit printr-un edict ereditatea magistraturilor municipale (→ fişa 39) şi transferul responsabilităţilor lor fiscale guvernatorilor. În 368, Roma a beneficiat de mai multe măsuri sociale: 14 *archiatri* (medici publici) au fost repartizaţi pentru fiecare dintre regiunile Oraşului, pentru a-i îngriji de preferinţă pe săraci; distribuţiile gratuite în favoarea săracilor s-au intensificat şi le-a fost atribuit un avocat din oficiu care să-i apere împotriva abuzurilor celor bogaţi (*defensor plebis*). Crearea unui post de *defensor Senatus*, în 368-369, a fost considerată de către aristocraţie ca o provocare şi a fost urmată de un conflict deschis cu împăratul.

3. Graţian şi Theodosius (379-395)

La moartea lui Valens, în august 378, Graţian, care-i succedase la guvernare tatălui său şi împărţea Occidentul cu tânărul său frate, Valentinian al II-lea, a devenit stăpânul imperiului. Dar, în mod paradoxal, la 19 ianuarie 379, el a numit un august al Orientului în persoana unui şef militar spaniol, *Theodosius*, care s-a căsătorit cu Galla, fiica lui

Valentinian I, pentru a-şi legitima puterea şi a afirma continuitatea dinastică. Personalitatea şi competenţa lui s-au impus, fiind superioare celor ale auguştilor din Occident. Graţian a pierit în 383, fiind victima unui uzurpator spaniol, *Maximus*, care a acaparat în 384 teritoriile lui Valentinian al II-lea (Italia, Africa) respingându-l pe acesta până în Iliria. Theodosius l-a ucis pe uzurpator şi l-a reaşezat în funcţie în Occident pe augustul destituit, însă decizia acestuia de interzicere a păgânismului (391) a suscitat o reacţie căreia Valentinian al II-lea i-a căzut victimă în 392. În 393, a fost înlocuit de un retor din Ravenna, Eugenius. Dar, după ce l-a numit pe fiul său mai mic, Honorius, în funcţia de *Augustus*, Theodosius a revenit în Occident şi l-a îndepărtat pe noul uzurpator în 394. Theodosius a murit în urma unei boli la *Mediolanum* (Milano), în 395, nu înainte de a-şi fi asociat fiii la conducerea imperiului: Arcadius în Orient şi Honorius în Occident.

Indicaţii bibliografice

B. Lançon, *Le Monde romain tardif, IIIe-VIIe siècle apr. J.-C.*, col. „Cursus", A. Colin, Paris, 1992.

A. Piganiol, *L'Empire romain*, PUF, Paris, 1972.

Oraşele imperiului în secolele III-IV

1. Urbanismul

1. Roma rămânea metropola lumii romane. În 392, Libanius îi scria prietenului său, istoricul Ammianus Marcellinus, originar ca şi el din Antiohia: „Te felicit pentru că trăieşti la Roma... Eşti într-adevăr într-un oraş care nu se compară cu nici un altul în lume". Perenitatea prestigiului ei nu se putea explica decât prin adeziunea provinciilor la romanitate; Roma rămânea oraşul cel mai populat din imperiu (în jur de 1 milion de locuitori). Pe lângă faptul că era reşedinţa principală a împăraţilor, principii continuau să o copleşească cu donaţiile lor. În 271, Aurelian a construit un zid de incintă de 18 km (→ planul p. 199), întărit cu patru sute de turnuri; zidul avea o grosime de 4 m la bază şi de 1 m în partea superioară; amplasarea lui nu a fost determinată de vreo strategie defensivă, ci de prezenţa unor monumente de care se sprijinea (tabăra pretoriană, amfiteatrul *Castrense*, Porta Maggiore, cea din vremea lui Claudius) sau a ruinelor ale căror materiale au fost recuperate pentru construcţie. În 274, Aurelian a dat dispoziţie să se construiască aici un ansamblu de terme grandioase, pe o suprafaţă de 140 ha; a înălţat de asemenea un *tholos* închinat Soarelui Nebiruit (*Sol Invictus*), pe Câmpul lui Marte, şi a reconstruit Curia din forul roman. Maxenţiu a început construirea unei biserici în partea de nord-est a forului roman, pe care a terminat-o Constantin, care i-a dat numele lui. Biserica se deschidea, în partea de sud a ei, înspre *via Sacra* şi ocupa o suprafaţă de 100 m × 60 m; planul ei era asemănator celui al termelor, cu o sală vastă divizată în trei nave; deasupra navei centrale existau trei bolţi, a căror înălţime atingea 35 m. Edificiul era construit din cărămidă şi acoperit la suprafaţă cu plăci de bronz. Bazilicile creştine construite de Constantin la Roma nu au imitat dispoziţia bazilicilor civile; pentru bisericile San Giovanni in Laterano (care adăpostea mormântul lui Petru la Vatican, pe colina Esquilin) şi San Paolo Fuori a fost reprodus un plan cu dublă colonadă şi trei abside... Începând din 380, datorită politicii antieretice a lui Theodosius, bazilicile creştine au împânzit Roma (Santa Maria Maggiore, Santa Constantia).

2. Constantinopol (→ fişa 36)

3. Antiohia (→ planul p. 199). *Elogiul* dedicat de Libanius (356-360) oraşului său natal menţionează creşterea populaţiei (150 000 locuitori în 363, 200 000 la sfârşitul secolului) şi enumeră realizările arhitectonice. Diocleţian a amenajat „oraşul nou" pe insula de pe Oronte, palatul, termele şi hipodromul. A restaurat de asemenea stadionul din *Dapfne* (o suburbie a oraşului) aflat la ieşirea din Antiohia, unde se desfăşurau o dată la patru ani jocurile în cinstea lui Zeus. Constantin a mai adăugat palatului o biserică, iar Iulian a ridicat templul lui Apollo, distrus în timpul unui incendiu; Valens a reamenajat forul din oraşul vechi şi amfiteatrul; în sfârşit, Theodosius a reconstruit palatul imperial din Dafne.

Dezvoltarea acestor capitale, cărora le-ar mai trebui adăugate Cartagina (300 000 de locuitori în secolele III-IV), Alexandria, *Augusta Treverorum* şi *Mediolanum* demonstrează faptul că în Imperiul târziu a existat un dinamism urban. Oraşele de provincie, necunoscând

invaziile şi nici anarhia militară, nu au înregistrat un declin semnificativ în această epocă, contrar prejudecăţilor istorice în legătură cu această temă. În Africa orientală a existat o continuitate; se poate vorbi de un urbanism monumental (Palmira) şi de construirea de noi oraşe *Philippopolis* (Shahba) în Siria, dar şi de cetăţi distruse de perşi. precum Dura-Europos, în 256. În Occident, oraşele cele mai expuse se situau pe *limes*-ul renano-danubian, deşi Gallia a cunoscut jafurile barbare, în ciuda situării ei departe de *limes*, în interiorul imperiului.

2. Criza oraşelor

1. Insecuritatea: îngroparea averilor şi construcţia zidurilor de apărare nu mai constituie astăzi argumente suficiente pentru a concluziona că ar fi avut loc invazii barbare. Zidurile de apărare nu au fost construite în general în momente de restrişte. Bunăoară, în Gallia, dacă excludem cazul oraşului Grenoble - având ziduri construite între 285 şi 306 - , meterezele au fost înălţate în a doua jumătate a secolului al IV-lea. De asemenea, reducerea spaţiului urban în spatele acestor noi ziduri nu reprezenta neapărat semnul unei scăderi demografice: în numeroase cazuri s-a urmărit protejarea centrului şi a funcţiilor vitale ale oraşului. Pe de altă parte, nu trebuie dedus din aceasta nici că ar fi intervenit o sărăcire a citadinilor: săpăturile arheologice au scos la iveală locuinţe luxoase *intramuros* la *Thysdrus* (El-Jem) şi *Augusta Treverorum* (Trier). În sfârşit, porţile oraşului încastrate în ziduri puteau avea aspectul unor arcuri de triumf, ca de pildă *Porta Nigra* de la Trier (sfârşitul secolului al III-lea - începutul secolului al IV-lea), care avea două deschideri şi măsura 30 m în înălţime şi 32,5 m lărgime (→ p. 163). Faţada, încadrată de turnuri rotunjite, susţinea două etaje în care erau practicate deschideri pentru aruncarea proiectilelor; utilitatea curţii interioare, cuprinsă între poarta cu grilă mobilă şi o poartă care se deschidea înspre oraş, era aceea de a întârzia pătrunderea asediatorilor. Sectoarele cele mai ameninţate erau cele care nu dispuneau de mijloace de apărare sau de întărire în apropiere.

2. Oraşele în faţa agresiunii. Oraşele de provincie au suferit invazii de diferite intensităţi: în **Britannia**, la sfârşitul secolului al II-lea şi în prima jumătate a secolului al III-lea, au fost ridicate numeroase ziduri de incintă din pământ, apoi din piatră şi s-au îngropat averi, dar oraşele au rămas prospere până la invaziile picţilor şi ale scoţilor din 360. Tatăl lui Theodosius a reuşit să le ridice din ruine, iar bunăstarea s-a instalat din nou până în secolul al V-lea în oraşe ca *Verulamium* (St. Albans) şi *Corinium* (Cirencester), unde casele ascund mozaicuri policrome excelent realizate. În **Gallia**, crizele puterii imperiale au adus tot atâtea prejudicii ca şi invaziile, care nu s-au generalizat înainte de anul 352: ele au provocat, de pildă, asediul oraşului *Augustodunum* (Autun) şi distrugerea sa. Cât despre redresarea semnalată de panegiristul lui Nazarius în 321 (10, 38), privind perioada cuprinsă între guvernarea lui Diocleţian şi cea a lui Constantin, cunoştinţele ei asupra vieţii oraşelor rămân dificil de verificat. În schimb, toponimia a relevat pentru secolul al IV-lea o creştere a numărului oraşelor gallice; nu era vorba despre creaţii noi, ci despre dublarea anumitor centre administrative din Imperiul timpuriu ale căror subdiviziuni teritoriale rurale (*pagi*) sau târguri (*vici*) deveniseră între timp suficient de dezvoltate pentru a fi autonome: Grenoble şi Geneva au fost astfel desprinse de *Vienna*;

„Porta Nigra" de la Trier

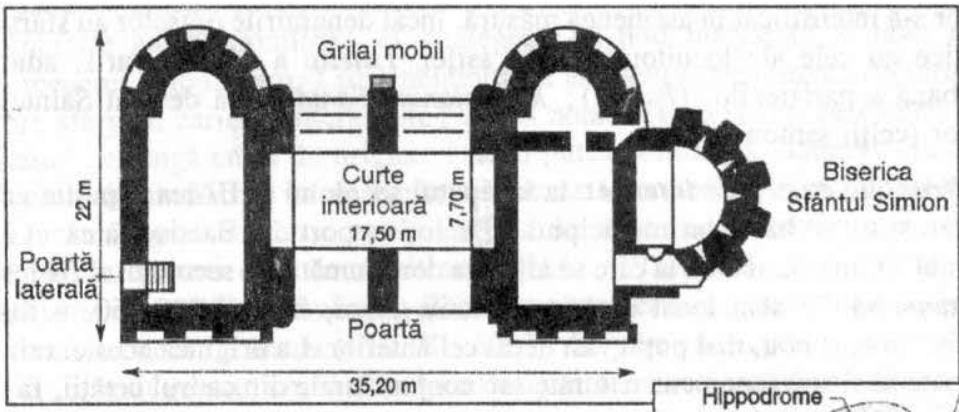

Antiohia

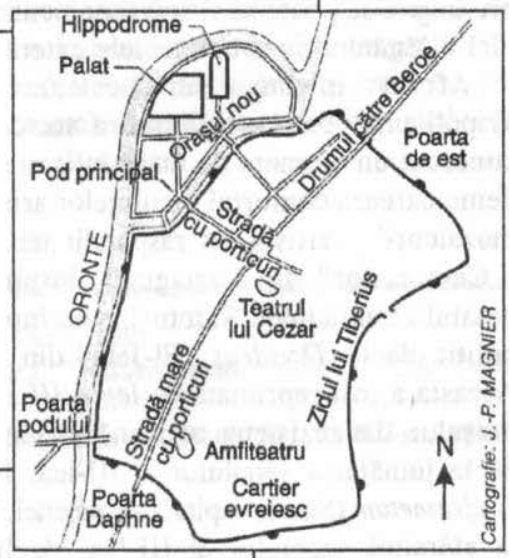

Roma

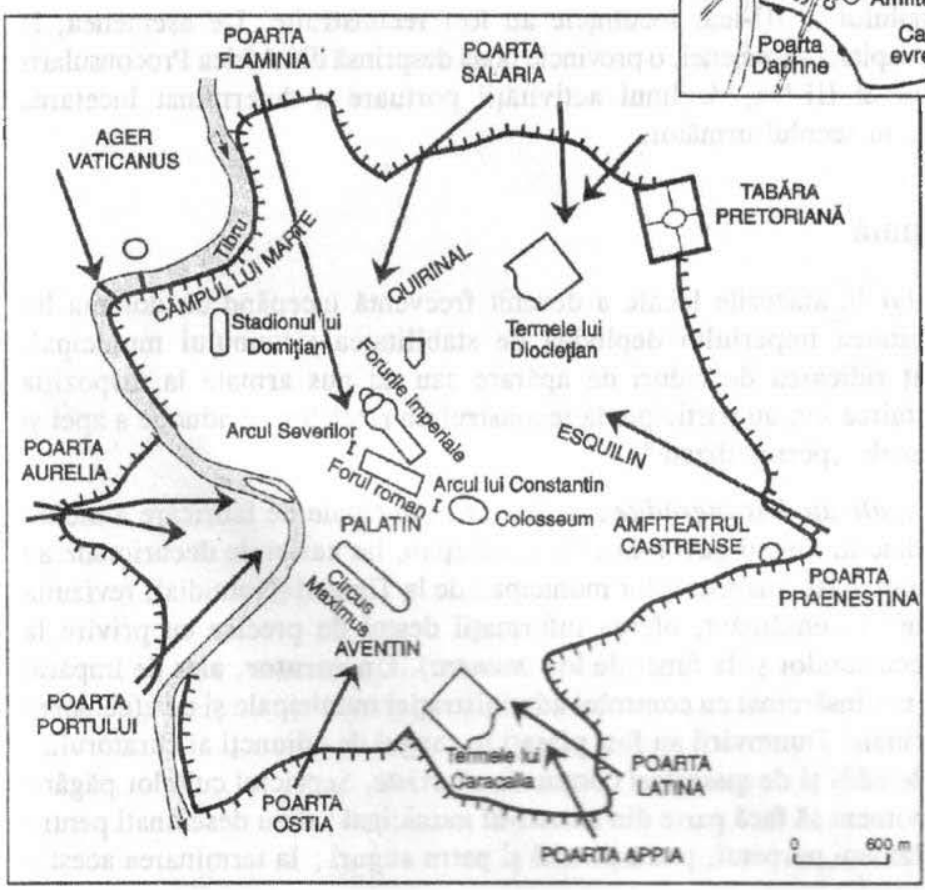

Genabum (Orléans), de teritoriul carnuţilor... În această epocă, „naţionalismul" locuitorilor faţă de oraşul lor s-a intensificat în asemenea măsură, încât denumirile oraşelor au sfârşit prin a fi identice cu cele ale locuitorilor lor: astfel, *Lutetia* a devenit Paris, adică aglomeraţia urbană a parizienilor (*Parisii*); *Mediolanum Santonum* a devenit Saintes, oraşul santonilor (celţii santoni)...

3. Oraşele confruntate cu crizele interne: la începutul secolului al III-lea, **Spania** era apărată de invazii şi totuşi habitatul municipiului Baelo, un port din Baetica, a căzut în ruină; urbanismul a rămas la stadiul la care se afla în a doua jumătate a secolului al III-lea, fără însă ca oraşul să fie abandonat din acest motiv. Apoi, în anii 330-350, a fost construit pe ruine un oraş nou, mai puţin vast decât cel anterior. La originea acestei crize prelungite se poate să fi stat fenomene naturale sau conjuncturale din cadrul cetăţii, fără nici o legătură cu evenimentele exterioare.

Africa: în timpul lui Diocleţian, Roma a trebuit să renunţe la Mauretania şi la Tripolitania, pentru a-şi păstra sectorul oriental (Tunisia). Aici, civilizaţia urbană a cunoscut un moment de mare înflorire între secolele al III-lea şi al IV-lea, după cum o demonstrează confortul locuinţelor aristocraţiei locale şi creativitatea „Şcolii africane de mozaicuri"; artiştii au răspândit teme noi, precum jocurile de amfiteatru şi de circ („Casa cailor" din Cartagina), inspirate din activităţile de divertisment finanţate de notabilii municipali. Şi totuşi, s-au înregistrat crize specifice, precum revolta cu caracter politic de la *Thysdrus* (El-Jem) din 238, împotriva tiraniei împăratului Maximinus. Aceasta a fost reprimată de *legio III Augusta*, care a distrus cartierele mai înstărite ale oraşului, dar rezistenţa africană a triumfat impunând numirea lui Gordianus I; începând de la jumătatea secolului al III-lea, locuinţele au fost reconstruite. De asemenea, la *Hadrumetum* (Susa), capitala Byzacenei, o provincie nouă desprinsă din Africa Proconsularis la sfârşitul secolului al III-lea, declinul activităţii portuare a determinat încetarea construcţiilor urbane în secolul următor.

3. Viaţa municipală

1. Intervenţia statului în afacerile locale a devenit frecventă începând cu domnia lui Diocleţian: continuitatea imperiului depindea de stabilitatea sistemului municipal. Împăraţii au finanţat ridicarea de ziduri de apărare sau au pus armata la dispoziţia oraşelor pentru constuirea lor, au participat la reconstruirea reţelelor de aducţie a apei şi au acordat scutiri fiscale „personalizate".

2. Libertăţile municipale au fost îngrădite: atelierele municipale de fabricare a monedelor au fost suspendate în timpul guvernării lui Diocleţian, iar carierele decurionale au trecut sub tutela statului. Lista magistraţilor municipali de la Timgad (Numidia), revizuită în 363 cu ocazia unui recensământ, oferea informaţii destul de precise cu privire la membrii Adunării decurionilor şi la funcţiile lor (*munera*). Un **curator**, ales de împărat dintre curiile locale, era însărcinat cu controlul administraţiei municipale şi cu efectuarea recensămintelor cincinale. Duumvirii au fost plasaţi în rangul de adjuncţi ai curatorului, în timp ce funcţiile de edili şi de *quaestori* continuau să existe. Serviciul cultelor păgâne a început din acest moment să facă parte din *cursus*-ul municipal: erau desemnaţi pentru un an unul sau doi flameni perpetui, patru pontifi şi patru auguri; la terminarea acestui

mandat, flamenii reveneau în senat la magistraturile civile şi deveneau **curiali** (noua denumire a decurionilor); ei îi alegeau pe noii magistraţi şi erau responsabili cu perceperea impozitelor. Lista menţiona de asemenea paisprezece ***honorati***, titlu obţinut spre sfârşitul carierei municipale; aceşti notabili erau scutiţi de *munera*, dar rămâneau ataşaţi pe lângă curia de origine, care îi putea consulta în anumite cazuri. Donaţiile şi operele de binefacere nu au dispărut în această perioadă, s-au schimbat doar formele lor de manifestare: în jurul anului 242, i se aduceau mulţumiri unui notabil din *Side* (Pamfilia) pentru că a construit un puţ (*AÉ*, 1972, 628); în Umbria, un curator din *Hispelum*, pontif al cultului lui Constantin, a oferit cu generozitate un joc de gladiatori şi un spectacol de teatru (*CIL*, XI, 5283). Se pare că dreptul ereditar al curialilor ar fi fost instituit pentru a opri abandonul magistraturilor datorită preţului care trebuia plătit pentru a obţine aceste *munera*; măsura respectivă a fost introdusă de Constantin într-un moment în care toate celelalte mijloace incitative (accesul creştinilor la curii) au fost epuizate. Numărul celor „scutiţi" nu a încetat să crească, dar de aici nu trebuie dedus că recrutările au încetat în 326 (suprimarea *adlectio* a curialilor).

Indicaţii bibliografice

A. Chastagnol, *Le Bas-Empire*, col. „U²", A. Colin, Paris, 1991.

M. Clavel, P. Lévêque, *Villes et structures urbaines dans l'Occident romain*, col. „U²", A. Colin, Paris, 1971.

P. Le Roux, „Les Cités de l'Empire romain, L'Empire romain de 192 à 325", in *Pallas*, 1997.

Sfârşitul Imperiului Roman de Apus

1. Teodosienii (395-423)

1. Împărţirea imperiului după moartea lui Theodosius, în ianuarie 395, respecta aceleaşi principii ca şi divizarea din 364 (→ fişa 38): teoretic, unitatea imperiului era păstrată, întrucât fiecare august desemna un consul. Dar noutatea venea din faptul că divizarea imperiului în Occident şi Orient se întemeia pe date culturale şi lingvistice: **frontiera dintre latinitate şi elenism** despărţea diocezele Pannoniei şi Daciei pornind de la Sirmium şi cobora în sud, unde separa dioceza Africii de cea a Egiptului. A doua inovaţie a reprezentat-o plasarea celor doi împăraţi tineri, Arcadius şi Honorius, în vârstă de 18 şi respectiv 11 ani, sub tutelă. Arcadius, care a guvernat Orientul (Imperiul de Răsărit) de la Constantinopol până la moartea sa în 408, a fost pus sub tutela unui prefect al pretoriului, Rufinus, care după asasinarea lui a fost înlocuit cu Eutropius. Honorius a guvernat Occidentul (Imperiul de Apus) de la Ravenna; el a fost înconjurat timp de 13 ani de un conducător vandal romanizat, Stilicho; după eliminarea sa, acesta a fost înlocuit în 411 cu un comandant ilir, Constantius, promovat *Augustus* în 421 (Constanţiu al III-lea) pe lângă Honorius. Constantius a murit însă în acelaşi an în care a devenit *Augustus*, iar împăratul a decedat în 423.

În primii doi ani, această împărţire nu a fost percepută ca o **separare**, dar relaţiile s-au deteriorat începând cu anul 397, iar ruptura dintre cele două părţi ale imperiului a devenit o stare de fapt.

2. Invaziile goţilor. Instalaţi în Tracia din 382, goţii s-au ridicat la luptă sub conducerea comandantului lor, Alaric, începând din momentul morţii lui Theodosius.

- **În Orient**, Arcadius a reluat politica de integrare a barbarilor iniţiată de tatăl său, acordându-i lui Alaric titlul de comandant al statului-major pentru Iliria şi înrolând în armată contingente de goţi. El urmărea să cruţe Constantinopolul de invazii şi să-i îndrepte pe barbari înspre Italia. Această politică a suscitat reacţii xenofobe la Constantinopol în jurul anului 400.
- **În Occident**, planul lui Arcadius a avut efectele scontate: Italia a fost invadată de goţii lui Alaric încă din 401 şi lui Stilicho i-au trebuit doi ani ca să reuşească să-i respingă înspre Iliria. Dar, conform unei strategii deja încercate, concentrarea trupelor pe frontul nord-estic al peninsulei a lăsat deschise graniţele Italiei septentrionale pe unde au pătruns ostrogoţii (405) şi vandalii (408); aceştia au intrat în Gallia şi au trecut Pirineii spanioli exact în momentul în care goţii întreprindeau un nou atac împotriva Italiei.

Devastarea Romei de către Alaric în 410 a reprezentat momentul forte al acestor invazii gotice: Oraşul nu mai fusese ocupat niciodată de la asediul gallic al lui Brennus din 390 î.Hr. (→ fişa 3). Intraţi în Roma printr-un şiretlic, goţii au devastat-o timp de trei zile. Sfântul Augustin, în *Cetatea lui Dumnezeu* (413), vedea în acest moment o prevestire a sfârşitului lumii, în timp ce păgânii considerau că aceste nenorociri se datorează neglijării şi abandonării religiei tradiţionale. Printre prizonieri se număra Galla Placidia, sora vitregă a lui Arcadius: aceasta s-a căsătorit cu Athaulf, succesorul lui Alaric, în 414,

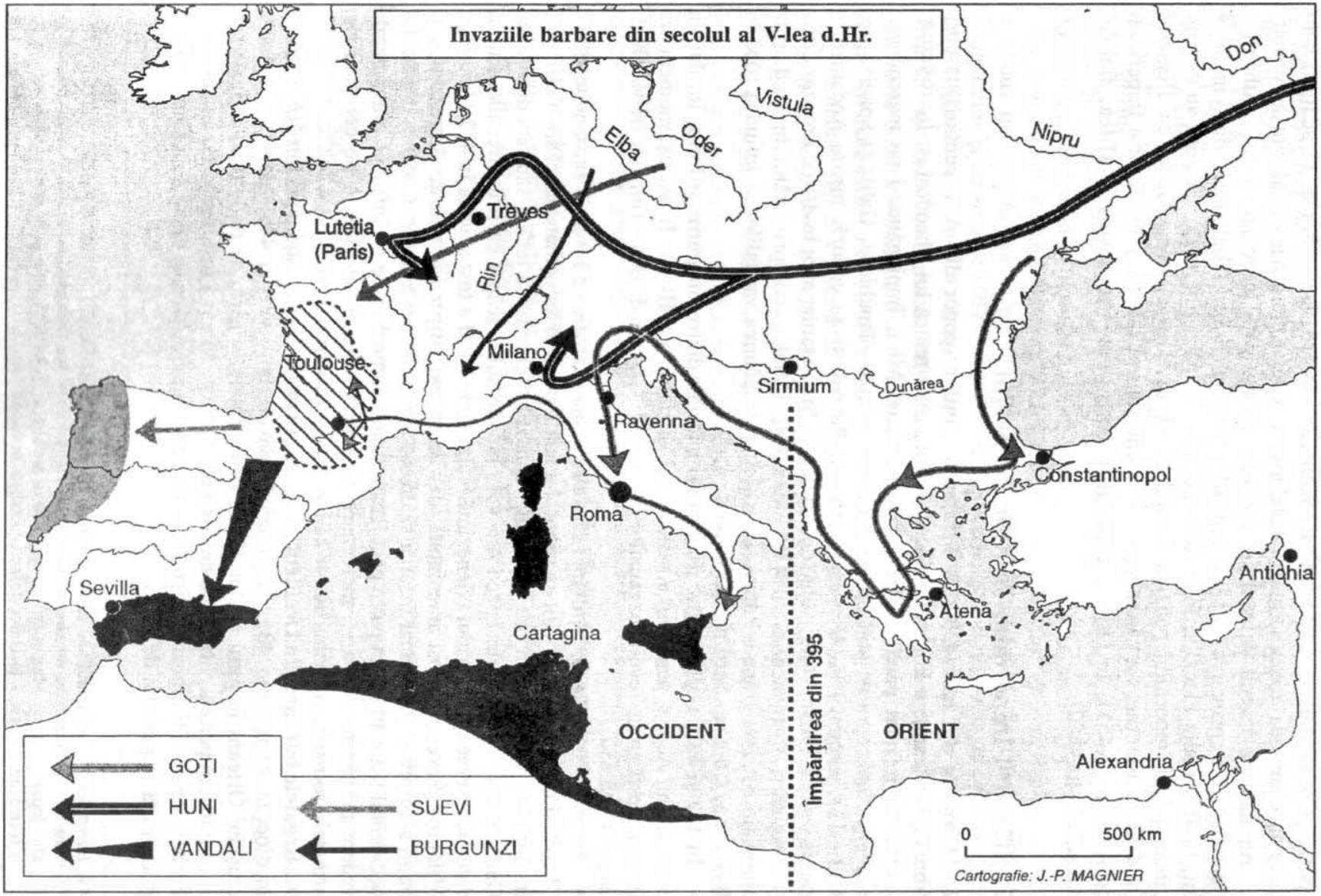
Invaziile barbare din secolul al V-lea d.Hr.
Don
Vistula
Elba
Oder
Nipru
Treves
Lutetia
(Paris)
Rin
Toulouse
Milano
Sirmium
Dunărea
Ravenna
Constantinopol
Roma
Antiohia
Sevilla
Atena
Cartagina
Împărţirea din 395
OCCIDENT
ORIENT
Alexandria
GOŢI
HUNI
VANDALI
SUEVI
BURGUNZI
0
500 km
Cartografie: J.-P. MAGNIER

apoi cu Constantius, „consilierul" lui Honorius, în 418. De la Roma, invadatorii s-au îndreptat către sud ; acesta a fost momentul în care Alaric a murit şi a fost înlocuit de Athaulf.

Aquitania a devenit tărâmul pe care s-au instalat goţii începând cu 414 ; Athaulf a fondat aici un „principat" a cărui capitală era oraşul *Tolosa* (Toulouse) ; după moartea lui, în 415, Galla Placidia, fosta lui soţie, şi-a recăpătat libertatea, iar goţii au devenit „federaţi" ai imperiului până în secolul al VI-lea. Din căsătoria Gallei cu efemerul împărat Constantius s-a născut viitorul **Valentinian al III-lea**, moştenitorul Imperiului de Apus (425-455). În Orient, urmaşul la putere era **Theodosius al II-lea**, fiul lui Arcadius (408-450).

2. Sfârşitul Imperiului de Apus (425-476)

1. Migraţiile din anii 428-453. Presiunea **hunilor** (popor din Asia centrală) asupra frontierei orientale a imperiului începuse încă din vremea lui Theodosius. În 395-398, aceştia au înaintat până în Tracia şi estul Asiei Mici, împingându-i pe marcomani, vandali, alani, apoi pe goţi, înspre provinciile renano-danubiene, Gallia şi Spania.

• În 428, **vandalii** lui Genseric au trecut Pirineii şi au coborât înspre Andaluzia*, căreia i-au dat numele lor, înainte de a ajunge în Mauretania, apoi în *Africa Proconsularis* (Cartagina a fost cucerită în 439) unde s-au instalat, compromiţând în mod grav aprovizionarea cu grâne a Romei. În anul 460, stăpânirea vandalilor se întindea până în Byzacena, Corsica, Sardinia şi Baleare.

• În 437 şi 438, Gallia a fost arena confruntărilor dintre **burgunzi** şi **huni**, înrolaţi în armatele lui Aetius, generalul armatelor lui Valentinian al III-lea. În acelaşi moment era în plină desfăşurare revolta bagauzilor (*bagaudes*)[44], bande de ţărani ruinaţi care vagabondau şi tâlhăreau.

• Începând cu anul 441, **hunii** lui Attila au început să ameninţe Iliria şi Constantinopolul : Theodosius al II-lea le-a plătit un tribut, l-a numit pe şeful lor comandant al statului-major în Iliria şi i-a călăuzit înspre Occident, reluând astfel politica tatălui său faţă de Alaric. Gallia a fost devastată începând din 451, iar Parisul a scăpat ca prin urechile acului, datorită intervenţiei clerului (Geneviève) ; Italia de Nord a fost atacată în 452 (Aquileia, Milano) ; Ravenna a fost ameninţată, dar acceptând un preţ de răscumpărare, Attila şi hunii s-au retras fără a mai încerca să creeze aici un imperiu hunic. Căderea imperiului occidental s-a explicat în parte prin incapacitatea romanilor de a-i înfrânge din punct de vedere militar pe barbari : mercenarii şi generalii lor îi înlocuiseră pe cetăţenii din armatele romane, iar triburile lor asigurau apărarea frontierelor.

• **Regatele barbare din Occident** : vizigoţii se instalaseră în Aquitania din 416, vandalii în dioceza Africii din 435, burgunzii în Savoia între 440 şi 443, alanii în regiunea oraşului Orléans în jurul anului 435... Prin urmare, o serie de regiuni au ieşit de sub autoritatea imperială, libertatea de circulaţie între provincii a fost îngrădită, iar resursele economice s-au diminuat : aceşti factori au contribuit în aceeaşi măsură ca şi invaziile la prăbuşirea Imperiului de Apus.

---

44. *Bagaudes* (fr., etimonul său celtic însemna „luptători, combatanţi"), (bande de) ţărani din Gallia care s-au revoltat împotriva dominaţiei romane în secolul al III-lea (începând cu anii 270-280). Zdrobiţi de Diocleţian, apoi de Maximian, au reapărut în secolul al V-lea în Spania şi în Gallia. „Bagoderia" era o formă de tâlhărie a ţăranilor ruinaţi, asociaţi în bande (n.t.).

2. Ultimii împăraţi din Occident (455-476): stingerea dinastiei valentiniano-teodosiene a precipitat căderea imperiului; generalul Aetius, care urmărea să obţină funcţia de *Augustus* pentru fiul său, a fost asasinat la ordinul lui Valentinian al III-lea în 454, dar în anul următor împăratul a murit în aceleaşi împrejurări. Succesiunea a făcut obiectul rivalităţilor dintre aristocraţie, armata romană şi barbari. Numirea de *clarissimi* la conducerea imperiului, precum cei ai lui Petronius Maximus (455), a dezlănţuit mânia vandalilor aflaţi pe teritoriul Africii, care au profitat de acest pretext pentru a face un nou raid împotriva Romei şi a jefui oraşul timp de 15 zile. Succesorul lui P. Maximus, Avitus (455-456), aparţinea aristocraţiei gallice: a fost impus de vizigoţii din Aquitania şi destituit de un suev, comandant al statului-major, Ricimer. A devenit *patricius** şi în perioada 457-472 a impus trei augusţi proveniţi din mediile militare (Maiorianus, Severus al III-lea, Anthemius) şi un senator (Olybrius). În 473, regele burgunzilor l-a impus pe candidatul său, Glyceriu, dar, în 474, Zenon, împăratul de la Răsărit, s-a străduit să pună capăt anarhiei numindu-l pe comandantul armatelor Iliriei, Iulius Nepos: comandantul statului său major avea să îl înlăture însă de la putere, în 475, pentru a-l numi pe propriul său fiu, **Romulus Augustus**, în vârstă de zece ani, care a fost ultimul împărat din Occident. Legitimitatea sa a fost contestată de şeful armatei milaneze, Odoacru: acesta l-a destituit pe „micul *Augustus*" în 476, dar a lăsat locul vacant. Odoacru a trimis însemnele imperiale lui Zenon, care moştenea astfel un *imperium* unic. Imperiul Roman nu dispăruse, acum era reunificat în jurul Constantinopolului, dar noţiunea de imperiu nu mai avea prea mult sens în Occident, unde adevărata putere se afla în mâinile militarilor.

Dicţionar

Andaluzia: în Evul Mediu, arabii care ocupau sudul Spaniei au transcris cuvântul latin *vandalus* ca *al'-Andalus*, de unde şi acest toponimic.

Patricius: demnitate instituită de Constantin; cu acest titlu erau onoraţi marii servitori ai monarhiei, pe care protocolul îi plasa imediat sub funcţia de împărat.

Cronologia împăraţilor din secolul al V-lea

Occident	Orient
Honorius (393-423)	Arcadius (383-408)
Valentinian al II-lea (425-455)	Teodosie (408-450)
Petronius Maximus (455)	Marcian (450-457)
Avitus (455-456)	
Maiorianus (457-461)	Leon (457-474)
Libius Severus (Severus al III-lea) (461-465)	
Anthemius (467-472)	
Olybrius (472)	
Glycerius (473-474)	
Iulius Nepos (474-475)	Zenon (474-491)
Romulus Augustus (475-476)	

Indicaţii bibliografice

B. Lançon, *Le Monde romain tardif, IIIe-VIIe siècle apr. J.-C.*, col. „Cursus", A. Colin, Paris, 1992.
Y. Perrin, Th. Bauzou, *De la Cité à l'Empire : histoire de Rome*, Ellipses, Paris, 1997.
R. Rémondon, *La Crise de l'Empire romain*, col. „Nouvelle Clio", PUF, Paris, reeditare 1997.

Index

A

Actium 48, 65-66, 71, 76
Adaemon 86
Adiabene 120
Aebutius 41
Aelius (*L. Caesar*) 77, 108
Aelius Aristides 98
Aemilius (*L. Carpus*) 133
Aesculapius (*Asklepios*) 38
Aetius 204
Africa 22, 24, 30-31, 34, 36-37, 58, 65, 76-77, 80-81, 84-85, 100, 103-105, 114-116, 134-135, 142, 143-146, 148, 152, 154, 158, 161, 169, 171-173, 177, 180, 182, 190, 192, 196, 198, 200, 204-205
Ager romanus 23
Agrigent 26
Agrippa 67, 69, 76, 137-138
Agrippa Postumus 79
Agrippina Maior 79
Agrippina Minor 80
Ahaia 34, 58, 65, 76, 180
Ahei 33, 34
Ahenobarbus (*Cn. Domitius*) 36
Ahile 96
Ain-el-Djemala 146
Aix (*Aquae Sextiae*) 36, 48
Alamani 160, 173-175, 192
Alani 195, 204
Alaric 202, 204
Alba 10, 14, 155
Albanus 163
Albinus (*Cl.*) 130
Alesia 86
Alexandria 58, 66, 77, 98, 122, 124, 128, 154-155, 169, 171, 191, 197
Aliații (socii) 23, 48
Alimenta 142
Aljustrel (*Vipasca*) 147
Allia 20
Alobrogii 36
Alpi 26, 28-29, 30, 58
Altarul păcii (*Ara pacis*) 69
Althiburos 103, 105-106
Ambrozie 195
Amfiteatru 69, 97, 100, 140, 197, 200
Ammianus Marcellinus 194, 197
Amulius 10, 14
Ancona 22
Ancus Martius 11
Andaluzia 204-205
Andrianopol 195
Annecy 154
Annona 72, 100, 144
Anthemius 205
Antinoopolis 128
Antinous 112, 124, 128
Antiochos al III-lea 33, 37
Antiochos al IV-lea 92
Antiohia 76, 79, 192, 194, 197, 199
Antium 18
Antonia 68
Antoninus Pius 105, 118
Apameea 33, 41
Aphrodisias 180
Apollo 38, 68, 71, 82, 87, 94, 106, 122, 134, 197
Apollodor din Damasc 117, 121
Apollonia 60, 64
Apuleius 101
Apuli 20
Apulia 30
Aquileia 76, 120, 204
Aquitani 36
Aquitania 74, 150, 204-205
Arc (de triumf) 69, 108, 112, 117, 160-161, 163, 166, 183, 185
Arcadius 196, 202, 204-205
Arelate (Arles) 28, 58, 154, 190
Arezzo 150
Argonne 150
Arianism 191
Ariovist 36
Aristobulos 92
Arlon 152
Armenia 37, 60, 77, 92, 120, 173, 193-194
Arpinum 48, 56
Artemis 41
Aruconius (*L.*) 148
Arvali (*Arvales*) 40-41
Ascanius 10
Asia 33-34, 36-37, 40, 46, 58, 65, 76-77, 87, 91-92, 110, 116, 142, 144-145, 147-148, 170, 180, 182, 185, 187-188, 194, 204
Asturi 74
Atena 76, 122, 128, 131, 166, 194
Athaulf 202
Athies 148
Attalos al III-lea 34
Attila 204
Attis 135
Auctoritas 18, 67, 111
Augsburg 92
Auguri 13, 40, 109
Augusta Treverorum (Trier) 115, 178, 184, 187, 192, 195, 197, 198
Augustin 202
Augustus (Octavian) 43, 56, 61, 64, 67-71, 73-80, 84, 86-87, 90, 97, 101, 103-105, 109, 115, 126, 127, 137, 140-141, 147, 152, 154, 172, 176, 187
Aurelian 166, 174-175, 177, 197
Aureolus 174
Autun (*Augustodunum*) 76, 154, 192, 198
Aventin 15, 18, 38, 41, 69, 72, 128, 138
Avitus 205

B

Baal Hadad 132
Baal Hammon 134
Baalbeck 132, 135
Baalsamin 130
Babilon 167
Bacchus (*Dionysos*) 41
Bachanale 41
Baelo 200
Baetica 64, 104, 132, 144, 155, 200
Bagauzi (*Bagaudes*) 204
Balbus (*C.*) 69

Baleare 24, 30
Bar-Giora (*Simon*) 89
Bassianus 158, 160, 164, 185
Bazilică 106
Belgica 74, 76, 114-115
Benevent 27, 108, 112, 117-118, 122, 127, 141
Béziers 58, 142
Bitinia, v. Pont
Bizanţ, v. Constantinopol
Bizerte 58
Blandina (sfânta) 130
Bocchus 36
Bologna (*Bononia*) 20, 65
Bonn (*Bonna*) 92
Bordeaux (*Burdigala*) 103
Bosfor 77
Bourbonne-les-Bains 134
Bourges (*Avaricum*) 36
Brennus 20, 23, 202
Britannia 36, 84, 87, 90, 120-121, 134-135, 142, 144, 147-148, 152, 154, 173, 177, 180, 182, 192, 198
Britannicus 80
Brundisium (Brindisi) 50, 64-65, 112, 118, 141
Brutus 15, 60, 66
Bulla Regia 114
Burgunzi 204
Burrus 82
Byzacena 154, 204

C

Cadastru 83
Caelius 69
Caesar (*C.L.*) 77
Cagliari 100
Caledonieni 92, 120-121
Caligula 79, 86-87, 132
Camillus 20
Campania 20-21, 30, 45-47, 51, 62, 65, 94, 96, 117, 140, 142
Campanieni 94, 97
Câmpul lui Marte 17, 38, 61, 69, 72, 109, 111, 118, 137, 197
Câmpurile Decumate 180
Cannae 30
Canope 122, 124, 128, 154
Cantabri 64, 147
Capadocia 36-37, 84, 92, 173, 194
Capitoliu 12-13, 20, 41, 60, 69, 94, 101, 106, 110, 121, 186-187
Capitonius (*Q. Probatus*) 154
Capri 79
Capua 20-21, 30, 47
Caracalla 140, 158, 160-161, 163, 164, 176
Carausius 178
Carinus 174-175, 178
Carnuţi 200
Carnuntum 182
Carpi 173, 175
Carrhae (*Karrhai*) 54, 77, 120
Cartagena (*Carthago Nova*) 147
Cartagina 21-22, 24-28, 31-32, 34, 46, 90, 106, 135, 143-144, 154, 166, 171-172, 191, 197, 200, 204
Carus 175
Casa de Aur (*Domus aurea*) 82, 87
Cassius (*Avidius*) 120
Cassius 60, 66
Cassius C. Fortunatus 105-106
Castor şi Pollux 23, 38
Catilina 53-55, 56, 62
Cato (Cenzorul) 32, 34, 37, 40-42
Cato din Utica 56
Cavaler (ordinul ecvestru) 22-25, 41, 43, 45-48, 50, 53, 55-56, 60, 62, 64, 72, 79, 83, 87, 103, 104, 112-115, 118, 120, 138, 153, 155, 161, 166, 169, 173, 188
Cenzor 16, 18, 31-32, 37, 43-44, 54, 60, 104
Ceres (*Core*) 18, 38, 41, 101, 131, 158
Cetăţenie 15, 17, 22, 24, 46-48, 50, 55, 57-58, 61, 71-71, 76, 86, 94, 103-104, 109, 111, 130, 131-132, 145, 162-164, 168, 171, 204
Cezar 36-37, 39, 47, 53-62, 64, 68-71, 86, 103, 137-138, 154
Cezareea (Iudeea) 89
Cezareea Capadociei 187
Chatti 92
Chemery 150
Cicero 10, 15, 17, 46, 53-57, 64, 66
Cilicia 37, 58, 92, 114, 118, 155, 161
Cimbri 48
Cinna 50, 55, 61
Ciprian 171-172, 174
Cipru 58
Circus Maximus 13, 41, 138, 187
Cirenaica 36, 65, 77, 155
Cirencester (*Corinium*) 152, 198
Cirta (Constantine) 36, 86
Civilis 81, 92
Claudius 73, 80, 86-87, 96, 98, 104, 152, 168
Claudius Goticul 174-175, 184, 197
Cleopatra 58, 66
Clermont-Ferrand (*Augustonemetum*) 56, 154
Clodius Pulcher 54
Colchester (*Camulodunum*) 84, 87
Colegii (*Collegia*) 151, 155
Colon (*colonus*) 23, 76, 86, 104, 108, 144-146, 148
Colonia Agrippinensis (Köln) 87, 152
Colonie 20, 22-25, 36, 46, 51, 58, 61, 74, 76, 84, 87, 89, 94, 120, 127, 133, 152
Columella 142
Columnă 109, 111, 117, 121, 130, 137, 167
Comerţ 16, 20, 27, 43, 100, 134, 152, 155, 187
Comiţii 15, 17, 19, 50, 57, 60, 66, 104
Comitatus 180
Comitium 12-13, 18, 61
Commagene 92, 131, 155
Commodus 67, 101, 104, 108, 110, 111-112, 120-121, 130-131, 144, 146, 158, 161-162
Como 113
Concilia plebis 17
Conciliu 190
Constanţia (*Constantia*) 202
Constanţiu al III-lea (*Constantius*) 202
Constanţiu al II-lea 192, 194
Constans 192
Constantin 118, 121, 172, 180, 182, 183-190, 192, 194-195, 197-198, 201, 205
Constantin al II-lea 192
Constantinopol 187-190, 192, 194, 195, 197, 202, 204-205
Constantius Chlorus 178, 182, 194
Consul 10, 15-16, 18-19, 22, 26, 27-28, 30-34, 37, 41, 43, 45, 46, 48, 50, 53-56, 62, 64, 66, 68, 72, 80, 108-113, 116, 140, 158, 160-161, 202
Corduba (Cordoba) 58, 74, 154
Corint 25, 33-34, 43, 58, 76, 87
Cornwall 148
Corpora (societăţi) 150, 156
Corsica 25, 65, 74, 204
Cosinius (*L. Primus*) 105-106
Crassus 37, 53-54, 56, 62, 68-69, 77
Creştini 42, 82, 127, 130, 140, 168-171, 176, 178, 184-185, 190, 194-195, 201
Creta 77
Crispus 185-186
Cronos 184

Ctesiphon 120, 167, 195
Cuicul (Djémila) 105-106
Cultul imperial 71, 104, 111, 132
Cumae 18, 24
Curator 109, 112-113, 153, 200, 201
Curia municipală 94
Curiali 201
Curie (Roma) 18, 53, 86
Cvazi 120, 175, 192
Cybele 10, 40, 128, 131, 133, 135, 158, 164, 187, 194
Cynoscephales 33

D

Daci 60, 92, 117-118, 121, 175, 186
Dacia 108, 111, 117-118, 136, 147, 173-174, 180
Damasc 117, 180
Damasus 195
Decebal 117-118
Decurioni 94, 104-105, 132, 200, 201
Delos 33, 36, 43
Demeter (Persefona) 38, 131
Diana 68, 94, 109
Dictator 15, 30, 50, 60, 64, 67
Diocеză 180, 188, 202, 204
Diocleţian 140, 169, 171, 178, 180, 182, 185, 197-198, 200, 204
Diogenes Laertios 158, 161
Dolabella 86
Domiţian 83, 90, 92, 97, 104, 108, 111, 113, 117, 120, 144, 163, 168, 186
Dominatul 161
Domitius Domitianus (*L.*) 178
Donatism 190, 194
Dougga (*Thugga*) 103, 105-106
Drepanum 26
Drusilla 80
Drusus (*M. Livius*) 46, 48, 79, 80
Duilius (*C.*) 26-27
Dunăre 76, 92, 110-111, 117, 120, 173-174, 180
Dura-Europos 120, 135, 198
Duumviri 94, 96-97, 103-106

E

Ebru 28, 31, 34
Ecvi (*eques*) 20, 23
Edessa 120, 173
Edil 16-17, 40, 61, 72, 94, 103-106, 116, 188, 200
Efes 34, 76
Egate (insulele) 26, 31
Egipt 37, 58, 65-66, 77, 87, 89, 100, 114, 118, 120, 122, 124, 128, 142, 144, 148, 158, 164, 169, 171, 173-174, 178, 180, 182, 188, 202
Elagabal (Heliogabal) 160, 164, 166
Eleazar 89
Eleusis 128, 131
El-Jem (*Thysdrus*) 76, 142, 152, 155, 198, 200
Emesa (Homs) 158, 160, 164, 166
Enea 10, 14, 61, 69, 71, 128, 166
Ennius 41
Epicurism 41
Epidaur 38, 114-115
Epir 22, 24, 27, 34, 66
Esquilin 69, 82, 197
Etolieni 33, 37
Etruria 20, 22, 40, 46, 140, 142, 150
Etrusci 12-13, 15, 18, 20, 23-24
Euhemer 41
Euhemerism 41-42
Eusebiu de Cezareea 170-172, 184, 185, 194
Eutropius 202
Everghetism 69, 104, 106, 176
Evrei 71, 89, 121, 155, 168-169

F

Fabius Maximus 30
Factio(-nes) 42
Fadius (*Sextus Secundus*) 155
Faustina Maior 110
Faustina Minor 110
Feţiali (*Fetiales*) 42
Fidias 134
Filip al V-lea 28, 30, 32-33, 45
Filip Arabul 171, 174-175
Filostrat 158, 162
Fiscus 72
Flamen 39, 51, 87, 103-106, 132, 200-201
Flavieni (*Flavia*) 90, 92-93, 144, 145
Flavius Josephus 89-90, 93
Florus 88
Forul republican 61, 69, 87, 89, 94
Forum 11, 18, 60, 94, 137, 167, 186
Forum Boarium 38, 161
Foruri imperiale 137
Franci 175, 192
Fréjus (*Forum Iulii*) 58
Frigia 145

G

Gades (Cádiz) 24, 30, 34, 60, 124, 127, 154
Galatia 76, 92
Galba 81-82
Galileea 89
Galla Placidia 202, 204
Gallia 30, 54, 58-59, 64, 68, 76, 81-82, 115, 134, 135, 142, 144, 145, 150, 15-154, 158, 169, 173, 177, 192, 198, 202, 204
Gallia Cisalpina 25, 48, 55, 62, 65, 76
Gallia Comata 36
Gallia Lugdunensis
Gallia Narbonensis 36, 58, 65, 74, 76, 96, 115, 135, 142, 144, 150
Gallia Transalpina 65
Gallienus 169, 171, 173-175, 180
Gallii 20-23, 25, 28-29, 36, 47, 58, 77, 81, 86, 87, 115, 140, 150, 155, 160, 174, 182, 192, 194, 198, 202, 205
Gallus (*Cornelius şi Aelius*) 77
Gallus (*Trebonianus*) 175
Gallus 192, 194
Gamala 89
Gap 192
Garamanţi 86, 92
Genevieve (sfânta) 204
Gentes 12, 18
Germania 36, 76, 79, 81, 92, 111, 136, 144, 154-155, 173
Germania Inferior 92, 114-115
Germania Superior 92, 115, 120, 192
Germanicus 76, 79, 90
Geta 158, 160, 164
Getuli 103
Gibraltar 24, 55, 147
Giskala 89
Glycerius 205
Goţi 202
Gordianus al III-lea 174-175
Gordianus I 175, 200
Gracchi 44, 48
Graufesenque 150
Greci 18-19, 25, 28, 34, 38, 41-42, 45, 86, 97, 108, 114
Grecia 22, 33, 37, 37, 50, 54, 58, 82, 118, 122, 126, 131, 144, 148, 173, 182, 188
Grecia Mare (*Magna Graecia*) 22, 41-42
Guadix (*Acci*) 135

H

Hadrian 98, 101, 104, 108-115, 117, 118, 120-122, 124-125, 127-128,

132-133, 135, 137-138, 141, 144, 146-148, 169, 186
Hamilcar Barcas 26-27
Hannibal 26-33
Hasdrubal 30
Hebron 89
Heduii 87
Helveţi 36
Henchir Mettich 145
Heracleea Pontică 58
Herculanum 97
Hercule (*Herakles*) 51, 82, 96-97, 111, 131, 134, 158, 160
Hermes-Thot 130
Herodium 89
Heruli 173
Himera 24
Hispala 41
Honorius 196, 202, 204-205
Huelva (*Onuba*) 147
Hygin 74

I

Ianiculum 69
Ianus 39, 137
Ierusalim 37, 87, 89-90, 137, 169, 171, 187
Ilchester (*Lindinis*) 152
Iliria (*Illyria*) 33, 55, 60, 76, 163, 192, 196, 202, 204
Imperator(es) 31, 56, 60, 66, 68, 79-80, 82, 109, 127, 140
Imperium 15-17, 48, 54, 55, 58, 66, 77, 111, 205
Industrie 76, 150
Ingenuitas 23, 104
Insulae 69, 101
Inthatius (*M. Vitalis*) 103, 153, 155
Iotapata 89
Irineu (sfânt) 171
Isis 97, 135, 164
Italia 20, 22-23, 25, 27-28, 30-32, 34, 41, 43, 45-47, 50, 54, 61-62, 65, 69, 72, 74, 110, 118, 141, 142, 144, 154, 173-174, 178, 180, 182, 184, 192, 196, 202, 204
Italica 108, 132
Iuba al II-lea 76, 86
Iuba I 36, 58, 76
Iudeea 37, 77, 82, 84, 87, 89, 91, 120
Iugurtha 36, 48, 51, 53
Iulia Domna 158, 160
Iulia Maesa 166
Iulia Mamnaea 166
Iulia Soemias 166
Iulian Apostatul 197
Iulianus (Didius) 158, 161
Iulio-Claudieni (dinastia *Iulia-Claudia*) 67, 87, 79, 84, 108
Iulius (*C. Felix Arunculeianus*) 103
Iulius (Cartagina) 143-144
Iulius (papă) 195
Iulius Nepos 205
Iuno(na) 12, 38, 94, 109, 135, 158, 166
Iupiter 12, 38-39, 80, 87, 94, 96, 127, 132, 134, 165
Iupiter Dolichenus 131, 164
Iupiter Exsuperantissimus 130
Iupiter Heliopolitanul (*Baal Hadad*) 132, 135
Iupiter Latiaris 131
Iupiter Pluvius 130
Iustin Martirul (apologet) 130, 169, 170, 172
Iuthungi 174-175

L

Lambaesis 90, 135
Lanuvium 14, 110, 128
Lapis Niger 12
Latini 12, 20-21, 23, 27, 38, 43, 45, 48
Latium 20, 110, 128, 131
Legat 58, 68, 77, 82, 92
Legea celor XII Table 15-16, 18
Legea lui Drusus 46
Legea lui Hadrian 146
Legile *Horatiae-Valeriae* 16, 50
Lepidus 53-54, 64-67
Leptis Magna 36, 158, 160-161
Lerida 58
Lex Aelia Sentia 73
Lex Aurelia 54
Lex Calpurnia 45-46
Lex Claudia 43
Lex de Imperio Vespasiani 83
Lex de Maiestate 50, 170
Lex Fufia Caninia 73
Lex Gabinia 54
Lex Horatia 16
Lex Hortensia 16
Lex Iulia 47
Lex Licinia 46
Lex Manciana 145
Lex Manilia 55
Lex Ogulnia 16
Lex Sempronia 16
Lezoux 150
Liber 18, 38, 41, 164
Liberţi 23, 56, 67, 71-72, 79, 80, 86, 103-104, 106, 132, 135, 164
Libera 18, 38
Libia 24, 36
Licia-Pamfilia 92, 201
Licinius (*L. Sura*) 117
Licinius 182, 184-185, 187, 190
Licinius al II-lea 185
Liga latină 20, 23
Lilybaeum 26
Limes 76, 90, 92, 120, 136, 150, 152, 173, 180, 188, 198
Limoges 150
Livia 69, 79, 94
Londra (*Londinium*) 136, 154
Lucani 20, 30
Lucania 181
Lucretius 41
Lucullus 36
Luna-Carrare 148
Lupercal (grota) 10, 13, 71
Lupercalii 40, 60
Luperci 13, 40
Lusitania 74, 87, 114, 147
Lutatius 26
Lutetia Parisiorum (Paris) 154, 192, 194, 200
Lutudarenses 147
Lutudaron 148
Luxeuil 150
Lyon (*Lugdunum*) 79-80, 86-88, 90, 103, 128, 130, 152-155, 158

M

Macedonia 33-34, 58, 65-66, 185
Machaerus 89
Macrianus 173
Macrinus 160
Madaura 103
Mago 30
Mainz (*Mogontiacum*) 92, 154
Maiorianus 205
Maktar 103, 145
Malaca (Malaga) 104
Mamertini 26
Marţial 140
Marcius (*P. Quadratus*) 105-106
Marcius (Q. Fronto) 114-115
Marcomani 92, 117, 120-121, 175, 204
Marcus Antonius 57, 64, 68
Marcus Aurelius 108-115, 117, 120, 121, 128, 130, 132, 136, 140, 158, 160, 164, 170, 180
Marius 36, 45, 48, 50-51, 54-55, 61, 68, 103, 115
Marsi (*marses*) 48
Marsianus (*Domitius*) 114-115
Marsilia (*Massilia*) 32, 184
Marsyas 105-106
Marte 10, 14, 17, 38-39, 42, 51, 57, 61, 64, 69, 72, 96, 108-109, 111, 118, 134, 137, 166, 197

Martin (sfânt) 195
Martiriu, martirizare 130, 169, 171, 172, 176
Masada 89
Masesil (*masaesyl*) 30-31
Masili 30-31
Masinissa 30-31
Mater Matuta 8
Matidia 138
Matrae Matronae 134
Mauretania 36, 76, 84-86, 114-115, 200, 204
Mauretania Caesariensis 86
Mauretania Tingitana 86, 115, 120, 121
Mauri 84, 86, 118, 121, 132, 173, 175
Mausoleu 94, 109, 111, 124, 138, 187
Maxenţiu 182, 184-185, 197
Maximian 178, 181-182, 184-185, 204
Maximinus 160, 169, 174-175, 182, 184-185, 200
Maximinus Daia 182
Maximus 196
Mazippa 84
Media 120
Melkart 127, 164
Mercur 94-95, 105-106, 132, 134
Mérida (*Emerita*) 74, 132, 136
Mesopotamia 118, 120, 163, 173, 175, 192
Messalina 80
Messina 26, 58
Metaurus 30
Metroac 128, 135
Micon 124
Milano (*Mediolanum*) 174, 178, 187, 190, 195-197, 200
Minerva 12, 38, 94, 110
Misenum 65, 90, 113-115
Mithra 130-131, 135, 164, 194
Mithridate al VI-lea Eupator 36, 48, 50, 54-55, 58
Mithridates Ctistes 36
Modena 64
Moesia 76, 92, 173-174
Moesia Inferior 173
Monedă 28, 43, 47, 80, 87, 98, 116, 118, 128, 137, 158, 176, 177, 180-181, 184, 188, 190
Mozaic 96, 98, 100-102, 122, 144, 148, 155, 198, 200
Mummius (*L.*) 34
Munda 58, 60
Municipiu 20, 152, 200
Musulam 84
Mylae 26

N

Nabeul 58
Narbo Martius (Narbonne) 36, 58, 100, 104, 152, 154-155
Narcisssus 80
Nasamoni 86
Navicularius (armator) 100, 154
Negotiatores 34, 36, 43, 100
Nemeea 111, 131
Nero (consul) 30
Nero (împărat) 79-80, 82, 84, 87, 89, 96, 117, 131, 137, 142, 154, 168-169
Neumagen 152
Neuss (*Novaesium*) 92
Niceea 190-191
Nicomedia 178, 194
Nicopolis 76
Niger Pescennius (*C.*) 158, 161, 166
Nîmes (*Nemausus*) 110
Nisibis 161, 167
Nobilitas 43, 53, 55-56
Nocera 97
Noricum 76, 114, 136, 147, 155
Normandia 150
Numantia 34
Numerian 174-175, 178
Numidia 25, 36, 85, 161, 200
Numitor 10, 14

O

Octavia 64, 66, 80
Octavius (*C.*) 64
Octavius (*M.*) 46
Odenathus 173-174
Odoacru (*Odovacar*) 205
Olybrius 205
Oppidum 118
Orange 83
Ordinul ecvestru (*ordo equester*) 37, 53, 55-56, 71, 104, 114, 155, 161, 163, 173, 180, 188
Ordinul senatorial 48, 53, 56, 158, 188
Origen 169, 171
Orléans (*Genabum*) 36, 200, 204
Osiris 128
Osroene 120
Ostia 20, 38, 40, 72-73, 98-102, 140, 154
Ostrogoţi 202
Osuna (Urso) 58
Otho 81

P

Părinte al Patriei 67, 109, 111, 133
Pacuvius (*M. Felix*) 103
Pad 20, 25
Palatin 10-13, 40, 69, 71-72, 80, 114, 127, 138, 161, 166, 187
Palestina 89, 93, 168, 170
Pallas 80
Palmira 180, 198
Pamfilia, v. *Licia*
Pan (*Faunus*) 96, 128
Panene 124
Panetios din Rhodos 41
Pannonia 76, 84, 92, 115, 117-118, 120, 135, 147, 154, 173-174, 182, 185, 195
Papinian 161
Parţi 54, 60, 64, 68, 76-77, 92, 108, 114, 118, 120-121, 163, 166
Patrae 76
Patricius 205
Paullus (*L.A.*) 33, 37
Paullus Aemilius 30, 45
Penaţi 128
Perşi 173-175, 192, 194, 198
Peregrini 140, 163-164
Pergam 34, 71
Pertinax, Helvius (*P.*) 158, 162
Pessinunt 40
Petronius Maximus 205
Pharsalus 37, 54
Philippi 66, 69
Philippopolis (în Tracia) 173
Philippopolis (Shahba, în Siria) 198
Phraates al IV-lea 77
Picţi 198
Picturi 82, 96-97, 102, 122, 124
Pilat din Pont (*Pontius Pilat*) 168
Pirinei 36, 148, 202, 204
Piso 81-82, 87
Pitagora 42
Planii 147
Plaut 34
Plautilla 161
Plebe 15-18, 23, 38, 43-45, 50, 61, 72, 113, 116, 152, 188
Pliniu cel Bătrân 12, 74, 78, 113, 140, 147
Pliniu cel Tânăr 94, 110-113, 127, 168
Plotina 138
Poetovio 187
Polybios 18-19, 28, 30-31, 33, 37, 45, 147
Polygnot 124
Pomoerium 10-11, 17-18, 38, 51
Pompei (Sextus) 36-37, 54-62, 65
Pompei 38, 45, 53, 94-95, 97, 101
Pont-Bitinia 36, 76, 90, 113, 127, 142, 168
Populares 45-46, 48, 50, 53-56, 61

Portunus 38
Postumus 173
Potestas 17
Praefecti frumenti
Praeneste (Palestrina) 50
Prefect 104-105, 113-115, 168
Prefect al poştei 115
Prefectul annonei 72, 100, 160
Prefectul Egiptului 77, 114
Prefectul gărzii de noapte (*vigilia*) 72, 161
Prefectul oraşului Roma 72, 110, 113, 162, 187
Prefectul pretoriului 72, 79, 82, 113-114, 160-161, 202
Preot 38-39, 77, 104, 135, 158, 164, 172, 191
Preoteasă 38-39, 94
Pretor 15, 50, 56, 61, 64, 72, 80, 113, 161
Primus (*M.*) 156
Princeps Senatus 31, 44, 57, 182, 184
Principat 64, 66-67, 79, 83, 161, 174
Principe (*Princeps*) 79, 111, 161
Principele tinereţii (*Princeps iuventutis*) 77
Probus 175
Proconez 148
Proconsul 30, 55, 66, 77, 80, 92, 109-111, 116, 145, 158, 161, 170, 180, 187
Proconsulară, v. Africa
Procopius 194
Procurator 77, 89, 115, 145, 148, 161
Prusa 144
Prusias 28
Ptolemeu (Mauretania) 86
Ptolemeu al XIV-lea 58
Ptolemeu Physkon 36
Publicani 43, 56, 61-62
Pudentilla (*F.*) 103
Pupienus şi *Balbinus* 175
Pydna 33
Pyrrhus 22, 24, 27

Q

Quaestori 50, 56, 77, 80, 104-105, 113, 200
Quietus 173
Quirinal 137
Quirinus 39

R

Raetia 76, 92, 114, 120, 173
Ravenna 90, 114, 196, 202, 204
Regia 12
Regillus 20-21, 23, 38
Regulus 26
Remus 10, 14, 71
Republica 15, 51, 57, 66-67
Rescriptum (rescript) 130, 161, 170, 171
Rhea Silvia 10, 14
Rhodos 33, 41, 43
Ricimer 205
Rimini 22, 62
Roma 10, 12-13, 15, 19-28, 30, 31, 33-34, 36, 41-42, 48, 50, 54, 58, 61-62, 64, 66, 69-72, 76, 79-82, 84, 87, 89-90, 97, 98, 100-101, 104, 108-110, 113, 114, 116-118, 120-122, 124, 127, 128, 130-131, 135, 137, 140-141, 145, 152, 154-155, 158, 160, 163-166, 168-169, 171, 174, 178, 182, 184-188, 190, 192, 195, 197, 199-200, 202, 204
Romulus 10, 12, 14, 51, 67, 69, 71, 86, 127, 205
Romulus Augustus 205
Rottweil (*Arae Flaviae*) 92
Roxolani 173, 175
Rubicon 56, 58, 62
Rufinus 202
Rullus 46
Rusicade 155

S

Sabina 108
Sabini 12, 20
Sabratha 100
Sacrovir 86, 88
Sagonta 28
Saintes 154, 200
Saint-Romain-en-Gal 148
Salabus 86
Sali 40, 42
Sallustius 51
Salpensa 104
Samaria 89
Samniţi 20, 22, 48
Samnium 30
Sapor I 175
Sapor al II-lea 192
Saragosa (*Caesaraugusta*) 74
Sardinia 22, 25, 65, 74, 204
Sarmaţi 92, 117
Sarmizegetusa 117
Saturn 12, 38, 86, 133
Saturninus şi *Satto* 150
Scipioni 30, 32, 37
Sclavi 23, 43, 45, 47, 50, 71, 73, 84, 89, 96, 103, 106, 112, 128, 135-136, 140, 144-145, 147, 150-151, 174, 190
Scoţi 198
Secundii 156
Seianus 79
Seleucia 76, 120
Senat (*Patres*) 15, 18-19, 24, 26, 30-31, 34, 40, 41, 44, 46-48, 50, 53, 55-56, 60, 62, 64, 66, 67, 72, 77, 79-80, 83, 86-87, 92, 97, 104, 108-109, 111-113, 115, 118, 128, 132, 161, 163, 174, 186-188, 195
Senatus-consultum 18-19
Septimius Severus 158, 161, 166, 167, 169, 171, 182, 187
Serapis (*Sarapis*) 122, 124, 128, 130, 135, 158, 164, 180
Sertorius 53
Servius Tullius 11, 13, 17
Severus (*Caesar*) 82
Severus al III-lea 205
Severus Alexander 161, 165-166, 174
Sevilla (*Hispalis*) 58
Seviri augustales 67, 71, 103-104, 132, 152, 155
Shadrafa 164
Sicilia 22, 24, 26-27, 45-46, 55, 56, 65, 74, 100, 155
Side 201
Silleg 133
Silvanus 128
Sinope 58
Siracuza 18, 26, 28, 30, 32
Siria 65, 76, 87, 89-90, 113, 118, 120, 142, 155, 158, 188, 198
Sirmium 178, 187, 192, 202
Sixtus 171
Societates 100, 156
Sodales augustales 87
Sol Invictus 166, 176, 184, 197
Sôpatros 190
Sorix (*C. Norbanus*) 97
Sousse (*Hadrumetum*) 200
Spania 24, 27-28, 30-32, 34, 54-55, 58, 65, 71, 74, 104, 108, 115, 132, 135, 142, 147-148, 177, 178, 192, 200, 204
Spartacus 45, 47
Split (*Salona*) 181
Stilicho 202
Stoicism 110, 118
Strabon 104, 147, 154
Strâmtori 173
Strasbourg (*Argetorate*) 92, 192
Subura 13
Sucellus 134

Suetonius 61, 64, 71, 80, 82, 98, 112, 126, 140, 168
Suevi 36
Sufet 28, 86
Sufragiu 50
Suk-el-Khemis 146
Sulla 36-38, 46, 48, 50-51, 53-55, 58, 94
Sylleithum 100
Syphax 30-31
Syrta 24, 84, 86

T

Tacfarinas 84, 86
Tacitus (împărat) 175
Tacitus 10, 13, 67, 79, 82, 84, 86, 90, 97-98, 134, 137, 168
Tanit (*Tanis*) 135, 158, 166
Tarent 21-22, 24, 27, 30, 41
Tarn 150
Tarpeia 13
Tarquini 11, 12, 15, 23
Tarraco 60, 87, 132
Tarraconensis 74, 81-82, 92, 155, 158
Tars 185
Taurus 37
Teatru 45-46, 69, 97, 101, 105, 106-107, 122, 126, 201
Tellus 68, 71
Temple 13, 15, 51, 69, 71, 80, 87, 109, 134, 148, 192
Terenţiu 45
Terme 101-102, 106, 122, 138, 140, 147-148, 150, 197
Tertulian 127, 135, 169-172
Tesalonic 34, 173
Tetrarhie 182, 184-185, 188
Tetricus 174
Teutoni 48
Thapsus 58
Theodosius 195-198, 202, 204
Theodosius al II-lea 204
Thevestis 145
Tiberină (insula) 38
Tiberius 67-68, 72, 76, 79-80, 84, 87, 94, 100, 132, 135
Tibru 10, 12-13, 20, 61, 69, 72, 73, 98, 113, 116, 138, 170, 184
Ticinus 29-30, 32
Tigran al III-lea 77
Titus Livius 10, 12-13, 15, 23, 28, 40-41, 51
Tivoli 108, 122-124, 126
Toulouse 104, 154, 204
Tournai 150
Tracia 84, 147, 163, 182, 195, 202, 204
Traian 61, 98, 104, 108-115, 117, 118-119, 121, 127, 132, 137, 138-142, 144-145, 167-174, 186
Traianus Decius 175
Trasimene 30
Trebellius (*G. Rufus*) 104
Trebia 29
Tribun al plebei 15-17, 45-48, 53, 54, 72, 113, 188
Tribun de legiune 113-115, 158
Tribuniciană (putere) 16, 60, 67, 79, 109-111
Triburi 12-13, 16-18, 36, 40, 48, 86, 92, 103, 204
Tripolitania 36, 86, 92, 100, 158, 200
Triumvirat 65-66
Trogus Pompeius 172
Troia 40, 166
Tullius Hostilius 11
Turbia 76, 78

U

Ubieni 87
Udna 144
Ulpian 160-161, 164
Umbri 20
Umbria 22, 30, 103, 142, 201

V

Vaballathus 174
Valens 115, 194-195, 197
Valentinian I 194-196
Valentinian al II-lea 195-196, 205
Valentinian al III-lea 204-205
Valerianus 170-171, 173-175
Valgus (*C.Q.*) 97
Vandali 174-175, 202, 204-205
Varius (*T. Clemens*) 114
Varro 11
Varus 76
Vatican 82, 128, 133, 197
Veneţia 178
Venus (*Afrodita*) 50-51, 61, 69, 74, 96, 122, 124, 127, 129, 132, 135, 138
Vercingetorix 36
Verona 179
Verres 53-56
Verulamium 198
Verus (*L.*) 108-111, 114-115, 117, 120
Vespasian 81-83, 87, 89-90, 94, 96, 104, 132, 137, 145
Vesta 38
Vestale 39, 107
Veterani 43, 46-47, 51, 54, 58, 62, 65, 74, 76, 84, 103, 163
Vettii 95-96
Vicari 180, 188
Vici 72, 144, 148, 150, 198
Viena (*Vindobona*) 120
Vienna (în *Narbonensis*) 130, 135, 198
Vigintivirat 113
Viminacium 117
Viminal 69
Vindonissa 92
Virgiliu 69
Virtus 23, 41, 61, 117-118
Vitellius 81, 86
Vizigoţi 204-205
Vologese al III-lea 120
Volsci 20, 23
Volubilis 155
Vulca 12
Vulso 26

W

Winchester (*Venta Belgarum*) 152

X

Xanten (*Vetera*)

Z

Zama 31
Zarza 147
Zenobia 174
Zenon 205

POLIROM

Odile Wattel

Mic atlas istoric al Antichităţii romane

Cele patruzeci de fişe ale *Atlasului* sintetizează aspectele esenţiale ale vieţii sociale, economice, politice şi religioase din lumea romană în timpul Republicii, Principatului şi Dominatului.

Volumul prezintă principalele repere istorice şi geografice necesare unei bune cunoaşteri a problemelor studiate, precum şi indicaţii bibliografice utile.

• Începuturile Romei (secolele VIII-VI î.Hr.) • Roma şi cucerirea Italiei (509-265 î.Hr.) • Imperialismul roman între secolele III şi I î.Hr. • Religia romană în secolul al II-lea î.Hr. • „*Concordia Ordinum*" în epoca lui Cicero (64-43) • Înfăptuirile lui Cezar până în 44 î.Hr. • Octavian şi Principatul • Rezistenţa la romanizare şi asimilarea indigenilor în timpul dinastiei Iulia-Claudia • Răspândirea cultului imperial • Cultele provinciale în secolul al II-lea • Înfăptuirile Severilor • Originile creştinismului • Urmaşii lui Constantin (337-395)

Odile Wattel, doctor în istorie antică, este autoarea lucrării *Les Mosaïques représentant le mythe d'Europe. Ier-VIe siècle: évolution et interprétation des modèles grecs en milieu romain* (de Boccard, 1995), precum şi a numeroase articole consacrate mitologiei şi istoriei mozaicului roman.

Au apărut:

Pierre Cabanes – *Mic atlas istoric al Antichităţii greceşti*
Jérôme Hélie – *Mic atlas istoric al Timpurilor moderne*

În pregătire:

Marc Nouschi – *Mic atlas istoric al secolului XX*

Editura POLIROM
www.polirom.ro